

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी

१९८४-८५

(वर्ष २४)

ECONOMIC SURVEY
OF
MAHARASHTRA

1984-85

(VOL. XXIV)

Sub. National Systems Unit,
National Institute of Educational
Planning and Administration
17-B, Sri Aurobindo Marg, New Delhi-110016
DOC. No. 2539
Date 13-6-80

प्रस्तावना

“महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी” ह्या वार्षिक प्रकाशनाचा हा चौथा मराठी-इंग्रजी संयुक्त अंक १९८४-८५ ह्या संदर्भ वर्षासाठी तयार करण्यात आला आहे. हा या मालिकेतील चोविसावा अंक आहे.

ह्या प्रकाशनाच्या पहिल्या भागामध्ये महाराष्ट्र राज्याच्या अर्थव्यवस्थेची काही ठळक वैशिष्ट्ये सादर करण्यात आली असून प्रकाशनाच्या दुसऱ्या भागामध्ये निरनिराळ्या विषयांवरील आकडेवारी दिली आहे. आलेख संबंधित प्रकरणात समाविष्ट करण्यात आले आहेत. “विशेष अभ्यास” ह्या १४ व्या प्रकरणामध्ये राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या ३९ व्या फेरीतील (जानेवारी १९८४-जून १९८४) जन्म व मृत्यूची नोंद ह्या आणि ४० व्या फेरीतील (१९८४-८५) स्वकार्यरत वस्तुनिर्माण उद्योग व अनिर्दिष्ट वस्तुनिर्माण आस्थापना या पाहण्यांवर आधारित महत्त्वाची आकडेवारी दिली आहे.

ह्या अंकात अद्ययावत आकडेवारी सादर करताना कित्येक ठिकाणी अस्थायी आकडेवारी समाविष्ट केली आहे व पूर्ण माहिती मिळाल्यावर तिच्यात बदल होण्याची शक्यता आहे.

मुंबई,
दिनांक १४ जून, १९८५

सु. म. विद्वांस
अर्थ व सांख्यिकी संचालक
मुंबई

P R E F A C E

This is the fourth combined issue (in Marathi and English) of the Economic Survey of Maharashtra, 1984-85, which is the twenty-fourth in the series.

The salient features of the State's economy are given in Part I of this issue, while statistical tables on various subjects are presented in Part II. Graphs and Charts are given in respective chapters. In Chapter 14 on Special Studies are presented some important findings from two surveys, viz. Enumeration of births and deaths, January 1984-June 1984 (39th round of the NSS); and Manufacturing own account enterprises and non-directory establishments, 1984-85 (40th round of the NSS).

In attempting to give up-to-date information in this publication, provisional figures have been included at a number of places, and they are likely to be revised after fuller data become available.

Bombay,
Dated 14th June, 1985

S. M. Vidwans
Director of Economics and Statistics
Bombay

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	Subject
महाराष्ट्राचो आणि भारताची तुलनात्मक माहिती ..	iv	Maharashtra's comparison with India
निरनिराळ्या राज्यांतील सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती निदर्शक काही निव्वक निर्देशांक.	vi	Selected socio-economic indicators for different States in India.
भाग एक-पाहणी		PART I—SURVEY
1. स्थूल मादवा	1	General appraisal
2. लोकसंख्या	4	Population
3. राज्य उत्पन्न	6	State Income
4. शेती	8	Agriculture
5. उद्योग	16	Industries
6. वीज	26	Electricity
7. रोजगा	28	Employment
8. किमतीग स्थिति विशेष	35	Price situation
9. राहणीचे परिस्थिती	40	Conditions of living
10. व्यापार आणि वाणिज्य	44	Trade and commerce
11. परिवहन आणि दळणवळण	46	Transport and communications
12. सहकारी चळवळ	50	Co-operative movement
13. स्थानिक संस्था	54	Local bodies
14. विशेष अयास	59	Special studies
भाग दोम-आकडेवारी दर्शविणारे तक्ते		PART II—STATISTICAL TABLES
1. महाराष्ट्र राज्य व भारत यांची लोकसंख्या ..	65	Population of Maharashtra and India
2. महाराष्ट्र राज्याची ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या ..	65	Rural and urban population in the State
3. काम करपण्या लोकांची आर्थिक वर्गवारी, १९८१ ..	66	Economic classification of workers, 1981
4. औद्योगिकगटांनुसार झालेले राज्य उत्पन्न (चालू कितीनुसार). ..	67	Net State domestic product by industrial origin at current prices.
5. औद्योगिकगटांनुसार झालेले राज्य उत्पन्न (१९७०-७१ च्या किमतीनुसर). ..	68	Net State domestic product by industrial origin at 1970-71 prices.
6. औद्योगिकगटांनुसार झालेले राष्ट्रीय उत्पन्न (चालू कितीनुसार). ..	69	National income by industrial origin at current prices
7. औद्योगिकगटांनुसार झालेले राष्ट्रीय उत्पन्न (१९७०-७१) (स्थिर कितीनुसार). ..	70	National income by industrial origin at (1970-71) constant prices.
8. महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पाचे आर्थिक व उद्देशानुरूप वर्गीकरण. ..	72	Economic and purpose classification of Maharashtra State Government budget.

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	Subject
9. महाराष्ट्र राज्यातील कृषि क्षेत्रावरील करापासून महसुली जमा	74	Revenue receipts from taxes on agricultural sector in Maharashtra.
10. महाराष्ट्रातील एकूण वहीत धारण जमिनी, त्यांचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र (कृषि गणना).	75	Number, area and average size of operational holdings in Maharashtra (Agricultural census).
11. महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, उत्पादन आणि दर हेक्टरमागे उत्पादन.	76	Area under and, production and yield per hectare of principal crops in Maharashtra.
12. महाराष्ट्र राज्यातील जलसिंचनाच्या साधनांनी भिजणारे क्षेत्र	78	Area irrigated by sources in Maharashtra State
13. महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख पिकांच्या कृषि उत्पादनांचे निर्देशांक.	79	Index numbers of agricultural production of principal crops in Maharashtra.
14. महाराष्ट्र राज्यातील पशुधन, कोबड्या आणि बदके ..	81	Livestock and poultry in Maharashtra State
15. भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक ..	82	Index numbers of industrial production in India
16. महाराष्ट्र राज्यातील खनिज उत्पादन ..	83	Mineral production in Maharashtra
17. महाराष्ट्र राज्यातील वीजपुरवठा ..	84	Electricity supply in Maharashtra
18. महाराष्ट्र राज्यातील चालू कारखाने व त्यातील कामगार ..	86	Factories and factory employment in Maharashtra
19. महाराष्ट्र राज्यातील विविध उद्योगांतील कामगार ..	88	Employment in different industries in Maharashtra State.
20. महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवाद ..	90	Industrial disputes in Maharashtra
21. महाराष्ट्र राज्यातील सेवायोजनविषयक आकडेवारी ..	91	Employment exchange statistics relating to Maharashtra.
22. रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली कामे व त्यावरील खर्च.	92	Categorywise number of works and expenditure incurred thereon under the Employment Guarantee Scheme in Maharashtra State.
23. महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील कामगारांच्या ग्राहक किमतीचे निर्देशांक.	93	Consumer price index numbers for working class at selected centres in Maharashtra.
24. नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांच्या ग्राहक किमतीचे निर्देशांक	94	Consumer price index numbers for urban non-manual employees.
25. शेतमजुरांच्या ग्राहक किमतीचे निर्देशांक (महाराष्ट्र) ..	95	Consumer price index numbers for agricultural labourers in Maharashtra.
26. अखिल भारतीय घाऊक किमतीचे निर्देशांक ..	96	All-India wholesale price index numbers
27. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचे निर्देशांक.	96	All-India consumer price index numbers for industrial workers.
28. महाराष्ट्रातील रास्त भावांच्या दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू.	97	Quantity of rice and wheat issued to fair price shops in Maharashtra.
29. महाराष्ट्र राज्याला भारत सरकार आणि इतर राज्यांकडून प्रत्यक्ष मिळालेली अन्नधान्ये.	97	Actual receipts of foodgrains from Government of India and other States to Maharashtra State.
30. महाराष्ट्रातील लेव्हीची वसुली ..	98	Procurement of levy in Maharashtra
31. महाराष्ट्रातील शैक्षणिक क्षेत्रात झालेली वाढ ..	99	Growth of education in Maharashtra
32. महाराष्ट्र राज्यातील संस्थांकडून मिळालेल्या वैद्यकीय सुविधा	100	Medical facilities available through institutions in Maharashtra State.

अनुक्रमणिका

CONTENTS

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	Subject
33. दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गवारीप्रमाणे लोकसंख्येची टक्केवारी.	101	Percentage distribution of population according to monthly <i>per capita</i> expenditure classes.
34. घरखर्चाच्या निरनिराळ्या बाबींवरील दरडोई मासिक खर्च	102	<i>Per capita</i> monthly expenditure on different items of consumption.
35. महाराष्ट्र राज्यातील लोकसंख्येच्या गटानुसार वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या ठेवीचे व कर्जांचे वर्गीकरण.	104	Distribution of deposits and advances of scheduled commercial banks according to population groups in Maharashtra State.
36. महाराष्ट्र राज्यातील निरनिराळ्या प्रकारानुसार रस्त्यांची लांबी.	105	Road length according to different classes in Maharashtra State.
37. महाराष्ट्र राज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने	106	Number of motor vehicles in operation in Maharashtra
38. महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ (संस्था, सभासद आणि खेळते भांडवल).	107	Co-operation in Maharashtra (Societies, members and working capital).
39. महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ (दिलेले कर्ज, येणे कर्ज व उलाढाल).	108	Co-operation in Maharashtra (advances, outstanding loans and turnover).
40. वस्तुनिर्माणात गुंतलेल्या स्वकार्यरत उद्योग व अनिर्देशित आस्थापना उद्योगांची पाहणी (ग्रामीण)	109	Survey of manufacturing own account enterprises and non-directory establishments (Rural)
41. वस्तुनिर्माणात गुंतलेल्या स्वकार्यरत उद्योग व अनिर्देशित आस्थापना उद्योगांची पाहणी (शहरी).	110	Survey of manufacturing own account enterprises and non-directory establishments (Urban).
आलेख	समोरील पृष्ठ क्रमांक Facing Page No.	GRAPHS AND CHARTS
1. वयोगटानुसार लोकसंख्येची टक्केवारी	4	Percentage of population according to age group
2. राज्य उत्पन्न	6	State Income
3. दरडोई उत्पन्न	7	Per capita income
4. अन्नधान्य उत्पदन	10	Foodgrains production
5. कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक	11	Index numbers of agricultural production
6. भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक	16	Index numbers of industrial production in India
7. विजेचा वापर	26	Electricity consumption
8. कारखाने आणि त्यातील रोजगार	30	Factories and factory employment
9. भारतातील घाऊक किंमतीचे निर्देशांक	38	Index numbers of wholesale prices in India
10. कामगारांचे ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक	39	Consumer price index numbers for working class
11. सहकारी चळवळीची प्रगती	50	Growth of co-operation

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती
MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA

बाब (1)	परिमाण (2)	महाराष्ट्र Maharashtra (3)	भारत India (4)	भारताशी तुलना (टक्केवारी) Comparison with India (per- centage) (5)	Unit (2)	Item (1)
1. लोकसंख्या (१९८१)						Population (1981)
1.1. (अ) ग्रामीण लोकसंख्या ... (आ) ग्रामीण लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण.	हजारात ... टक्केवारी ..	40,791 64.97	5,25,457* 76.69	7.8	'000 No. Percentage	(a) Rural population (b) Percentage of rural population to total population.
1.2. (अ) नागरी लोकसंख्या ... (आ) नागरी लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण.	हजारात ... टक्केवारी ..	21,993 35.03	1,59,727* 23.31	13.8	'000 No. Percentage	(a) Urban population (b) Percentage of urban population to total population.
1.3. एकूण लोकसंख्या (१) पुरुष ... (२) स्त्रिया ..	हजारात ... हजारात ... हजारात ...	62,784 32,415 30,369	6,85,185* 3,54,398* 3,30,787*	9.2 9.4 9.5	'000 No. '000 No. '000 No.	Total population (i) Male (ii) Female
1.4. (अ) वर्गीकृत जाती व जमाती यांची लोकसंख्या. (आ) वरील लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण.	हजारात ... टक्केवारी ..	10,252 16.3	1,56,383@ 23.8	6.6	'000 No. Percentage	(a) Population of scheduled castes and scheduled tribes. (b) Percentage of above population to total population.
1.5. (अ) एकूण काम करणारे (आ) एकूण काम करणाऱ्यांचे एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण.	हजारात ... टक्केवारी ..	26,718 42.6	2,44,605@ 36.8	10.9	'000 No. Percentage	(a) Total workers (b) Percentage of workers to total population.
1.6. स्त्री-पुरुष प्रमाण ..	दर १,००० पुरुषां- मागे स्त्रियांची संख्या.	937	933	....	Females per '000 males	Sex ratio
1.7. लोकसंख्येतील शेकडा वाढ (१९७१-८१)	टक्केवारी ..	24.54	25.00	....	Percentage	Percentage growth of population during 1971-81.
2. शेती†** (१९८०-८१)						Agriculture†** (1980-81)
2.1. कसलेले क्षेत्र (निव्वळ) @@ ..	हजार हेक्टर ..	18,299	1,40,270	13.0	'000 hectares	Net area sown
2.2. एकूण लागवडीखालील क्षेत्र @@ ..	हजार हेक्टर ..	20,270	1,73,324	11.7	'000 hectares	Gross cropped area
2.3. सिंचनाखालील एकूण क्षेत्र @@ ..	हजार हेक्टर ..	2,516	49,585	5.1	'000 hectares	Gross irrigated area
2.4. एकूण सिंचनाखालील क्षेत्राची एकूण लागवडीखाली असलेल्या क्षेत्राशी टक्केवारी. @@	टक्केवारी ..	12.4	28.6	....	Percentage	Percentage of gross irrigated area to gross cropped area.
2.5. एकूण पिकांखालील क्षेत्र (१९८०-८१ ते १९८२-८३ या वर्षांची सरासरी)						Area under principal crops (average for year 1980-81 to 1982-83).
(१) तांदूळ ..	हजार हेक्टर ..	1,502	39,541	3.8	'000 hectares	(i) Rice
(२) गहू ..	हजार हेक्टर ..	1,077	22,519	4.8	'000 hectares	(ii) Wheat
(३) ज्वारी ..	हजार हेक्टर ..	6,554	16,173	40.5	'000 hectares	(iii) Jowar
(४) बाजरी ..	हजार हेक्टर ..	1,617	11,438	14.1	'000 hectares	(iv) Bajri
(५) एकूण तृणधान्ये ..	हजार हेक्टर ..	12,247	1,03,438	11.9	'000 hectares	(v) All cereals
(६) एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये).	हजार हेक्टर ..	13,958	1,26,330	11.0	'000 hectares	(vi) All foodgrains (cereals and pulses).
(७) ऊस ..	हजार हेक्टर ..	293	3,075	9.5	'000 hectares	(vii) Sugarcane
(८) कापूस ..	हजार हेक्टर ..	2,677	7,962†	33.5†	'000 hectares	(viii) Cotton
(९) भुईमूग ..	हजार हेक्टर ..	808	7,318†	11.2†	'000 hectares	(ix) Groundnut

† ** अस्थायी/Provisional @ आसाम सोडून/Excluding Assam.

@@ आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, भारत सरकार. Source : Directorate of Economics and Statistics, New Delhi.

* आसामची अंदाजित धरून/Including Projected population of Assam.

† सुधारित/Revised.

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती
MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA

बाब (1)	परिमाण (2)	महाराष्ट्र Maha- rashtra (3)	भारत India (4)	भारताशी तुलना (टक्केवारी) Compa- rison with India (percen- tage) (5)	Unit (2)	Item (1)
3. पशुगणना १९७८						Livestock census 1978
3.1. एकूण पशुधन	हजारांत ..	29,642	3,69,540	8.0	'000 No.	Total livestock.
3.2. ट्रॅक्टर	हजारांत ..	13	276	4.7	'000 No.	Tractors.
3.3. सिंचनाकरिता वापरलेली इंजिने व पंप.	हजारांत ..	168	2,359	7.1	'000 No.	Oil engines with pumps for irrigation purposes.
4. वने						Forests
4.1. एकूण वनव्याप्त क्षेत्र (१९७९-८०)	चौ. कि. मीटर	64,078	7,36,685	8.7	Sq. km.	Total forest area (1979-80)
5. उद्योग *						Industry *
5.1. कारखाने—						Factories—
(अ) चालू कारखाने (१९८०)	संख्या ..	15,170	1,41,218	10.7	No.	(i) Working factories (1980).
(आ) कामगारांची दैनिक सरासरी (१९८०)	हजारांत ..	1,177	6,782	17.4	'000 No.	(ii) Average daily no. of workers (1980).
6. विद्युत * (१९८३-८४)						Electricity * (1983-84)
6.1. विजेचे उत्पादन ..	दशलक्ष कि.वॅ.तास	22,923	1,39,956	16.4	Million kwh.	Electricity generated.
6.2. विजेचा वापर ..	दशलक्ष कि.वॅ.तास	16,935	1,02,684	16.5	Million kwh.	Electricity consumed.
6.3. (अ) उद्योगाकरिता वापरलेली वीज	दशलक्ष कि.वॅ.तास	9,284	58,206	16.0	Million kwh.	(a) Industrial consumption.
(आ) औद्योगिक वीज वापराचे एकूण विजेच्या वापराशी शेकडा प्रमाण.	टक्केवारी	54.8	56.7	..	Percentage	(b) Percentage of industrial consumption to total consumption.
7. बँका						Banking
7.1. बँक कार्यालये (वर्गीकृत व्यापारी) (जून १९८४)	संख्या ..	4,376	45,537	9.6	No.	Banking offices (Scheduled commercial), (June 1984)
7.2. बँक कार्यालय असलेल्या गावगावांची संख्या (वर्गीकृत व्यापारी) (डिसेंबर १९८२)	संख्या ..	1,613	21,858	7.4	No.	Places having banking offices (Scheduled commercial) (December 1982)
8. राज्य/राष्ट्रीय उत्पन्न (१९८३-८४) ..						State/National Income (1983-84)
8.1. चालू किमतीनुसार उत्पन्न ..	कोटी रुपये ..	19,975**	1,59,598***	12.5	Crore Rs.	Income at current prices
8.2. चालू किमतीनुसार दरडोई उत्पन्न ..	रुपये ..	3,032**	2,201***	....	Rs.	Per capita income at current prices.

* अस्थायी/Provisional.

** प्राथमिक/Preliminary.

*** शीघ्र अंदाज/Quick estimates.

निरनिराळ्या राज्यांतील सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीनिदर्शक काही निवडक निदर्शांक

राज्य	निव्वळ पिका- खालील क्षेत्रांचे दर शेतकऱ्या- मागील प्रमाण (हेक्टर) Net sown area per cultivator (Hectares)	कृषिकाम करणाऱ्यांची एकूण काम करणाऱ्यांशी टक्केवारी Percentage of agricultural workers to total workers	जंगलव्याप्त क्षेत्राच्या दर हेक्टरी जंगल उत्पादनाचे मूल्य (रुपये) Value of forest produce per hectare of forest area (Rs.)	अनुसूचित जाती, जमाती आणि बौद्ध यांची एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage of scheduled castes, scheduled tribes and buddhists to total population	दरडोई अन्नधान्य उत्पादन (कि.ग्रॅ.) Foodgrains production per capita (kg.)	शिधा/ रास्त मावांच्या दुकानांची संख्या No. of fair price/ ration shops	खतांच्या वापराचे एकूण पिकांखालील क्षेत्रांशी दर हेक्टरी प्रमाण (कि.ग्रॅ.) Consumption of fertilizers per hectare of cropped area (kg.)
संदर्भ वर्ष किंवा दिनांक→ (1)	(1980-81) (2)	(1981) (3)	(1979-80) (4)	(1981) (5)	(सरासरी) (Average of 1980-81 to 1982-83) (6)	(१९८१ अखेर) (End of 1981) (7)	(1983-84) (8)
1. आंध्र प्रदेश	1.5	69.53	39	20.82	200	28,612	69.2
2. आसाम	N.A.	N.A.	28	N.A.	132	15,199	5.4
3. बिहार	0.9	79.07	62	22.82	120	27,109	26.1
4. गुजरात	2.3	60.12	101	21.40	136	9,841	48.3
5. हरियाणा	2.2	60.79	108	19.07	483	5,328	58.5
6. हिमाचल प्रदेश	0.6	70.80	122	37.46	252	2,851	19.6
7. जम्मू व काश्मीर	0.7	60.34	287	9.47	213	2,004	36.1
8. कर्नाटक	1.9	65.03	210	20.09	175	14,000	43.4
9. केरळ	2.5	41.30	327	11.04	52	11,551	45.1
10. मध्य प्रदेश	1.8	76.20	43	37.22	240	22,812	14.4
11. महाराष्ट्र	2.1	61.75	60	22.61	157	28,898	32.6
12. मणिपूर	0.4	68.59	2	28.59	184	1,024	21.6
13. मेघालय	0.5 (b)	72.54	4	81.19	116	1,667	11.9
14. नागालँड	0.6	73.09	18	84.06	147	158	2.1
15. ओरिसा	1.5	74.70	44	37.12	201	17,298	13.8
16. पंजाब	2.4	58.03	145	26.88	782	10,317	162.2
17. राजस्थान	2.4	68.91	20	29.26	214	10,026	11.7
18. सिक्कीम	1.0 (p)	63.41	7	57.76	N.A.	13	N.A.
19. तामीळनाडू	1.1	60.95	118	19.42	121	17,535	73.0
20. त्रिपुरा	0.9 (c)	67.29	15	46.23	194	817	9.4
21. उत्तर प्रदेश	0.9	74.50	91	21.41	227	48,075	69.1
22. पश्चिम बंगाल	1.2	54.99	51	27.90	126	18,269†	43.6
भारत*	1.5**	66.52**	70**	24.22**	192	2,97,778**	44.5*

* सिक्कीम वगळून आणि केंद्रशासित प्रदेश धरून/Excludes Sikkim and includes union territory. ** सिक्कीम धरून/Includes Sikkim.

† ९६.५ लाख लोकवस्ती असलेल्या सांविधिक क्षेत्रातील २,७०२ शिधावाटप दुकानांची संख्या धरून/Includes 2,702 ration shops in statutory areas covering a population of 96.5 lakhs. N.A.=उपलब्ध नाही/Not Available.

***आसाम सोडून आणि सिक्कीम धरून/Excludes Assam and Includes Sikkim

(b) वर्ष/year 1978-79, (p) वर्ष/year 1979-80, (c) वर्ष/year 1977-78

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS FOR DIFFERENT STATES IN INDIA

दर हेक्टरमागे उत्पादन (किलोग्रॅममध्ये) Yield per hectare (in kg.) (P)					एकूण सिंचनाखालील क्षेत्राची एकूण पिकाखालील टक्केवारी Percentage of gross irrigated area to gross cropped area (P)	कारखान्यातील सरासरी दैनिक उपस्थितीचे दर लाख लोकसंख्येशी प्रमाण (संख्या) Average daily employment of factory workers per lakh of population (No.) (P)	State
एकूण सूणधान्ये Total cereals	एकूण कडधान्ये Total pulses	एकूण अन्नधान्ये Total foodgrains	कापूस (रुई) Cotton (lint)	ऊस (उसात) Sugarcane (in terms of cane)			
त्रैवाषिक सरासरी Triennial average (1980-81-1982-83)					(1980-81)	(1981)	← Reference year or date
(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(1)
1,386	330	1,217	254(R)	78,060	35.4	1,051	Andhra Pradesh.
1,071	426	1,040	98(R)	40,515	16.6	447	Assam.
937	622	893	235 (R)	33,076	32.6	536	Bihar.
1,074	540	999	198	63,496	21.8	1,960	Gujarat.
1,820	471	1,545	354	39,120	60.6	1,418	Haryana.
1,318	262	1,252	255	13,087	16.5	325	Himachal Pradesh.
1,575	640	1,518	390	31,083	42.2	359	Jammu and Kashmir.
1,088	353	934	94 (R)	80,271	15.7	1,325	Karnataka.
1,622	625	1,582	264 (R)	59,517	13.3	1,201	Kerala.
784	483	704	87	28,124	11.5	767	Madhya Pradesh.
792	348	706	92	95,322	12.4	1,997	Maharashtra.
1,451	387	1,429	116	34,254	34.3	174	Manipur.
1,189	680	1,179	102 (R)	45,000	22.4	200	Meghalaya.
904	460	890	N.A.	35,791	38.6	N.A.	Nagaland.
889	536	798	170	63,080	19.6	351	Orissa.
2,783	555	2,654	303	58,291	85.5	1,249	Punjab.
640	407	576	205	38,526	21.6	459	Rajasthan.
N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	10.9	N.A.	Sikkim.
1,586	301	1,405	220 (R)	97,197	50.9	1,480	Tamil Nadu.
1,333	413	1,317	190	39,169	9.6	561	Tripura.
1,321	818	1,247	127	46,252	46.3	482	Uttar Pradesh.
1,225	502	1,171	113 (R)	38,778	20.2	1,695	West Bengal.
1,152	491	1,032	160	57,426	28.6**	1,057	India.*

(P) अस्थायी/Provisional. (R) सुधारित/Revised

निरनिराळ्या राज्यांतील सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीनिदर्शक काही निवडक निर्देशांक—चालू

राज्य	उद्योगातील उत्पादनाचे दरडोई मूल्य (रुपये) Gross output in industries per capita (Rs.) (P)	कारखान-दारीमूळे होणारी दरडोई मूल्यवृद्धी (रुपये) Value added in industries per capita (Rs.) (P)	घरगुती कारणासाठी उपयोगात आणलेल्या विजेचा दरडोई वापर (कि.वॅ.ता.) Domestic consumption of electricity per capita (kwh.) (P)	एकूण औद्योगिक कारणासाठी उपयोगात आणलेल्या विजेचा दरडोई वापर (कि.वॅ.ता.) Industrial consumption of electricity per capita (kwh) (P)	वर्गीकृत वाणिज्य बँका Scheduled commercial banks		
					बँक कचेऱ्यांचे दर लाख लोकसंख्येशी प्रमाण (संख्या) No. of banking offices per lakh of population (No.)	दरडोई ठेवी (रुपये) Deposits per capita (Rs.)	दिलेले दरडोई कर्ज (रुपये) Bank credit per capita (Rs.)
संदर्भ वर्ष किंवा दिनांक→ (1)	(1980-81) (16)	(1980-81) (17)	(1982-83) (18)	(1982-83) (19)	March (1984) (20)	March (1984) (21)	March (1984) (22)
1. आंध्र प्रदेश	599.7	109.9	13.37	72.78	6.0	612	438
2. आसाम	329.9	59.1	4.06	23.78	3.2	318	135
3. बिहार	448.9	72.4	2.33	45.91	4.2	366	152
4. गुजरात	2,118.3	336.9	24.27	152.36	7.4	1,148	592
5. हरियाणा	1,461.7	270.1	25.77	108.51	7.2	798	593
6. हिमाचल प्रदेश	340.4	147.6	18.22	35.41	11.0	742	360
7. जम्मू आणि काश्मीर	184.0	30.4	18.11	25.15	10.5	872	414
8. कर्नाटक	704.3	163.9	24.13	118.25	8.5	788	631
9. केरळ	826.6	154.4	26.49	69.70	9.7	929	611
10. मध्य प्रदेश	473.9	116.5	8.35	78.12	5.5	384	225
11. महाराष्ट्र	2,312.3	479.3	33.98	127.19	6.5	1,650	1,530
12. मणिपूर	9.7	4.1	9.77	1.15	3.2	145	81
13. मेघालय	210.4	106.2	12.28	22.41	6.4	623	139
14. नागालँड	N.A.	N.A.	9.88	2.94	6.0	493	209
15. ओरिसा	390.9	75.6	5.31	78.89	5.1	277	222
16. पंजाब	1,500.6	232.6	37.15	153.53	10.2	1,823	327
17. राजस्थान	477.0	98.8	7.47	41.06	5.5	407	282
18. सिक्कीम	N.A.	N.A.	19.03	11.47	4.4	695	70
19. तामिळनाडू	1,376.5	255.1	19.44	80.83	7.2	813	726
20. त्रिपुरा	62.6	15.7	7.14	3.64	4.8	272	204
21. उत्तर प्रदेश	344.3	68.3	11.26	35.27	4.8	545	245
22. पश्चिम बंगाल	1,107.7	254.1	16.22	70.30	4.7	1,155	671
भारत*	899.6	175.7	16.86**	75.41**	6.1**	847**	569**

*सिक्कीम बगळून अर्णि केंद्रशासित प्रदेश धरून/Excludes Sikkim and includes union territory.
(P)—अस्थायी/Provisional. N. A.—उपलब्ध नाही/Not available.

**सिक्कीम धरून/Includes Sikkim.

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS FOR DIFFERENT STATES IN INDIA—contd.

प्राथमिक व माध्यमिक शाळांमधील विद्यार्थ्यांचे दर हजार लोकसंख्येची प्रमाण (संख्या) No. of students in primary and secondary schools per thousand population (No.)	मोटर वाहनांचे दर लाख लोकसंख्येची प्रमाण (संख्या) Motor vehicles per lakh of population (No.) (P)	एकूण रस्त्यांच्या लांबीचे दर शंभर चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळाशी प्रमाण (किलोमीटर) Total road length per 100 sq. km. of area (Kilometers) (P)	चालू किमतीनुसार दरडोई उत्पन्न (रुपये) Per capita income at current prices (Rs.) (P)	प्राथमिक कृषि सहकारी पतपेढ्या, कर्जे घेणाऱ्या समासदांची एकूण समासदांची टक्केवारी Primary agricultural co-operative credit societies : percentage of borrowing members to total number of members	State
(1982-83)	(31-3-1981)	(31-3-1981)	(1982-83)	(June end 1983)	←Reference year or date
(23)	(24)	(25)	(26)	(27)	(1)
140	458	46	1,590	28	Andhra Pradesh.
149	299	76	1,500	2	Assam.
123	260	48	1,022	48	Bihar.
188	1,078	30	2,182	35	Gujarat.
158	950	52	2,858	60	Haryana.
208	675	35	1,865	17	Himachal Pradesh.
143	591	5	N.A.	39	Jammu and Kashmir.
158	1,097	57	1,559	21	Karnataka.
218	765	268	1,521	38	Kerala.
146	589	24	1,357	63	Madhya Pradesh.
192	1,328	58	2,625	29	Maharashtra.
204	394	26	1,490	6	Manipur.
199	N.A.	21	1,308	16	Meghalaya.
154	602	35	N.A.	42	Nagaland.
141	239	77	1,339	21	Orissa.
169	1,926	91	3,484	69	Punjab.
131	587	19	1,575	38	Rajasthan.
184	N.A.	15	N.A.	N.A.	Sikkim.
197	633	95	1,376	44	Tamil Nadu.
199	406	75	N.A.	19	Tripura.
132	405	51	1,443	33	Uttar Pradesh.
159	603	64	1,767	30	West Bengal.
156**	755	47**	1,868	36	India.*

(P) अस्थायी/Provisional.

भाग एक
पाहणी

PART I
SURVEY

१. स्थूल आढावा

१.१. देशाची आर्थिक स्थिती.—भारताच्या अर्थकारणात १९८३-८४ मध्ये झालेली सुधारणा १९८४-८५ मध्ये दृढ झाली. प्रतिकूल हवामान असून देखील १९८४-८५ मधील कृषि उत्पादन १९८३-८४ च्या उच्चांकापेक्षा थोडे जास्तच असेल असा अंदाज आहे. औद्योगिक उत्पादन १९८३-८४ पेक्षा जास्त दराने वाढले असल्याची शक्यता आहे. १९८४-८५ मध्ये राष्ट्रीय उत्पन्न अंदाजे चार टक्क्यांनी वाढले. आधीच्या वर्षी ते ७.१ टक्क्यांनी वाढले होते. १९८३-८४ शी तुलना करता १९८४-८५ मधील घाऊक व ग्राहक किमतीतील वाढ बरीच दबलेली होती.

१.२. अन्नधान्याचे १९८४-८५ मधील उत्पादन १९८३-८४ च्या उच्च पातळीइतके (१५.१५ कोटी टन) असेल असा अंदाज आहे. गळिताची पिके व कापूस ह्यांच्या उत्पादनात वाढ होईल तर उसाचे उत्पादन घटेल असा अंदाज आहे. कृषि उत्पादनाचा निर्देशांक १९८३-८४ च्या निर्देशांकापेक्षा थोडा जास्तच असेल असा अंदाज आहे.

१.३. देशातील औद्योगिक उत्पादन १९८४-८५ मध्ये अधिक वेगाने वाढले असे दिसते. एप्रिल-डिसेंबर १९८४ चा औद्योगिक उत्पादनाचा (वस्तुनिर्माण) सरासरी निर्देशांक १९८३ च्या त्याच काळाच्या निर्देशांकापेक्षा ४.८ टक्क्यांनी जास्त होता. १९८३ चा निर्देशांक मात्र १९८२ पेक्षा ३.६ टक्क्यांनी जास्त होता.

१.४. आयात व निर्यात ह्या दोन्हीही १९८४-८५ मध्ये आधीच्या वर्षीपेक्षा जास्त होत्या. एप्रिल ते सप्टेंबर १९८४ मधील निर्यात ५,१२१ कोटी रुपये व आयात ७,३४५ कोटी रुपये होती तर १९८३ च्या त्याच काळातील निर्यात ४,६९९ कोटी रुपये व आयात ६,९२१ कोटी रुपये होती. जरी आयात व निर्यात ह्या दोन्ही जास्त असल्या तरी परराष्ट्र व्यापारातील १९८४-८५ च्या पहिल्या सहा महिन्यांतील तूट मात्र (२,२२४ कोटी रुपये) जवळ जवळ १९८३-८४ च्या त्याच काळातील तूट इतकी (२,२१४ कोटी रुपये) होती.

१.५. चलन पुरवठ्यात १९८४ मध्ये वाढच होत होती. २९ मार्च १९८५ रोजी चलन पुरवठा, १,००,५५० कोटी रुपये, वर्षपूर्वीपेक्षा १७.१ टक्के जास्त होता. १९८३-८४ मध्ये पण त्यात तशीच १७.० टक्के वाढ झाली.

१.६. घाऊक किमती १९८३-८४ च्या सुरुवातीस वेगाने वाढल्या व नंतर तशाच उच्च पातळीवर राहिल्या. १९८४-८५ मध्ये मात्र किमतीच्या वाढीचा वेग मंदावला. १९८४-८५ चा अखिल भारतीय घाऊक किमतीचा सरासरी निर्देशांक १९८३-८४ च्या निर्देशांकापेक्षा ६.९ टक्क्यांनी जास्त होता, तर १९८३-८४ चा निर्देशांक आधीच्या वर्षीपेक्षा ९.५ टक्क्यांनी जास्त होता. मार्च १९८५ पासून मात्र किमती वाढल्या आणि २ मार्च ते २५ मे १९८५ मध्ये घाऊक किमत निर्देशांकात ३.७ टक्क्यांनी वाढ झाली.

१.७. औद्योगिक कामगारांच्या ग्राहक किमतीच्या अखिल भारतीय निर्देशांकात पण १९८३-८४ च्या तुलनेने १९८४-८५ मध्ये कमी वेगाने वाढ झाली. १९८४-८५ चा सरासरी निर्देशांक १९८३-८४ पेक्षा

1. GENERAL APPRAISAL

1.1. *Economic situation in the country*.—The Indian economy consolidated in 1984-85 its gains of the preceding year. In spite of adverse weather conditions, agricultural production in 1984-85 is estimated to be marginally higher than the record production of 1983-84. Industrial production is expected to have grown at a faster rate than in 1983-84. The increase in National Income in 1984-85 is estimated to be four per cent compared with a 7.4 per cent increase in the earlier year. Compared with their rises in 1983-84, those in 1984-85 of both wholesale and consumer prices were considerably subdued.

1.2. The production of foodgrains in 1984-85 is estimated to remain at about the peak level reached in 1983-84 (15.15 crore tonnes). The production of oilseeds and cotton is estimated to go up while that of sugarcane may be affected adversely. The index number of agricultural production may be marginally higher than the record achieved in 1983-84.

1.3. The growth in industrial production in the country seems to have accelerated. The average all-India index number of industrial production (manufacturing) for April-December, 1984 was 4.8 per cent higher than the corresponding average for 1983. The latter was higher by 3.6 per cent than the corresponding average for 1982.

1.4. Both exports and imports in the current year were larger than in the previous year. From April to September, 1984, the exports were of Rs. 5,121 crore and the imports of Rs. 7,345 crore compared with the exports of Rs. 4,699 crore and imports of Rs. 6,921 crore in the corresponding period of 1983. Though both exports and imports were larger, the deficit on foreign trade account (Rs. 2,224 crore) in the first six months of 1984-85 was nearly the same (Rs. 2,214 crore) as for the corresponding period of 1983.

1.5. The expansion in money supply continued through 1984. As on 29th March 1985 the broad money supply was Rs. 1,00,550 crore, 17.1 per cent higher than a year ago. In 1983-84 too, it had increased similarly by 17.0 per cent.

1.6. Compared with 1983-84, when prices increased sharply in the beginning and remained at the high level later, the price rise in 1984-85 showed deceleration. The all-India wholesale price index number (average for 12 months) increased by 6.9 per cent in 1984-85 over 1983-84, compared with 9.5 per cent increase in 1983-84 over 1982-83. But prices increased from March 1985 and between 2nd March and 25th May 1985, the wholesale price index number went up by 3.7 per cent.

1.7. The all-India consumer price index number for industrial workers (base 1960 = 100) showed that the consumer prices too had increased at a slower rate in

६.४ टक्क्यांनी जास्त होता तर १९८३-८४ चा सरासरी निर्देशांक १९८२-८३ पेक्षा १३ टक्क्यांनी जास्त होता.

१.८. महाराष्ट्र राज्याची आर्थिक परिस्थिती.—भारताचे कृषि उत्पादन १९८४-८५ मध्ये काहीसे वाढले पण राज्याचे मात्र घटले. अत्यंत निकृष्ट अशा खरीप हंगामामुळे राज्याचे अन्नधान्य उत्पादन १९८४-८५ मध्ये ११ टक्क्यांनी घटून ९८ लाख टन झाले असा अंदाज आहे. १९८३-८४ मध्ये ते ११० लाख टन होते. उसाचे उत्पादन ८.७ टक्क्यांनी घटले तर भुईमुगाचे उत्पादन नऊ टक्क्यांनी वाढले असा अंदाज आहे. कापसाच्या उत्पादनात मात्र बरीच वाढ झाली असा अंदाज आहे. औद्योगिक उत्पादनात अंदाजे सात टक्क्यांनी वाढ झाली. कृषि उत्पादनात झालेली घट व औद्योगिक उत्पादनात झालेली वाढ ह्यामुळे १९८४-८५ मध्ये राज्य उत्पन्न स्थिर किमतीत तीन टक्क्यांनी जास्त असेल तर आधीच्या वर्षी ते सात टक्क्यांनी जास्त होते. नागरी व ग्रामीण भागातील ग्राहक किमती १९८४-८५ मध्ये जरी वाढल्या तरी ती वाढ बरीच मंद होती.

१.९. महाराष्ट्राचे १९८३-८४ चे राज्य उत्पन्न (१९७०-७१ च्या किमतीत) ७.१ टक्क्यांनी वाढले. १९८२-८३ मध्ये ते ४.५ टक्क्यांनी वाढले होते. महाराष्ट्राचे १९८३-८४ चे राज्य उत्पन्न त्या वर्षीच्या किमतीत १९,९७५ कोटी रुपये होते व दरडोई उत्पन्न ३,०३२ रुपये होते. त्या वर्षी भारताचे दरडोई उत्पन्न २,२०१ रुपये होते.

१.१०. पाऊस १९८४-८५ या वर्षामध्ये विशेषतः अनियमित आणि प्रतिकूल होता. त्यामुळे खरीप मोसमात १३ हजार खेड्यांची व रब्बी मोसमात ३.५ हजार खेड्यांची पैसेवारी ५०/६० किंवा कमीच होती. अन्नधान्याचे उत्पादन ११ टक्क्यांनी घटून ९८ लाख टन झाले असा अंदाज आहे. लागोपाठ दुसऱ्या वर्षी उसाचे उत्पादन घटले व १९८४-८५ मधील घट अंदाजे ८.७ टक्के होती. भुईमूग व कापसाचे उत्पादन मात्र अनुक्रमे नऊ टक्के व ८३ टक्क्यांनी वाढले असा अंदाज आहे. १९८४-८५ मध्ये कापसाचे उत्पादन जरी सुधारले तरी ते १९८२-८३ च्या उत्पादनापेक्षा ८.५ टक्क्यांनी कमीच आहे.

१.११. मार्च १९८५ अखेर राज्यातील सुमारे ९० टक्के खेड्यांचे विद्युतीकरण झाले. मार्च-नोव्हेंबर १९८४ मध्ये ३९ हजार पंपांचे विद्युतीकरण करण्यात आले व विद्युतीकरण केलेल्या पंपांची संख्या नोव्हेंबर १९८४ अखेर ८.९८ लाख झाली.

१.१२. जून १९८४ अखेर संपलेल्या १२ महिन्यात संघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्यांच्या संख्येत ०.४ टक्क्यांनी वाढ झाली. कारखान्यात काम करणाऱ्यांची दैनंदिन सरासरी जून १९८३ अखेर ११.४४ लाख होती ती थोडीशी घटून जून १९८४ अखेर ११.२६ लाख झाली. रोजगार विनिमय केंद्राच्या पटावर असलेल्यांची संख्या वर्षात २२ टक्क्यांनी वाढून डिसेंबर १९८४ अखेर ती २१ लाख झाली. रोजगार हमी योजनेखाली १९८३-८४ मध्ये १६.४५ कोटी श्रमदिन काम दिले गेले. आधीच्या वर्षी ते १४.०४ कोटी श्रमदिन

1984-85 than in 1983-84. The average index number for 1984-85 was 6.4 per cent higher than that in 1983-84. The average index number for 1983-84 was 13 per cent higher than that in 1982-83.

1.8. Maharashtra State's economy.—Unlike in India, agricultural production in Maharashtra has gone down in 1984-85. Due to a very bad *kharif* season the production of foodgrains in the State is estimated to decrease by 11 per cent to 98 lakh tonnes in 1984-85 from 110 lakh tonnes of 1983-84. The production of sugarcane is estimated to go down by 8.7 percent while that of groundnut go up by nine per cent. The production of cotton is expected to have swung upwards. Industrial production is estimated to have gone up by about seven per cent. With agricultural production going down and industrial production going up, the State Income in 1984-85 at constant prices would be larger by about three per cent compared with seven per cent growth attained in the preceding year. Retail prices, both in the urban and the rural areas, increased as in the earlier year but at a relatively modest pace.

1.9. The State Income of Maharashtra for 1983-84 (at 1970-71 prices) increased by 7.1 per cent compared with the increase of 4.5 per cent in 1982-83. At current prices the State Income of Maharashtra in 1983-84 was Rs. 19,975 crore and the *per capita* income was Rs. 3,032 as against the *per capita* income of Rs. 2,201 in India in that year.

1.10. The rains in 1984-85 were particularly erratic and unfavourable. Consequently, 13 thousand villages in the *kharif* season and 3.5 thousand villages in the *rabi* season had *paisevaree* 50/60 or below. Foodgrains production is estimated to decrease to 98 lakh tonnes (by 11 per cent). For the second year in succession, sugarcane production has gone down, the fall in 1984-85 being of 8.7 per cent. The production of groundnut and cotton is however estimated to go up by nine and 83 per cent respectively. Though cotton production has recovered in 1984-85, it is 8.5 per cent less than that in 1982-83.

1.11. About 90 per cent villages in the State were electrified upto March 1985. Between March and November 1984 about 39 thousand agricultural pumps were energised and their number stood at 8.98 lakh by the end of November.

1.12. The number of persons employed in organised economic activity increased marginally by 0.4 per cent in a year by 30th June 1984. The average daily employment of the factory sector marginally declined to 11.26 lakhs on 30th June 1984 from 11.44 lakhs a year earlier. The number of unemployed on the live register of the employment exchanges, however, increased to 21 lakhs at the end of December 1984 or by 22 per cent in one year. The number of mandays worked under the Employment Guarantee Scheme in 1983-84 was 16.45 crore

होते. एप्रिल-डिसेंबर १९८४ मध्ये त्या योजनेखाली १२.३२ कोटी श्रमदिन काम दिले तर १९८३ च्या त्याच काळात १२.१३ कोटी श्रमदिन काम दिले होते.

१.१३. शेतीला पतपुरवठा करणाऱ्या विविध संस्थांनी १९८३-८४ मध्ये जास्त सहाय्य दिले. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांनी १९८३-८४ मध्ये १५.५१ लाख सभासदांना ३.१७ कोटी रुपयांची कर्जे दिली. कर्ज घेणाऱ्या सभासदांना सरासरी २,०४४ रुपये कर्ज दिले गेले व ते आधीच्या वर्षापेक्षा थोडेसे जास्त होते.

१.१४. आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत नागरी व ग्रामीण भागातील ग्राहक किंमतीतील १९८४-८५ मधील वाढ मंद होती. १९८३-८४ प्रमाणेच ह्या वर्षी देखील किमती पहिले सहा-सात महिने वाढल्यानंतर वरच्या पातळीवर स्थिरावल्या. नागरी भागातील ग्राहक किमतीचा १९८४-८५ चा सरासरी निर्देशांक १९८३-८४ पेक्षा नऊ टक्क्यांनी जास्त होता तर १९८३-८४ चा १९८२-८३ पेक्षा १५ टक्क्यांनी जास्त होता. ग्रामीण भागातील ग्राहक किमतीचा सरासरी निर्देशांक पण १९८४-८५ मध्ये पांच टक्क्यांनी जास्त होता तर १९८३-८४ मध्ये तो १५ टक्क्यांनी जास्त होता.

१.१५. संप व टाळेबंदीची संख्या जरी १९८३ व १९८४ मध्ये कायम राहिली तरी त्यात १९८४ मध्ये गुंतलेल्या कामगारांची संख्या मात्र १९८३ च्या तुलनेत थोडीशी वाढली. १९८४ मध्ये वाया गेलेल्या श्रमदिनांच्या संख्येत ३९ टक्के घट झाली. जानेवारी-मे १९८५ या काळात कामे थांबण्याच्या १३४ नवीन घटना घडल्या, यामध्ये ३४ हजार कामगार गुंतलेले होते. या उलट जानेवारी-मे १९८४ या काळात कामे थांबण्याच्या १९३ घटना घडल्या व त्यामध्ये ९१ हजार कामगारांचा समावेश होता. चालू असलेल्या कामे थांबण्याच्या घटना धरून कामे थांबण्याच्या सर्व घटनांमुळे जानेवारी-मे १९८५ ह्या काळात एकूण वाया गेलेल्या श्रमदिनांची संख्या ४५ लाख होती तर १९८४ च्या ह्या काळात ही संख्या ५१ लाख श्रमदिन होती.

compared with 14.04 crore in 1982-83. Between April-December 1984 the mandays worked under the scheme were 12.32 crore as against 12.13 crore between April-December 1983.

1.13. Advances to the agricultural sector by various credit agencies increased during 1983-84. The primary agricultural credit societies advanced loans of Rs. 317 crore to 15.51 lakh borrowing members and the loan per borrowing member was slightly higher at Rs. 2,044.

1.14. Consumer prices both in the urban and the rural areas of the State showed modest increase in 1984-85 compared with 1983-84. As in the earlier year prices rose continuously in the first six to seven months and later stabilised at the higher level. The average consumer price index number for urban areas for the period 1984-85 was higher by nine per cent than the earlier year's average compared with a 15 per cent increase in the earlier year. Similarly in the rural areas the average consumer price index number in 1984-85 was higher by five per cent compared with 15 per cent increase in the earlier year.

1.15. Though the number of strikes and lock-outs in 1983 and 1984 was the same, the number of workers involved in 1984 was slightly larger than that in 1983. The number of mandays lost in 1984 decreased by 39 per cent. New work-stoppages that occurred in January-May 1985 were 134 involving 34 thousand workers compared with 193 work-stoppages involving 91 thousand workers that occurred in January-May 1984. The total mandays lost, including those on account of continuing work-stoppages, in January-May 1985 were 45 lakh compared with 51 lakh mandays lost in the corresponding period of 1984.

२. लोकसंख्या

२.१. महाराष्ट्राची लोकसंख्या १९८१ च्या जनगणनेनुसार ६:२८ कोटी होती. १९८४ च्या मध्यापर्यंतची अंदाजित लोकसंख्या ६.६७ कोटी होती. क्षेत्रफळ आणि लोकसंख्या ह्या दोन्ही बाबतीत महाराष्ट्र भारतातील तिसऱ्या क्रमांकाचे राज्य होते. क्षेत्रफळाचे बाबतीत मध्यप्रदेश व राजस्थान ही पहिली दोन राज्ये होती तर लोकसंख्येच्या बाबतीत उत्तर प्रदेश व बिहार ही पहिली दोन राज्ये होती. महाराष्ट्रातील लोकसंख्येची घनता (दर चौ.कि.मी. मागे व्यक्तींची संख्या) २०४ होती व भारतात ती २२१ होती. घनतेबाबत महाराष्ट्राचा क्रमांक भारतात नववा होता. महाराष्ट्र व भारत ह्यांच्या लोकसंख्येच्या काही ठळक वैशिष्ट्यांबद्दलची आकडेवारी खालील तक्त्यात दर्शविली आहे.

2. POPULATION

2.1. The population of Maharashtra was 6.28 crores according to the 1981 population census. It is estimated to have increased to 6.67 crores by the middle of 1984. The State continued to be the third largest State in India, both in area, after Madhya Pradesh and Rajasthan, and in population, after Uttar Pradesh and Bihar. The density of population (persons per sq. km.) was 204 for the State and 221 for India and it ranked ninth in the country in this respect. The data on some important features of the population of the State and the country are given in the table below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 1

लोकसंख्याविषयक आकडेवारी (१९८१ जनगणना)
Population statistics (1981 Population census)

बाब (1)	महाराष्ट्र Maharashtra (2)	भारत India (3)	Item (1)
(1) लोकसंख्या (कोटीमध्ये) —			Population (in crore)—
पुरुष	3.24	35.44	Male.
स्त्रिया	3.04	33.08	Female.
एकूण	6.28	68.52	Total.
(2) दशकाचा वृद्धीदर (१९७१-८१) (टक्के) ..	24.54	25.00	Decadal growth rate (1971-81) (Percentage).
(3) लोकसंख्येची घनता (दर चौरस कि.मी.मागे संख्या).	204	221*	Density (No. per sq.km.).
(4) स्त्री-पुरुष प्रमाण (दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या).	937	933	Sex-Ratio (No. of females per thousand males).
(5) साक्षरता (टक्के)	47.18	36.23@	Literacy (Percentage).
(6) नागरी लोकसंख्या (एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी) ..	35.03	23.31	Urban Population (Percentage to total).

*जम्मू व काश्मीर वगळून/Excluding Jammu and Kashmir. @ आसाम वगळून/Excluding Assam.

२.२. लोकसंख्येची वाढ.—महाराष्ट्राची लोकसंख्या १९४१ पासून १९७१ पर्यंत वेगाने वाढत होती व वृद्धीदरही भारताच्या दरापेक्षा जास्त होता. गेल्या दशकात मात्र महाराष्ट्राचा वृद्धीदर (२४.५४) आधीच्या दशकाच्या दरापेक्षा (२६.८९) कमी तर झालाच पण तो भारताच्या दरापेक्षाही (२५.००) किंचित कमी झाला होता.

2.2. Growth of population.—The population of Maharashtra increased at an accelerated rate between 1941 and 1971, and the rate of growth was higher than that of India. Only during the last decade, the decadal growth rate of the State not only declined to 24.54 from 26.89 of the earlier decade, but was also marginally lower than that of India (25.00).

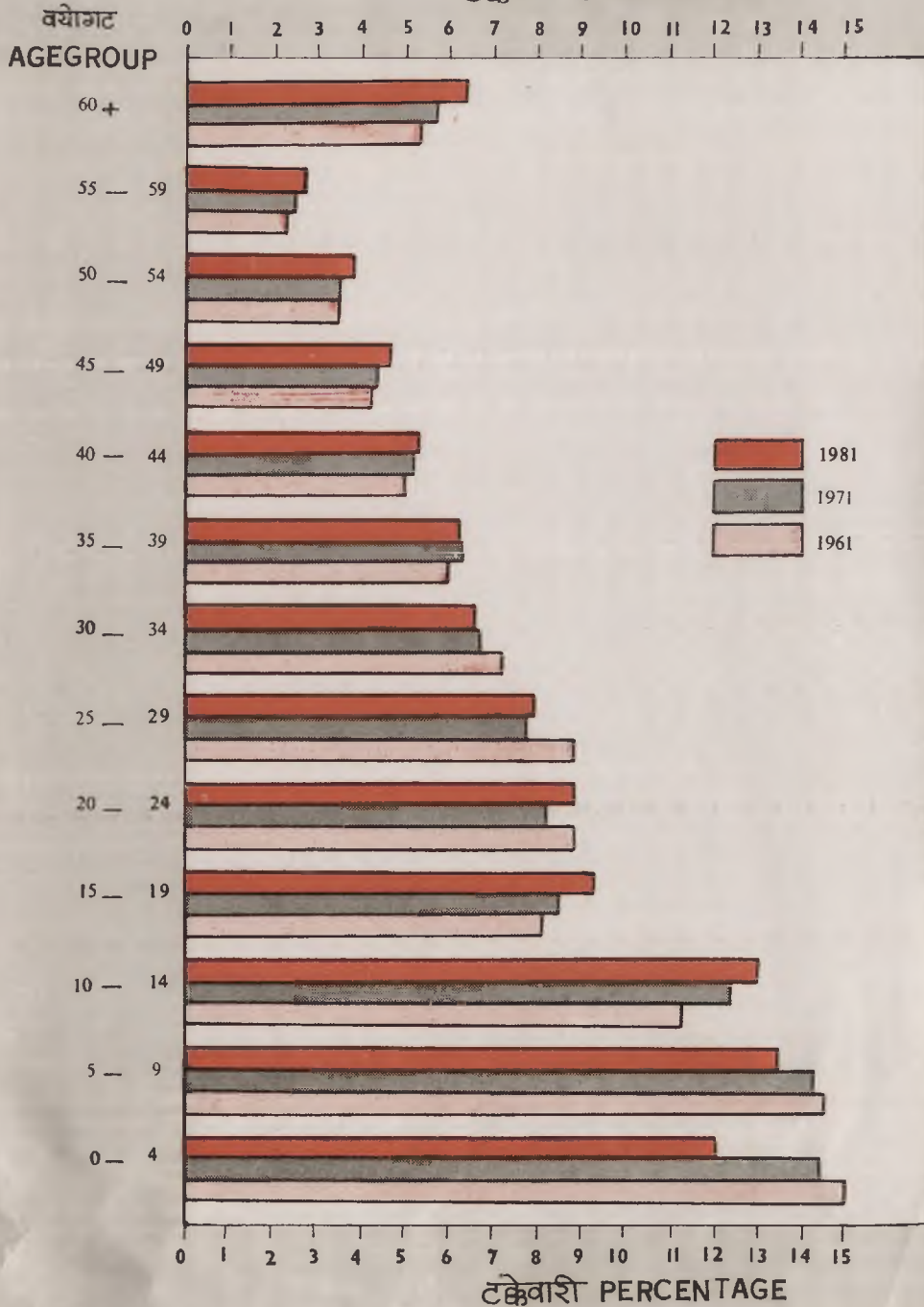
२.३. स्त्री-पुरुष प्रमाण.—महाराष्ट्रातील स्त्री-पुरुष प्रमाण (दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या) या शतकाच्या सुरवातीपासून सातत्याने घटत चालले होते. हे प्रमाण १९०१ साली ९७८ होते ते १९७१ मध्ये ९३० पर्यंत घटले. १९८१ मध्ये मात्र हा कल उलट झाला आणि हे प्रमाण वाढून ९३७ झाले. स्त्री-पुरुष प्रमाणाचा तसाच कल भारतात दिसून आला व १९८१ मध्ये हे प्रमाण ९३३ झाले.

2.3. Sex ratio.—The sex-ratio, that is the number of females per 1,000 males, had been continuously declining in the State since the beginning of this century, from 978 in 1901 to 930 in 1971. In 1981 however the trend was reversed and the sex-ratio increased to 937. A similar trend was observed in India and in 1981 the sex-ratio at the national level was 933.

वयोगटांनुसार लोकसंख्येची टक्केवारी

PERCENTAGE OF POPULATION ACCORDING TO AGE GROUP

टक्केवारी PERCENTAGE

२.४. नागरीकरण.—महाराष्ट्रातील नागरीकरणाचे प्रमाण देशातील प्रमाणापेक्षा सतत जास्त आहे. १९८१ मध्ये राज्यातील नागरी लोकसंख्या एकूण लोकसंख्येच्या ३५.०३ टक्के होती. तर ती भारतात २३.३१ टक्के होती. बृहन्मुंबई ह्या संपूर्ण नागरी जिल्ह्याव्यतिरिक्त, नागपूर (५६.७४), पुणे (४७.३३) व ठाणे (४४.३८) ह्या जिल्ह्यांची नागरी लोकसंख्येची टक्केवारी जास्त होती. राज्यातील नागरी लोकसंख्येच्या ३७.४५ टक्के लोकसंख्या एकट्या बृहन्मुंबई जिल्ह्यांत होती.

२.५. मागासवर्गीय लोकसंख्या.—अनुसूचित जातींची (नवबौद्ध सोडून) १९८१ ची लोकसंख्या ४४.८० लाख व अनुसूचित जमातींची ५७.७२ लाख होती. १९७१ मध्ये त्यांची लोकसंख्या अनुक्रमे ३१.७७ लाख व ३८.४१ लाख होती. अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या १९८१ मध्ये महाराष्ट्राच्या एकूण लोकसंख्येच्या अनुक्रमे ७.१ टक्के व ९.२ टक्के होती. अनुसूचित जातींची सुमारे ६९ टक्के व अनुसूचित जमातींची सुमारे ९० टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात रहात होती.

२.६. भारत सरकारचे महानिबंधक व जनगणना आयुक्त यांनी १९८४ मधील तिसऱ्या प्रबंधात कुटुंबप्रमुखांच्या धर्मावर आधारित कुटुंबांची लोकसंख्या प्रसिद्ध केली आहे. यानुसार जनगणनेची वर्गवारीही व्यक्तिगत धर्मावर आधारित नसून कुटुंब प्रमुखांच्या धर्मावर आधारित होती. १९७१ च्या जनगणनेत ही वर्गवारी व्यक्तिगत धर्मावर आधारित होती. त्यामुळे १९८१ ची माहिती ही १९७१ च्या माहितीशी तितकी तुलनायोग्य नाही.

२.७. राज्यात सात प्रमुख धर्म होते. त्यापैकी मुख्य धर्म हिंदु असून त्या धर्मीयांची राज्यातील लोकसंख्येशी टक्केवारी ८१.४ होती. त्या खालोखाल मुसलमान व बौद्ध यांची टक्केवारी अनुक्रमे ९.२ व ६.३ होती. १९७१-८१ या दशवर्षात प्रत्येक धर्मानुसार लोकसंख्या, तिची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी, प्रत्येक धर्मानुसार वृद्धीदर, आणि धर्मानुसार लोकसंख्येची ग्रामीण व नागरी विभागणी खालील तक्त्यात दर्शविण्यात आली आहे.

2.4. Urbanisation.—The degree of urbanisation in the State has been higher than that in the country all along and 35.03 per cent of the State's population was urban in 1981 as against 23.31 per cent at the national level. Besides Greater Bombay, a wholly urban district, other districts with high percentage of urban population were Nagpur (56.74), Pune (47.33) and Thane (44.38). Greater Bombay alone accounted for 37.45 per cent of the urban population of Maharashtra.

2.5. Backward class population.—The population of scheduled castes (which does not include that of neo-Buddhists) was 44.80 lakhs and that of scheduled tribes 57.72 lakhs in 1981. According to the 1971 census, their population was 31.77 lakhs and 38.41 lakhs respectively. The percentage of scheduled castes population to the total was 7.1 and that of scheduled tribes population 9.2 in 1981. About 69 per cent of the scheduled castes population and 90 per cent of the scheduled tribes population resided in the rural areas.

2.6. The Registrar General and Census Commissioner, India has released, in Paper-3 of 1984, household population by the religion of head of households. This concept classified the population according to the religion of the head of household and not on the basis of the individual's religion. In 1971 census the classification was made on the basis of the individual religion. The data of 1981 census hence are not strictly comparable with those of the 1971 census.

2.7. There were seven major religions in the State. Of these, the most prominent was Hindu which accounted for 81.4 per cent of the population of the State, followed by Muslim which accounted for 9.2 per cent and Buddhist which accounted for 6.3 per cent of the population of the State. The table below gives the population of each religion, its percentage to total population, growth rate of the population of each religion in 1971-81 decade and the percentage distribution of the population according to the rural and the urban areas.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2
धर्मानुसार १९८१ ची लोकसंख्या
Population by religions according to 1981 Census

धर्म	लोकसंख्या Population (000)	एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण Percentage to total population	१९७१-८१ दशकातील वृद्धीदर Growth rate in 1971-81 decade	वस्तीप्रमाणे टक्केवारी Percentage living in		Religion
				ग्रामीण क्षेत्र Rural areas	नागरी क्षेत्र Urban areas	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(1)
हिंदू	51,109	81.40	23.73	69.3	30.7	Hindu
मुसलमान	5,806	9.25	37.15	38.2	61.8	Muslim
ख्रिश्चन	795	1.27	10.92	22.2	77.8	Christian
शीख	107	0.17	5.40	7.9	92.1	Sikh
बौद्ध	3,946	6.28	20.89	65.6	34.4	Buddhist
जैन	939	1.50	33.50	33.5	66.5	Jain
पारशी	57	0.09	(-) 21.31	1.1	98.9	Zoroastrian
सर्व धर्म	62,784	100.00	24.54	65.0	35.0	All religions

३. राज्य उत्पन्न

३.१. चालू किमतीनुसार राज्य उत्पन्न.—प्राथमिक अंदाजानुसार १९८३-८४ मध्ये चालू किमतीनुसार राज्यांतर्गत निव्वळ उत्पन्न अथवा राज्य उत्पन्न १९,९७५ कोटी रुपये होते. १९८२-८३ मध्ये ते १६,९७५ कोटी रुपये होते. आधीच्या वर्षांच्या राज्य उत्पन्नाच्या अंदाजापेक्षा ते जवळजवळ १८ टक्क्यांनी अधिक होते. १९८३-८४ मध्ये १९८२-८३ पेक्षा झालेली साधारण ३,००० कोटी रुपयांची वाढ ही प्राथमिक, दुय्यम व इतर या विभागांमध्ये झालेल्या अनुक्रमे १,०५६ कोटी रुपये, १,००१ कोटी रुपये व ९४३ कोटी रुपये या वाढीमुळे झाली. १९८३-८४ मध्ये चालू किमतीनुसार दरडोई राज्य उत्पन्न ३,०३२ रुपये अंदाजपण्यात आले. १९८२-८३ मध्ये ते २,६२५ रुपये होते.

३.२. स्थिर किमतीनुसार राज्य उत्पन्न—१९८३-८४ मध्ये स्थिर किमतीनुसार (१९७०-७१ आधारभूत) अंदाजित राज्य उत्पन्न ७,०४३ कोटी रुपये होते. ते १९८२-८३ च्या ६,५७५ कोटी रुपये उत्पन्नाच्या अंदाजापेक्षा ७.१ टक्क्यांनी अधिक होते. ही वाढ म्हणजे १९८३-८४ मध्ये जवळजवळ सर्वच विभागांमध्ये झालेल्या उत्पादन वाढीचा परिणाम होय. १९७०-७१ च्या किमतीनुसार दरडोई राज्य उत्पन्न १९८२-८३ मध्ये १,०१७ रुपये होते ते १९८३-८४ मध्ये १,०६९ रुपये झाले, म्हणजे ते ५.१ टक्क्यांनी वाढले.

३.३. दीर्घ मुदतीतील कल.—१९७०-७१ ते १९८३-८४ ह्या कालावधीत स्थिर किमतीनुसारचे राज्य उत्पन्न ३,८७६ कोटी रुपयांवरून ७,०४३ कोटी रुपयांपर्यंत म्हणजे ८२ टक्क्यांनी वाढले. ह्याच कालावधीतील दरडोई राज्य उत्पन्नातील वाढ ३७ टक्के होती. ह्या १३ वर्षांच्या कालावधीत राज्य उत्पन्नाच्या व दरडोई राज्य उत्पन्नाच्या बाबतीतील वार्षिक चक्रवाढ वृद्धीदर अनुक्रमे ५.० टक्के व २.७ टक्के होते.

३.४. तिन्ही विभागांतील उत्पादनातील कल एकसारखे नाहीत. प्राथमिक विभागातील उत्पन्न १९७०-७१ मधील १,१०९ कोटी रुपयांच्या तुलनेत १९८३-८४ मध्ये १,८२८ कोटी रुपये इतके वाढले असले तरी त्या दरम्यानच्या काळात त्यामध्ये चढउतार होत होते. दुय्यम आणि इतर या विभागातील उत्पन्नाच्या बाबतीत ह्या कालावधीमध्ये ह्या दोन विभागात जवळजवळ सातत्याने अनुक्रमे साधारण ७.२ टक्के व ६.४ टक्के दराने वाढ दिसून आली.

३.५. राष्ट्रीय उत्पन्नाशी तुलना.—१९८३-८४ मध्ये चालू किमतीनुसार अंदाजित राष्ट्रीय उत्पन्न १,५९,५९८ कोटी रुपये होते, तर राज्य उत्पन्न १९,९७५ कोटी रुपये होते. चालू किमतीनुसार दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न २,२०१ रुपये होते, तर दरडोई राज्य उत्पन्न ३,०३२ रुपये होते. दरडोई राज्य उत्पन्न जास्त असण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे राज्यातील संघटित कारखानदारीचे प्राधान्य हे होय. या कारखानदारीतील बव्हंश भाग मुंबई-ठाणे-पुणे ह्या पट्ट्यातच एकवटलेला आहे.

३.६. गेल्या १३ वर्षांतील स्थिर किमतीनुसार राज्य उत्पन्न आणि दरडोई राज्य उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न आणि दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न यांतील वाढीची आकडेवारी पुढील पृष्ठावरील तक्त्यात दिली आहे.

3. STATE INCOME

3.1. *State Income at current prices.*—The preliminary estimate of the Net State Domestic Product or State Income at current prices is Rs. 19,975 crore for 1983-84 as against Rs. 16,975 crore for 1982-83. It marks an increase of nearly 18 per cent over that of the previous year. The increase of about Rs. 3,000 crore in 1983-84 over 1982-83 is the result of the increase of Rs. 1,056 crore, Rs. 1,001 crore and Rs. 943 crore in the primary, secondary and tertiary sectors respectively. The *per capita* State Income at current prices is estimated at Rs. 3,032 for 1983-84 as against Rs. 2,625 in 1982-83.

3.2. *State Income at constant prices.*—At constant prices (1970-71 base), the State Income in 1983-84 is estimated at Rs. 7,043 crore, showing an increase of 7.1 per cent from Rs. 6,575 crore of 1982-83. This performance in 1983-84 is due to the increased production in almost all sectors. The *per capita* State Income at 1970-71 prices increased by 5.1 per cent from Rs. 1,017 in 1982-83 to Rs. 1,069 in 1983-84.

3.3. *Long term trend.*—The State Income at constant prices increased from Rs. 3,876 crore to Rs. 7,043 crore i.e., by 82 per cent during the period 1970-71 to 1983-84. During the same period the rise in *per capita* State Income was 37 per cent. During this period of 13 years the compound annual growth rates in State Income and *per capita* State Income work out to 5.0 per cent and 2.7 per cent respectively.

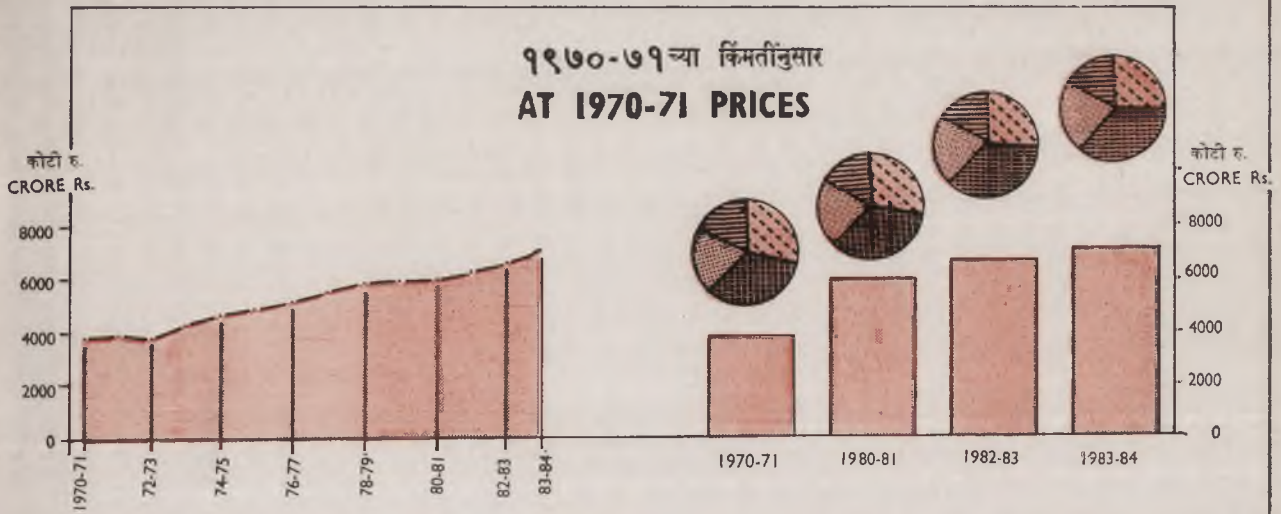
3.4. The trend in output is not uniform for all the three sectors. Though the income from the primary sector increased from Rs. 1,109 crore in 1970-71 to Rs. 1,828 crore in 1983-84, it showed fluctuations in the intervening period. The incomes originating in the secondary and tertiary sectors showed almost steady growth rates of about 7.2 per cent and 6.4 per cent respectively during this period.

3.5. *Comparison with National Income.*—The National Income at current prices is estimated at Rs. 1,59,598 crore in 1983-84 as against the State Income of Rs. 19,975 crore during the year. The *per capita* National Income at current prices works out at Rs. 2,201 as against the *per capita* State Income of Rs. 3,032. The higher *per capita* State Income is largely the result of the prominence of the organised manufacturing activity in the State, a large part of which is concentrated in Bombay-Thane-Pune belt.

3.6. The data on growth during the last 13 years in the State Income and *per capita* State Income at constant prices and that in the National Income and *per capita* National Income are given in the table on the next page.

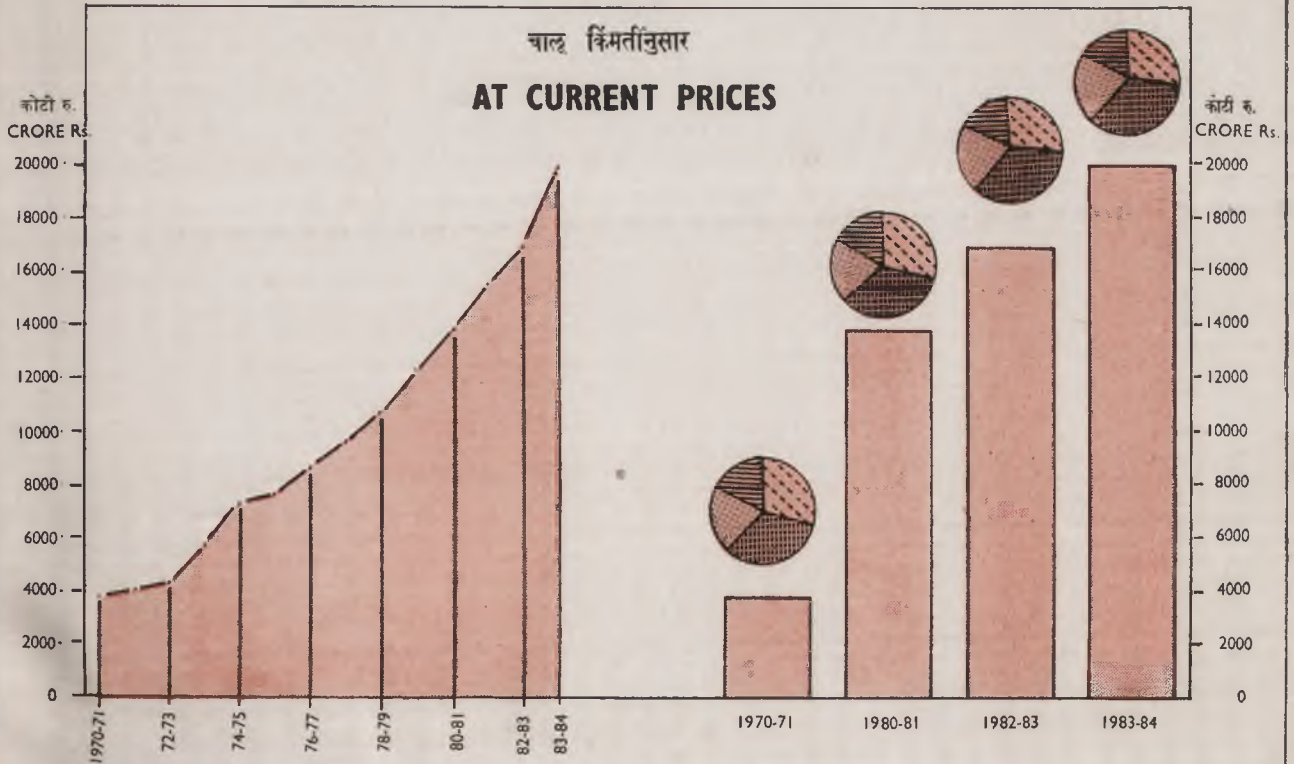
राज्य उत्पन्न STATE INCOME

१९७०-७१ च्या किंमतीनुसार
AT 1970-71 PRICES

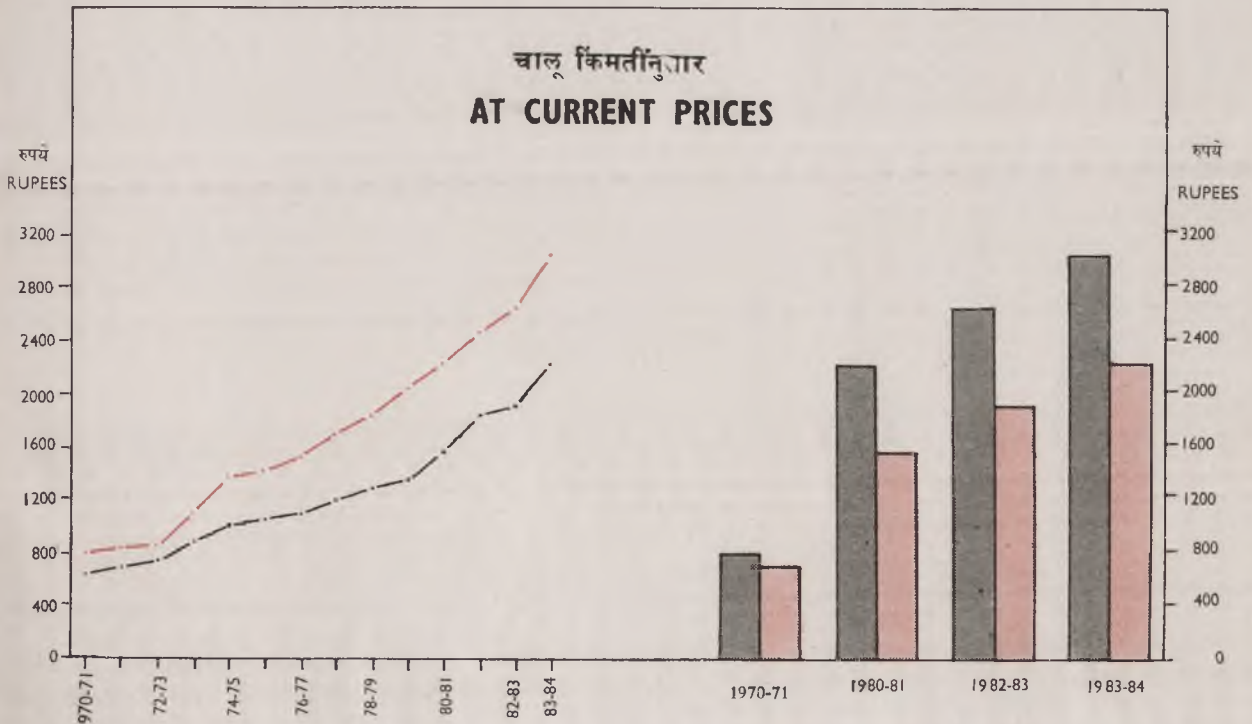
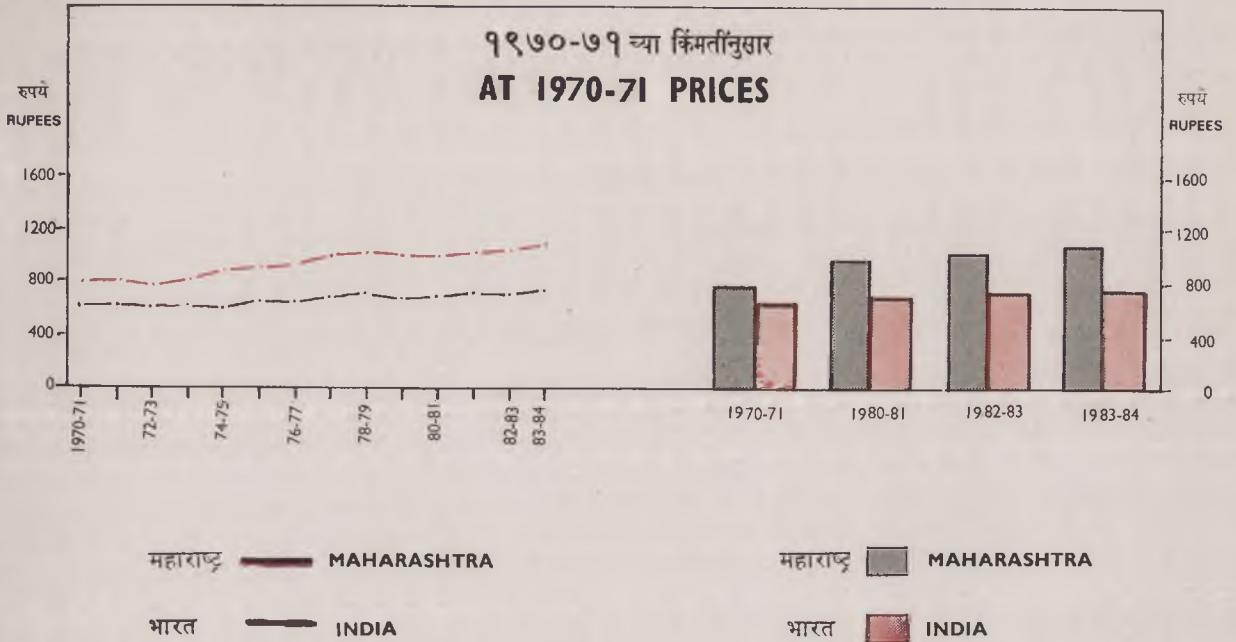

कृषि, पशुसंवर्धन, खानकाम वगैरे		AGRICULTURE, ANIMAL HUSBANDRY, MINING ETC.
उद्योग, बांधकाम, वीज वगैरे		INDUSTRY, CONSTRUCTION, ELECTRICITY ETC.
परिवहन आणि वळणवळण, व्यापार वगैरे		TRANSPORT AND COMMUNICATION TRADE ETC.
इतर		OTHERS

चालू किंमतीनुसार
AT CURRENT PRICES

दरडोई उत्पन्न PER CAPITA INCOME

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 3

स्थिर (१९७०-७१) किमतीनुसार काढलेले राज्य उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न यांचे कल

Trends in State Income and National Income at constant (1970-71) prices

वर्ष Year	महाराष्ट्र Maharashtra		भारत India	
	राज्य उत्पन्न (कोटी रुपयांत) State Income (Rs. in crore)	दरडोई उत्पन्न (रुपये) Per capita Income (Rs.)	राष्ट्रीय उत्पन्न (कोटी रुपयांत) National Income (Rs. in crore)	दरडोई उत्पन्न (रुपये) Per capita Income (Rs.)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1970-71	3,876 (100·0)	783·1 (100·0)	34,235 (100·0)	632·8 (100·0)
1971-72	3,982 (102·7)	785·6 (100·3)	34,713 (101·4)	626·6 (99·0)
1972-73	3,776 (97·4)	728·8 (93·1)	34,215 (99·9)	603·4 (95·4)
1973-74	4,229 (109·1)	798·7 (102·0)	36,033 (105·3)	621·3 (98·2)
1974-75	4,628 (119·4)	855·0 (109·2)	36,590 (106·9)	617·0 (97·5)
1975-76	4,859 (125·4)	878·4 (112·2)	40,274 (117·6)	663·5 (104·9)
1976-77	5,121 (132·1)	905·8 (115·7)	40,429 (118·1)	652·1 (103·0)
1977-78	5,506 (142·1)	952·7 (121·7)	44,043* (128·6)	694·7* (109·8)
1978-79	5,873 (151·5)	994·3 (127·0)	46,546* (136·0)	717·2* (113·3)
1979-80*	5,995 (154·7)	993·1 (126·8)	44,085 (128·8)	663·9 (104·9)
1980-81*	6,006 (155·0)	964·5 (123·2)	47,507 (138·8)	699·7 (110·6)
1981-82*	6,293 (162·4)	991·1 (126·6)	49,631 (145·0)	715·1 (113·0)
1982-83*	6,575 (169·7)	1,016·7 (129·8)	50,437 (147·3)	711·4 (112·4)
1983-84	7,043@ (181·7)	1,068·9@ (136·5)	54,276† (158·6)	748·6† (118·3)

* अस्थायी./Provisional.

@ प्राथमिक./Preliminary.

† शीघ्र अंदाज./Quick estimates.

टीप—कंसातील आकडे १९७०-७१ या वर्षाच्या आकड्यांशी टक्केवारी दर्शवितात.

Note—Figures in brackets indicate percentages to 1970-71 figures.

४.१. महाराष्ट्राचे भारतातील स्थान.—भारतातील तसेच सर्व राज्यातील पिकाखालील क्षेत्रासंबंधीची आकडेवारी १९८०-८१ या वर्षाकरिता उपलब्ध आहे. त्या वर्षी लागवडीखालील निव्वळ क्षेत्राच्या बाबतीत भारतामध्ये महाराष्ट्राचा क्रमांक दुसरा होता, तर लागवडीखालील एकूण क्षेत्राच्या बाबतीत तिसरा होता. देशातील लागवडीखालील निव्वळ क्षेत्रापैकी १३ टक्के व एकूण क्षेत्रापैकी १२ टक्के क्षेत्र महाराष्ट्रात होते. दरडोई जमिनीचे महाराष्ट्रातील प्रमाण भारतातील प्रमाणापेक्षा अधिक होते. १९८०-८१ मध्ये महाराष्ट्रात दरडोई निव्वळ व एकूण लागवडीखालील क्षेत्र ०.२९ व ०.३२ हेक्टर होते. तर भारताचे बाबतीत क्षेत्र अनुक्रमे ०.२० व ०.२५ हेक्टर होते. त्या वर्षी महाराष्ट्रातील कृषि क्षेत्रात काम करणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीमागे निव्वळ व एकूण लागवडीखालील क्षेत्र भारतापेक्षा अधिक म्हणजे १.२२ हेक्टर व १.३५ हेक्टर होते तर भारताच्या बाबतीत ते अनुक्रमे ०.९३ व १.१५ हेक्टर असे होते. जमिनीची उत्पादकता महाराष्ट्रात कमी आहे. १९८२-८३ मध्ये देशातील अन्नधान्याखालील एकूण क्षेत्रापैकी ११ टक्के व कपाशीखालील क्षेत्रापैकी ३३ टक्के महाराष्ट्रात होते, तरी पण भारतातील उत्पादनाशी तुलना करता अन्नधान्याच्या उत्पादनाच्या ७ टक्के व कपाशीच्या उत्पादनाच्या २१ टक्के उत्पादन महाराष्ट्रामध्ये आले होते. उत्पादकतेतील ही कमतरता मुख्यतः राज्यात सिंचन सोयी अल्प प्रमाणावर उपलब्ध असल्यामुळे आहे. १९८०-८१ साली राज्यात लागवडीखालील निव्वळ क्षेत्राच्या ११ टक्के व एकूण क्षेत्राच्या १२ टक्के क्षेत्र ओलिताखाली होते तर भारताच्या बाबतीत हीच टक्केवारी दोन्ही प्रकारच्या क्षेत्राकरिता २८ होती. म्हणून, महाराष्ट्रातील शेती प्रामुख्याने अनिश्चित अशा पावसावर अवलंबून आहे. त्या शिवाय राज्याचे विस्तृत पट्टे पर्जन्य छायेत येतात व राज्यातील ३०१ तालुक्यांपैकी ९० तालुक्यांना वारंवार अवर्षणास तोंड द्यावे लागते.

४.२. १९८४-८५ मधील शेतीचा हंगाम.—१९८४-८५ मध्ये नैऋत्य मोसमी पाऊस अनिश्चित स्वरूपाचा होता. राज्यात ८ जून रोजी पावसाळ्याला सुरुवात झाली व जूनच्या मध्यापर्यंत सर्वत्र पाऊस पसरला तरी राज्याच्या बहुतेक भागात त्याचा जोर कमी होता. कोकण भागात मात्र कमी ते मध्यम प्रमाणात पाऊस पडला. त्यामुळे कोकण भागातील भाताच्या रोपमळ्यांच्या पेरणीस जूनच्या मध्यापर्यंत सुरुवात करता आली. जूनच्या मध्यापर्यंत सर्वदूर पाऊस पडला, तर जून अखेरपर्यंत कोठेकोठे किंवा तुरळक पाऊस पडला. ज्या भागात पुरेशा प्रमाणात पाऊस पडला त्या भागात फक्त थोड्या प्रमाणावर खरीप पेरण्या होऊ शकल्या. जुलैच्या पहिल्या व तिसऱ्या आठवड्यात सर्वदूर मध्यम पाऊस झाला. त्यामुळे राज्यातील बहुतेक भागात जुलै अखेरपर्यंत पेरण्यांची कामे होऊ शकली. तरी देखील नाशिक, अहमदनगर, सोलापूर, सांगली या जिल्ह्यांच्या वारंवार दुष्काळाने पीडित होणाऱ्या भागात व बीड, उस्मानाबाद, लातूर, बुलढाणा आणि अकोला या जिल्ह्यामध्ये पेरण्यांची कामे उशिरा म्हणजे ऑगस्ट महिन्याच्या मध्यापर्यंत पार पडली. अनिश्चित स्वरूपाच्या पावसामुळे फक्त मुख्य खरीप पिकांच्या पेरण्या उशिरा सुरु झाल्या असे नाही तर पिकांची वाढ खुंटली आणि पुष्कळ भागात उभी खरीप पिके नष्ट होण्याची चिन्हे दिसू लागली. सप्टेंबर महिन्याच्या दुसऱ्या आठवड्यातील आणि ऑक्टोबर महिन्याच्या पहिल्या पंधरवड्यातील विस्तृत प्रदेशावर व पुरेशा प्रमाणात पडलेल्या पावसामुळे उशिरा पेरणी केलेल्या खरीप पिकांच्या वाढीसाठी फायदा झाला व रब्बी पिकांच्या पेरण्यांना हा पाऊस फारच फायदेशीर ठरला. या मोसमी पावसाचा एकंदर परिणाम खरीप आणि रब्बी हंगामात प्रमुख पिकाखालील क्षेत्रात घट होण्यात झाला आणि खरीप पिकांचे (विशेषतः

4.1. *Position of Maharashtra in India.*—Maharashtra ranked second in net area sown and third in gross cropped area in 1980-81 (the latest year for which area figures for all States and India are available), accounting for 13 per cent and 12 per cent of the respective areas in India. It has a higher land-man ratio than in India. The per capita net sown and gross cropped area in Maharashtra in that year were 0.29 and 0.32 hectare as against 0.20 and 0.25 hectare respectively in India. Net sown and gross cropped area per agricultural worker in Maharashtra were similarly larger at 1.22 and 1.35 hectares compared with 0.93 and 1.15 hectares for India. However, the productivity of land in Maharashtra is low. Though Maharashtra accounted for 11 per cent of the area under foodgrains and 33 per cent under cotton in 1982-83, its production of foodgrains was seven per cent and that of cotton 21 per cent of the all-India production. The low productivity was largely the result of low irrigation facilities available in the State. Nearly 11 per cent of the net area sown and about 12 per cent of the gross cropped area in the State was irrigated in 1980-81 as against the all-India respective percentages of 28 each. As such, agriculture in the State is essentially dependent upon rains which are uncertain. Moreover, large tracts in the State fall in rain shadow area and 90 talukas (out of 301) in the State are subject to frequent drought.

4.2. *Agricultural season in 1984-85.*—The South-west monsoon in 1984-85 was very erratic. Though, it arrived in the State by 8th of June and advanced over the State by the middle of June, it was very feeble in most parts of the State except in the Kokan region where it was widespread and of light to moderate intensity. Consequently, sowing operation of the paddy nurseries in Kokan region could alone be taken up by the middle of June. Fairly widespread rains were received by the middle of June, and scattered and isolated rains by the end of June. As a result, *kharif* sowing could be taken up only on a small scale where adequate rains were received. Widespread moderate rains were received in the first and third week of July and therefore, sowing operations in most parts of the State could be completed in late July. Even then, in the case of chronically drought affected areas of Nashik, Ahmednagar, Solapur and Sangli districts, and in Beed, Osmanabad, Latur, Bulhana and Akola districts the sowing operations of *kharif* crops were completed quite late i.e. by the middle of August. The erratic behaviour of the rains not only resulted in late sowings and a reduction in the areas under the principal *kharif* crops but it also led to stunted growth of the crops and in many areas the standing *kharif* crops were showing signs of withering. Widespread and adequate rains received in the second week of September and first fortnight of October proved beneficial to the satisfactory growth of the late sown *kharif* crops and for undertaking the sowing of *rabi* crops. Yet, the overall impact of the monsoon was slight reduction in

खरीप अन्नधान्यांचे) उत्पादन घटले. राज्यात १६५ तालुक्यातील सुमारे १३ हजार खरीप व ३.५ हजार रब्बी गांवांची पैसेवारी ५०/६० किंवा कमी अशी होती.

४.३. प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन.—प्रमुख खरीप पिकांखालील क्षेत्र १९८४-८५ मध्ये १.२३ कोटी हेक्टर होते १९८३-८४ मध्ये असलेल्या क्षेत्रापेक्षा ते २.० टक्क्यांनी कमी होते तांदूळ, तूर, भुईमूग व ऊस ही पिके वगळता इतर बहुतेक सर्व पिकांखालील क्षेत्रात ही घट आढळून येते. तृणधान्य पिकांचे बाबतीत ही घट २.६ टक्के आणि कडधान्यांचे बाबतीत ३.९ टक्के होती. १९८४-८५ मधील अन्नधान्याखालील क्षेत्र जरी सुमारे तीन टक्क्यांनी कमी होते तरी अन्नधान्याचे उत्पादन १५ टक्क्यांनी घटले. बहुतांश अन्नधान्याचे, उत्पादन खाली आले. ३८ टक्क्यांची लक्षणीय घट बाजरीत तर त्या खालोखाल २१ टक्क्यांची घट तांदूळात दिसून आली. नगदी पिकांचे बाबतीत कपाशीचे उत्पादन ८३ टक्क्यांनी आणि भुईमुगाचे उत्पादन नऊ टक्क्यांनी वाढले. ऊसाचे उत्पादन घटल्याचे हे दुसरे वर्ष असून या वर्षी ते नऊ टक्क्यांनी घटले.

area sown under principal crops, both in the *kharif* and *rabi* seasons and reduction in the production of the *kharif* crops, particularly of *kharif* foodgrains. About 13 thousand *kharif* villages and 3.5 thousand *rabi* villages spread over 165 talukas had their *paisewari* 50/60 or below.

4.3. Area and production of principal *kharif* crops— The area under principal *kharif* crops in 1984-85 was 1.23 crore hectares, 2.0 per cent less than in 1983-84. The decline in the area was observed in respect of most crops except rice, tur, groundnut and sugarcane. The decline was of the order of 2.6 per cent in the case of cereals and 3.9 per cent in the case of pulses. Though the area under foodgrains in 1984-85 was less by hardly three per cent than in 1983-84, the production of foodgrains was less by 15 per cent. The production of most foodgrains went down. The most pronounced fall of 38 per cent was in the case of bajri followed by 21 per cent for rice. In the case of cash crops the production of cotton increased substantially by 83 per cent and that of groundnut by nine per cent. The sugarcane production, however, went down by nine per cent. This was the second year in succession in which sugarcane production had gone down.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 4

महाराष्ट्रातील प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन
Area and production of principal *kharif* crops in Maharashtra State

(क्षेत्र '००० हेक्टरात) (उत्पादन '००० टनात)
(Area in '000 hectares) (Production in '000 tonnes)

पिक (1)	क्षेत्र/Area			उत्पादन/Production			Crop (1)
	1983-84 (अंतिम अंदाज) (Final forecast)	1984-85 (अस्थायी) (Tentative)	१९८३-८४ च्या मानाने १९८४-८५ मधील वाढ (+) किंवा घट (-) (टक्के) Percentage increase (+) or decrease(-) in 1984-85 over 1983-84 (4)	1983-84 (अंतिम अंदाज) (Final forecast)	1984-85 (अस्थायी) (Tentative)	१९८३-८४ च्या मानाने १९८४-८५ मधील वाढ (+) किंवा घट (-) (टक्के) Percentage increase (+) or decrease(-) in 1984-85 over 1983-84 (7)	
तांदूळ	1,483	1,498	(+)1.0	2,396	1,893	(-)21.0	Rice
बाजरी	1,813	1,761	(-)2.9	908	566	(-)37.7	Bajri
खरीप ज्वारी	2,951	2,870	(-)2.8	3,096	2,967	(-)4.2	<i>Kharif</i> jowar
नाचणी	228	227	(-)0.4	241	262	(+)8.7	Ragi
इतर खरीप तृणधान्ये	272	216	(-)20.6	229	159	(-)30.6	Other <i>kharif</i> cereals
एकूण खरीप तृणधान्ये	6,747	6,572	(-)2.6	6,870	5,847	(-)14.9	Total <i>kharif</i> cereals
तूर	731	758	(+)3.7	487	485	(-)0.4	Tur
इतर खरीप कडधान्ये	1,497	1,383	(-)7.6	502	376	(-)25.1	Other <i>kharif</i> pulses
एकूण खरीप कडधान्ये	2,228	2,141	(-)3.9	989	861	(-)13.0	Total <i>kharif</i> pulses
एकूण खरीप अन्नधान्ये	8,975	8,713	(-)2.9	7,859	6,708	(-)14.7	Total <i>kharif</i> foodgrains
कापूस (रुई)	2,685	2,684	(-)0.0	138	253	(+)83.3	Cotton (Lint)
भुईमूग (शेंगा)	613	627	(+)2.3	526	573	(+)8.9	Ground nut (Pods)
ऊस	294(H)	296(H)	(+)0.7	26,549 (cane)	24,232(cane)	(-)8.7	Sugarcane
एकूण	12,567	12,320	(-)2.0	.....	.....	.....	Total

H—तोडणी केलेले क्षेत्र./Harvested area.

४.४. १९८३-८४ च्या तुलनेत १९८४-८५ मध्ये प्रमुख रब्बी पिकांखालील क्षेत्रात तीन टक्क्यांनी घट झाली. ही घट गव्हाच्या पिकाचे बाबतीत विशेष म्हणजे १६ टक्के होती. रब्बी ज्वारी व हरभरा या पिकांखालील क्षेत्र मात्र जवळजवळ प्रत्येकी तीन टक्क्यांनी वाढले. १९८४-८५ मध्ये रब्बी अन्नधान्याचे उत्पादन अंदाजे ३१ लाख टन होण्याची अपेक्षा आहे. एकूण अन्नधान्याचे उत्पादन ९८ लाख टन म्हणजेच आदल्या वर्षातील ११० लाख टन उत्पादनापेक्षा ११ टक्क्यांनी कमी होण्याची अपेक्षा आहे.

4.4. The area under principal *rabi* crops decreased by nearly three per cent in 1984-85 compared with that in 1983-84. This decline was pronounced i.e. 16 per cent in the case of wheat. The area under *rabi* jowar and gram however, increased by nearly three per cent each. The *rabi* foodgrains production in 1984-85 is expected to be about 31 lakh tonnes. The total foodgrains production in 1984-85 is expected to be about 98 lakh tonnes, a fall of about 11 per cent from the production of 110 lakh tonnes in the earlier year.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5

महाराष्ट्रातील प्रमुख रब्बी पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन

Area and production of principal *rabi* crops in Maharashtra

(क्षेत्र '००० हेक्टरांत) (उत्पादन '००० टनांत)

(Area in '000 hectares) (Production in '000 tonnes)

पिक (1)	क्षेत्र (अंतिम अंदाज) Area (Final forecast) 1983-84 (2)	क्षेत्र (अस्थायी) Area (Tentative) 1984-85 (3)	१९८३-८४ च्या मानाने १९८४-८५ मधील बदल (टक्के) Percentage change in 1984-85 over 1983-84 (4)	उत्पादन (अंतिम अंदाज) Production (Final forecast) in 1983-84 (5)	Crop (1)
रब्बी ज्वारी ..	3,589	3,698	(+)3.0	1,582	<i>Rabi</i> jowar
गहू ..	1,183	989	(-)16.4	1,142	Wheat
इतर रब्बी तुणधान्ये ..	36	27	(-)25.0	35	Other <i>Rabi</i> cereals
एकूण—रब्बी तुणधान्ये ..	4,808	4,714	(-)2.0	2,759	Total— <i>Rabi</i> cereals
हरभरा ..	495	509	(+)2.8	212	Gram
इतर रब्बी कडधान्ये ..	238	183	(-)23.1	57	Other <i>Rabi</i> pulses
एकूण—रब्बी कडधान्ये ..	733	692	(-)5.6	269	Total— <i>Rabi</i> pulses
एकूण—रब्बी अन्नधान्ये ..	5,541	5,406	(-)2.4	3,028	Total— <i>Rabi</i> food grains
उन्हाळी तांदूळ ..	38	32	(-)15.8	64	Summer rice
एकूण ..	5,579	5,438	(-)2.5	3,092	Total

४.५. शेतीचे एकूण उत्पादन.—१९८१-८२ मध्ये सर्वसाधारण शेती उत्पादन निर्देशांकाने (पाया १९६७-७०=१००) १६०.८ ची उच्च पातळी गाठली होती. १९८२-८३ मध्ये तो १५१.२ इतका खाली आला व १९८३-८४ मध्ये त्यात पुन्हा सुधारणा होऊन तो १६०.४ झाला व जवळजवळ १९८१-८२ च्या पातळीवर गेला. ही वाढ मुख्यत: "अन्नधान्य पिके" व "तेलबिया" या गटामुळे झाली. तंतूपिकांच्या गटात झालेल्या जबर पीछेहाटीमुळे १९८३-८४ चा त्यांचा उत्पादन निर्देशांक १९८२-८३ च्या निर्देशांकाच्या निम्मा झाला. संकीर्ण पिकांच्या गटांतही तेवढ्याच प्रमाणात नसली तरी काहीशी घट झाली. १९८४-८५ मध्ये

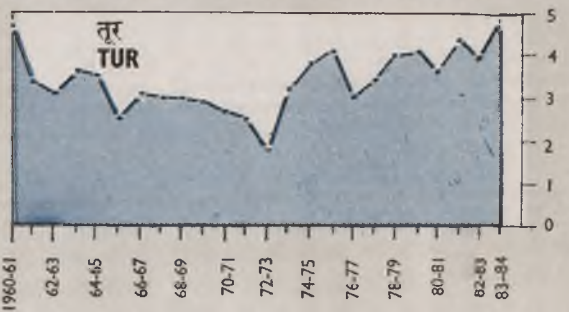
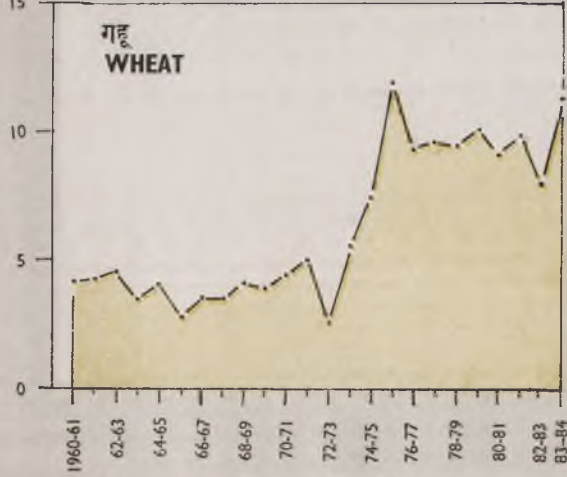
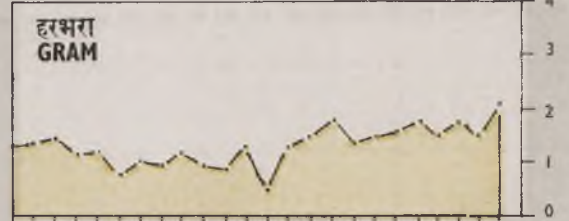
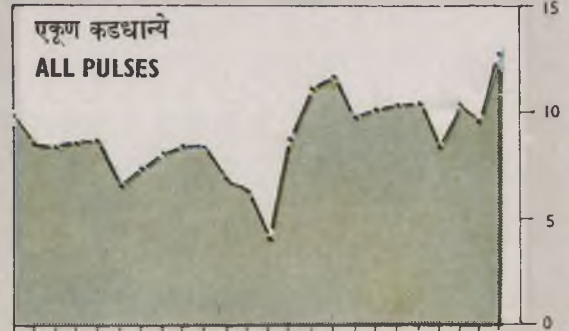
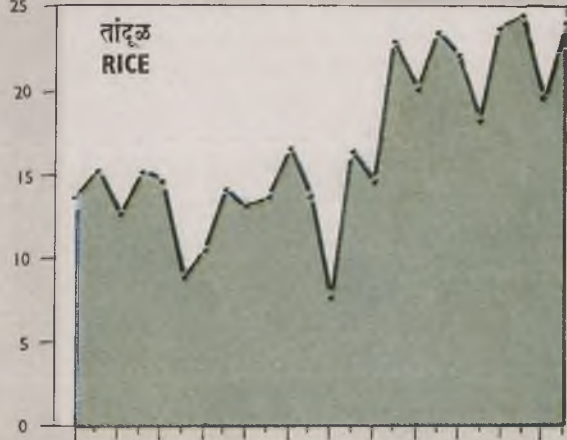
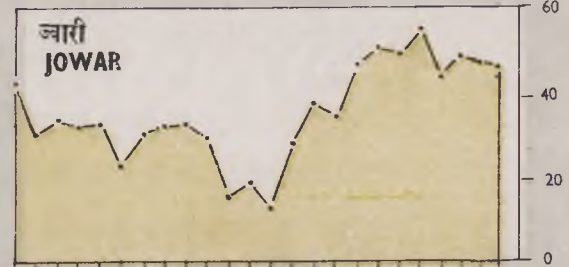
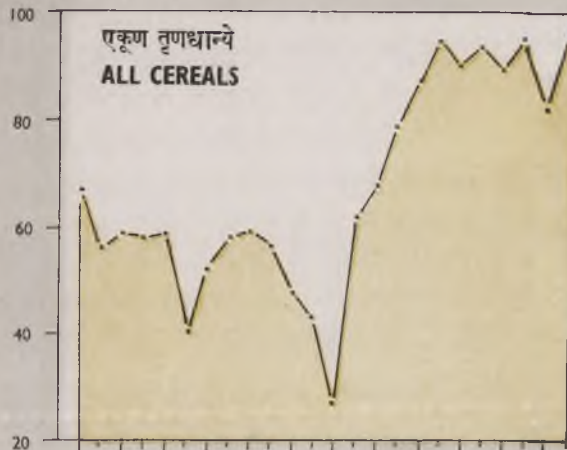
4.5. Overall Agricultural Production.—The index number of agricultural production (base 1967-70=100) in 1981-82 reached its peak at 160.8. In 1982-83, it declined to 151.2 and again recovered to 160.4 in 1983-84, nearly reaching the peak attained in 1981-82. The recovery was mainly due to the foodgrains group and oilseeds group. The fibres group suffered a serious set-back, its index number for 1983-84 being about half of that in 1982-83.

अन्नधान्य उत्पादन FOODGRAINS PRODUCTION

तृणधान्ये आणि कडधान्ये
CEREALS & PULSES

(आकडे लक्ष मेट्रिक टनांत)

(FIGURES IN LAKH TONNES)

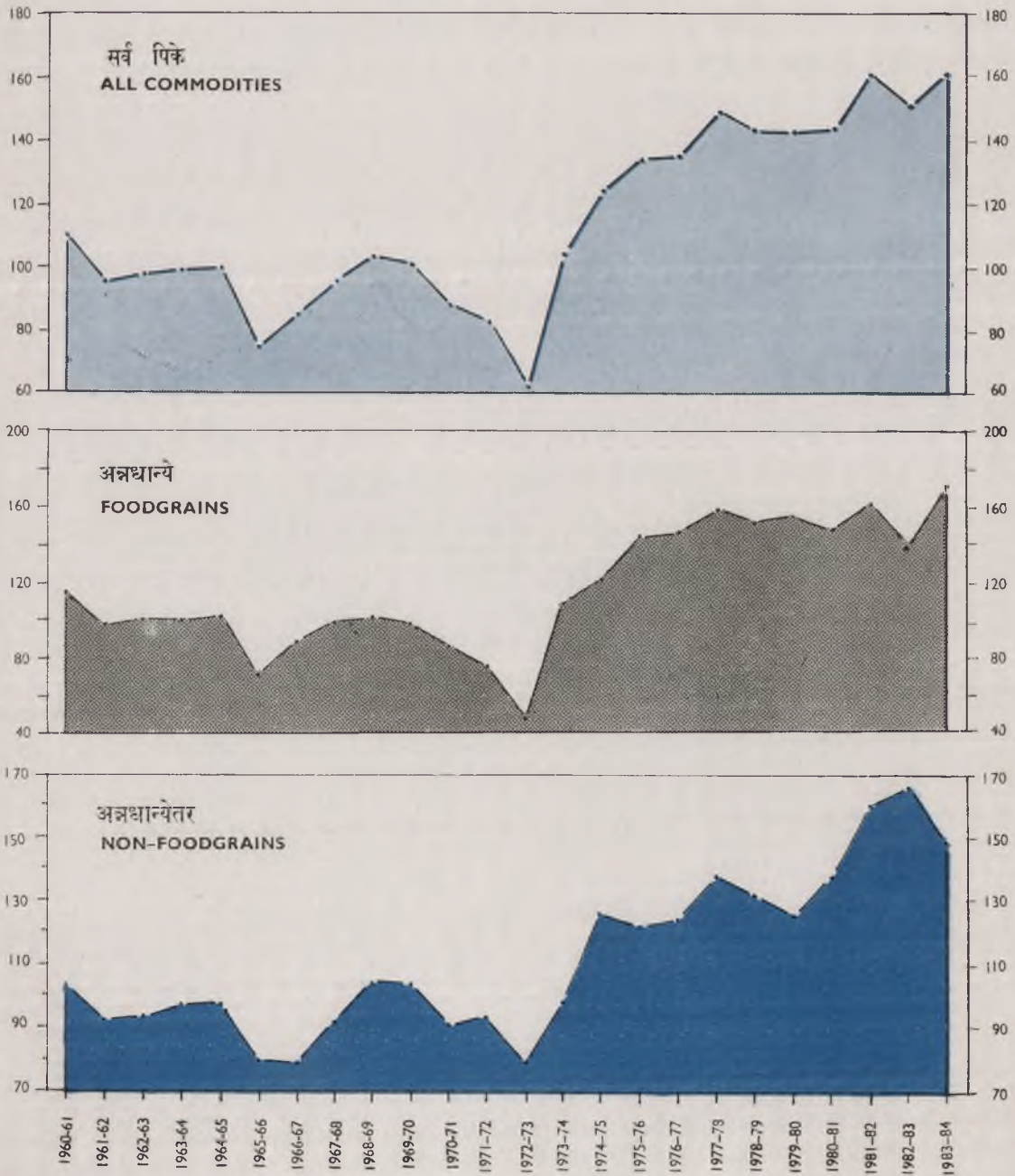

कृषि उत्पादनांचे निर्देशांक

पायाभूत वर्ष १९६७-७० (त्रैमासिक) = १००

INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION

BASE YEAR 1967-70 (TRIENNium)=100

अन्नधान्याचे उत्पादन सुमारे ११ टक्क्यांनी व उसाचे उत्पादन सुमारे नऊ टक्क्यांनी कमी होण्याची अपेक्षा आहे. कापसाच्या उत्पादनात ८३ टक्के वाढ व भुईमुगाच्या उत्पादनात नऊ टक्के वाढ अपेक्षित असली तरी १९८४-८५ चा शेती उत्पादन निर्देशांक १९८३-८४ च्या निर्देशांकाच्या पातळीपेक्षा (१६०.४) कमी होण्याची अपेक्षा असून १९८२-८३ च्या पातळीच्या आसपास असण्याची शक्यता आहे.

The miscellaneous group too suffered a reverse, though not of the same order. In 1984-85, foodgrains production is expected to be less by about 11 per cent and the production of sugarcane by about nine per cent. Though cotton production is expected to increase by 83 per cent and groundnut production by about nine per cent, the index number of agricultural production in 1984-85 is likely to be below the level (160.4) of 1983-84 and might be around the level of 1982-83.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6

प्रमुख गटांनुसार कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक

Index numbers of agricultural production by broad groups

(पाया : १९६७-७०=१००)
(Base : 1967-70=100)

पिकाचा गट	भार Weight	वर्षे/Year					Group of crops
		1979-80	1980-81	1981-82	1982-83	1983-84	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
तृणधान्ये	45.05	162.4	158.1	168.7	143.5	173.7	Cereals
कडधान्ये	10.44	127.4	103.5	128.3	118.7	154.0	Pulses
एकूण—अन्नधान्ये	55.49	155.9	147.8	161.1	138.8	170.7	Total—food grains
गळिताची धान्ये	10.54	95.2	101.8	104.5	95.9	137.5	Oilseeds
तंतू पिके	8.46	124.2	93.1	107.4	119.2	59.8	Fibres
संकीर्ण	25.51	139.1	168.4	201.2	211.7	182.4	Miscellaneous
एकूण—धान्येतर	44.51	125.9	138.3	160.5	166.7	148.4	Total—Non food-grains.
सर्व गट	100.00	142.5	143.6	160.8	151.2	160.4	All Groups.

४.६. जलसिंचन.—१९८२-८३ मध्ये ओलिताखालील निव्वळ आणि एकूण क्षेत्र अनुक्रमे १९ आणि २५ लाख हेक्टर होते. १९७८-७९ मधील ओलिताखालील निव्वळ क्षेत्रापेक्षा सुद्धा १९८२-८३ मध्ये ते कमी होते. १९८२-८३ मधील ओलिताखालील एकूण क्षेत्र १९८१-८२ मधील क्षेत्रापेक्षा सहा टक्क्यांनी कमी होते. त्या वर्षी पडलेल्या अपुऱ्या पावसामुळे मुख्यतः १९८२-८३ मध्ये ओलिताखालील क्षेत्र घटले. १९८२-८३ मधील एकूण १९ लाख हेक्टर ओलिताखालील निव्वळ क्षेत्रापैकी ८.३ लाख हेक्टर (४३ टक्के) क्षेत्र पृष्ठभागीय जलसिंचनामुळे भिजले गेले.

4.6. Irrigation :—The net and gross area irrigated in 1982-83 was 19 lakh hectares and 25 lakh hectares respectively. The net area irrigated in 1982-83 was less than that even in 1978-79. The gross area irrigated in 1982-83 was also less by six per cent than that in 1981-82. The reduced figures for irrigation in 1982-83 were primarily due to shortage of water on account of inadequate rainfall in that year. Of the 19 lakh hectares of net area irrigated in 1982-83, 8.3 lakh hectares (43 per cent) was irrigated by surface irrigation.

४.७. राज्यातील शासकीय पाटबंधारे योजनांद्वारे निर्माण झालेली पृष्ठभागीय सिंचनक्षमता सहा टक्क्यांनी वाढून ती एका वर्षात जून १९८४ अखेर २१.९० लाख हेक्टर झाली. ह्या क्षमतेपैकी ११.२० लाख हेक्टर क्षमता (५१ टक्के) नेहमीच्या वारंवार अवर्षणग्रस्त होणाऱ्या भागामध्ये होती. १९८३-८४ मध्ये नव्याने निर्माण झालेल्या १.२५ लाख हेक्टर क्षमतेपैकी ६० हजार हेक्टर क्षमता अवर्षणप्रवण क्षेत्रामध्ये होती.

4.7. The surface irrigation potential created in the State by State sector irrigation works increased by six per cent in one year to 21.90 lakh hectares. by June 1984. Of this, 11.20 lakh hectares (51 per cent) potential was in the chronically drought affected areas. Of the additional potential of 1.25 lakh hectares created in 1983-84, 60 thousand hectares were in the drought prone areas.

४.८. कृषि अर्थ पुरवठा.—राज्यातील कृषि अर्थ पुरवठ्याच्या बाबतीत निरनिराळ्या वित्तीय संस्था सहभागी होत्या. स्वतःच्या सभासदांना अल्प मुदतीची कर्जे देणाऱ्या सहकारी कृषि पत पुरवठा संस्था, शेतकऱ्यांना मुदतीची कर्जे देणारी राज्य सहकारी भूविकास बँक, शेतकऱ्यांना कर्जे देणाऱ्या व्यापारी बँका आणि कृषि व संलग्न व्यवसायांना मुदतीची कर्जे देणाऱ्या संस्थाना पुनर्वित्त सहाय्य देणारी राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँक (नाबाई), या त्या संस्था होत.

४.९. प्राथमिक सहकारी कृषि पतपुरवठा संस्थानी १९८३-८४ मध्ये १९८२-८३ च्या तुलनेत, कर्ज घेणाऱ्या दर सभासदामागे थोडे अधिक कर्ज दिले. ५८.७२ लाख सभासद असलेल्या ह्या संस्थानी १९८३-८४ मध्ये १५.५१ लाख सभासदांना ३१७ कोटी रुपयांचा पतपुरवठा केला, तर १९८२-८३ मध्ये १५.५६ लाख सभासदांना ३१३ कोटी रुपयांचा पतपुरवठा केला होता. कर्ज घेणाऱ्या दर सभासदामागे १९८३-८४ मध्ये सरासरी २,०४४ रुपये कर्ज दिले होते तर १९८२-८३ मध्ये ते २,०११ रुपये होते. १९८३-८४ मध्ये दिलेल्या एकूण कर्जापैकी ९५.५५ कोटी रुपये, नऊ लाख अल्प भू-धारक शेतकरी सभासदांना दिले गेले.

४.१०. राज्य सहकारी भूविकास बँक मुदतीची कर्जे शेतीसाठी देते त्या बँकेने १९८२-८३ मध्ये ६२ कोटी रुपये कर्जाचे वाटप केले होते तर १९८३-८४ मध्ये कमी म्हणजे ५९ कोटी रुपये कर्जाचे वाटप केले. ३० जून, १९८४ ला ४२ कोटी रुपयांची थकबाकी होती. ती आधीच्या वर्षी म्हणजे ३० जून, १९८३ रोजी ३८ कोटी रुपयांची होती.

४.११. १९८१-८२ मध्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकानी १.६१ लाख खातेदारांना ९८ कोटी रुपयांची कर्जे दिली त्यापैकी ज्या खातेदारांच्या जमिनी एक हेक्टर अगर त्यापेक्षा कमी आहेत अशा खातेदारांना १२ कोटी रुपये (१२ टक्के), १-२ हेक्टर जमीन असलेल्या खातेदारांना १४ कोटी रुपये (१४ टक्के), २-४ हेक्टर जमिनी धारण करणाऱ्या खातेदारांना २० कोटी रुपये (२१ टक्के) आणि चार हेक्टर व त्यापेक्षा अधिक जमीन धारण करणाऱ्या खातेदारांना ५२ कोटी (५३ टक्के) रुपये कर्जाऊ दिले.

४.१२. राष्ट्रीय कृषि आणि ग्रामीण विकास बँकेने (नाबाई) १९८३-८४ मध्ये ११७ कोटी रुपयांचे अर्थ सहाय्य मंजूर केले आणि ८२ कोटी रुपयांचे वाटप केले आधीच्या वर्षी मंजूर केलेली रक्कम १२२ कोटी रुपये तर वाटप केलेली रक्कम ४८ कोटी रुपये होती. ३० जून १९८४ पर्यंत केलेले एकूण वाटप ४०३ कोटी रुपये म्हणजे भारतातील एकूण वाटपाच्या नऊ टक्के होते.

४.१३. महाराष्ट्रातील जमीन सुधारणा.—कृषि व्यवस्था सुधारण्यासाठी (१) जमीन कसणाऱ्या कुळांना मालकी हक्क प्रदान करणे, (२) जमीन धारणेबाबत विषमता कमी करणे आणि (३) धारण जमिनीचे तुकडे पाडण्यास पायबंद घालून जमिनीचे एकत्रीकरण करणे, असे तिसुती धोरण चालू ठेवण्यात आले.

४.१४. महाराष्ट्रात १९५७ ते १९६५ ह्या काळात कुळकायदे अमलात आले. त्यांची अंमलबजावणी करून ऑक्टोबर १९८४ पर्यंत १२.७७ लाख कुळांना १५.८४ लाख हेक्टर जमिनीची मालकी बहाल करण्यात आली.

4.8. *Agricultural finance.*—Different financial institutions were associated with agricultural finance in the State. These were co-operative agricultural credit societies extending short term loans to their members, State Co-operative Land Development Bank giving term loans to cultivators, commercial banks extending credit to cultivators and the National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) refinancing the credit institutions that extend term loans for the development of the agricultural sector.

4.9. The primary agricultural credit societies gave slightly larger loan per borrowing member in 1983-84 than in 1982-83. With a membership of 58.72 lakhs they advanced loans of Rs. 317 crore to 15.51 lakh members in 1983-84 as against loans of Rs. 313 crore to 15.56 lakh members in 1982-83. The loans advanced per borrowing member in 1983-84 were Rs. 2,044 as against Rs. 2,011 in 1982-83. Of the total loans advanced in 1983-84, Rs. 95.55 crore were to nine lakh small farmer members.

4.10. The State Co-operative Land Development Bank provides term finance to agriculture. The loans disbursed by it in 1983-84 were less at Rs. 59 crore than Rs. 62 crore disbursed in 1982-83. Its overdues stood at Rs. 42 crore as on 30th June, 1984 compared with Rs. 38 crore a year earlier.

4.11. In 1981-82 the public sector banks disbursed loans of Rs. 98 crore to 1.61 lakh accounts. Of these, Rs. 12 crore (12 per cent) were to holders whose holdings were of one hectare or below, Rs. 14 crore (14 per cent) disbursed to holders whose holdings were of size 1-2 hectares, Rs. 20 crore (21 per cent) to holders whose holdings were of size 2-4 hectares and Rs. 52 crore (53 per cent) were disbursed to those holders whose holdings were of size more than four hectares.

4.12. In 1983-84 NABARD sanctioned Rs. 117 crore and disbursed Rs. 82 crore compared with Rs. 122 crore sanctioned and Rs. 48 crore disbursed in 1982-83. The cumulative disbursement as on 30th June, 1984 was Rs. 403 crore, nine per cent of its all-India cumulative disbursement.

4.13. *Land reforms in Maharashtra.*—The policy of reforming the agrarian system is continued under which (a) ownership rights are conferred on tenant cultivators, (b) inequalities in respect of land holding are reduced, and (c) fragmentation of holdings is prevented by consolidation.

4.14. Tenancy laws came in force in Maharashtra between 1957 and 1965. By implementing them the right of ownership was conferred on 12.77 lakh tenants in respect of 15.84 lakh hectares of land by the end of October, 1984.

४.१५. जमीन एकत्रीकरण योजनेखाली सुमारे ३५,००० गावातील २.३७ कोटी हेक्टर जमीन येणार आहे. ३१ मार्च १९८४ पर्यंत २१,४२५ गावातील काम पूर्ण होऊन १.६८ कोटी हेक्टर क्षेत्र ह्या योजनेखाली आले. एका वर्षापूर्वी २०,५२० खेड्यांतील १.६२ कोटी हेक्टर क्षेत्राचे काम पूर्ण झाले होते. १९८४-८५ मध्ये ८०० गावात सहा लाख हेक्टर जमीन एकत्रीकरणाचे काम चालू होते.

४.१६. कमाल शेतजमीन धारणेबाबत २६ जानेवारी १९६२ रोजी प्रथमतः मर्यादा घालण्यात आल्या. त्यावेळी ठरविलेल्या मर्यादा २ ऑक्टोबर १९७५ पासून कमी करण्यात आल्या.

जमिनीच्या वेगवेगळ्या गटांकरिता सुधारित कमाल मर्यादा खालीलप्रमाणे आहेत.

(अ) कालव्याने किंवा सरकारी उपसा जलसिंचनाने बारमाही ओलिता-खाली आलेली जमीन	७.२८ हेक्टर (१८ एकर)
(ब) कालव्यामुळे हंगामी परंतु निश्चित जलसिंचनाची सोय असलेली ओलिताखाली आलेली जमीन किंवा खाजगी उपसासिंचनाने बारमाही ओलिताखालील जमीन किंवा लाभ क्षेत्रातील विहीरीने बारमाही ओलिताखाली आणलेली जमीन.	१०.९३ हेक्टर (२७ एकर)
(क) हंगामी परंतु अनिश्चित ओलिताखालील जमीन व काही निश्चित पावसाच्या भागातील भातशेती जमीन.	१४.५७ हेक्टर (३६ एकर)
(ड) इतर सर्व कोरडवाहू जमीन	२१.८५ हेक्टर (५४ एकर)

मूळच्या कायद्यातील तरतुदी व्यक्तिगत खातेदारास लागू होत्या. कमी केलेल्या ह्या कमाल मर्यादा पती, पत्नी आणि त्यांची अज्ञान मुले यांचा समावेश असलेल्या कुटुंब या घटकांला लागू करण्यात आल्या आहेत. मूळ व सुधारित कायद्याखाली डिसेंबर १९८४ च्या अखेरपर्यंत २.८२ लाख हेक्टर जमीन अतिरिक्त म्हणून जाहीर करण्यात आली व त्यापैकी १.९३ लाख हेक्टर जमीन १.१७ लाख व्यक्तींना आणि ७५ सहकारी शेतकी संस्थाना वाटण्यात आली. तसेच ३४.५ हजार हेक्टर जमीन (उसा खालील) महाराष्ट्र राज्य कृषि महामंडळाला (सरकारी संस्था) देण्यात आली. काही जमिनीबाबत विविध न्यायालयाने स्थगिती आदेश आहेत, काही जमिनीबाबत सूट माफ मागण्यात आली आहे तर काही जमिनी सार्वजनिक वापरासाठी पाहिजे आहेत अथवा जमिनी लागवडीस अयोग्य आहेत, या कारणामुळे मुख्यतः उरलेल्या जमिनीचे वाटप करण्यात आलेले नाही. डिसेंबर १९८४ पर्यंत व्यक्तींना वाटलेल्या एकूण जमिनीपैकी १.०३ लाख हेक्टर जमीन ६६.७ हजार मागाम वर्गीय व्यक्तींना देण्यात आली.

४.१७. एकाधिकार कापूस खरेदी.—एकाधिकार कापूस खरेदी योजना १९८४-८५ मध्ये चालू ठेवण्यात आली. आणि शासनाने ठरवून दिलेल्या हमी किमतीनेक कापूस खरेदी करण्यात आला. चालू हंगामात मे १९८५ अखेरपर्यंत ४८९ कोटी रुपये किमतीचा ८.६२ लाख टन कापूस खरेदी करण्यात आला. खरेदीची सरासरी किंमत ५६७ रुपये प्रति क्विंटल पडली या आधीच्या वर्षी ती ५६० रुपये प्रति क्विंटल होती. खरेदी केलेल्या कापसापैकी ७.५० लाख टन कापसावर प्रक्रिया करण्यात आली, १४.३० लाख गामड्या तयार करण्यात आल्या आणि ४.९५ लाख

4.15. The consolidation of holdings programme is to cover an area of 2.37 crore hectares from about 35,000 villages. By 31st March 1984 the work was completed in 21,425 villages covering an area of 1.68 crore hectares compared with 20,520 villages and 1.62 crore hectares a year earlier. The consolidation work was in progress in about 800 villages covering nearly six lakh hectares in 1984-85.

4.16. Ceiling on maximum limits of agricultural holdings were first imposed from 26th January 1962. The ceilings then prescribed were lowered from 2nd October 1975. The revised ceilings for different classes of land are :—

(a) Land perennially irrigated by flow or by Government lift irrigation.	7.28 hectares (18 acres)
(b) Land having seasonal assured flow irrigation or land perennially irrigated by private lift or perennially irrigated by wells in the command areas.	10.93 hectares (27 acres)
(c) Land having seasonal un-assured irrigation and paddy land in certain assured rainfall areas.	14.57 hectares (36 acres)
(d) All other dry crop land	21.85 hectares (54 acres)

Unlike the principal Act under which the ceilings were applicable to individual holdings, the unit of application of lowered ceiling in the revised Act is a family unit consisting of husband, wife and their minor children. Under the principal and revised Act, 2.82 lakh hectares of land has been declared surplus as on 31st December 1984, and 1.93 lakh hectares allotted to 1.17 lakh persons and 75 co-operative farming societies, and 34.5 thousand hectares of land (sugarcane farm) have been granted to the Maharashtra State Farming Corporation Ltd., a Government Company. Remaining surplus land has not been distributed so far as these lands are mainly involved in stay orders of various courts, or involved in exemption claims, or required for public purposes or found uncultivable. Of the land allotted to individual allottees till December 1984, 1.03 lakh hectares were allotted to 66.7 thousand backward class allottees.

4.17. Monopoly procurement of cotton.—The operation of the cotton monopoly procurement scheme was continued in 1984-85 and cotton was procured at the guarantee prices of cotton fixed by the Government. During the current season, the total procurement of cotton upto the end of May 1985 was 8.62 lakh tonnes valued at Rs. 489 crore. The average purchase price worked out at Rs. 567 per quintal compared with Rs. 560 in the earlier year. Out of the quantity procured, 7.50 lakh tonnes of cotton was processed, and

टन सरकी मिळाली. चालू हंगामात एकूण २०० कोटी रुपये किमतीच्या ८.२३ लाख कापसाच्या गासड्या आणि १०२ कोटी रुपये किमतीची ४.४५ लाख टन सरकी विकण्यात आली.

४.१८. वर्ष १९८३-८४ मध्ये ३.९९ लाख टन कापूस खरेदी करण्यात आला. त्यावर प्रक्रिया करून ७.६९ लाख गासड्या तयार करण्यात आल्या व त्यापासून २.६६ लाख टन सरकी मिळाली. तयार सर्वच्या सर्व गासड्या २०८ कोटी रुपयांस विकण्याबाबत करार झाले. त्याचप्रमाणे सर्व सरकी ७४ कोटी रुपयांना लिलावाचे विकण्यात आली. सरकी काढलेल्या कापसाची सरासरी किंमत प्रति गासडीला २,७०३ रुपये होती व सरकीची किंमत २८० रुपये प्रति क्विंटल होती.

४.१९. वने.—राज्यातील वनाखालील क्षेत्र १९८३-८४ मध्ये असलेल्या ६४,१५८ चौरस किलो मीटरच्या अस्थायी आकड्याच्या तुलनेत १९८४-८५ मध्ये ६४,०५५ चौरस किलो मीटर अपेक्षित आहे. १९८४-८५ मधील वनाखालील क्षेत्रापैकी ५७,५३६ चौरस किलो मीटर क्षेत्र वन विभागाच्या व्यवस्थापनाखाली, ५,०७६ चौरस किलो मीटर क्षेत्र महसूल विभागाच्या व्यवस्थापनाखाली तर १,४४३ चौरस किलो मीटर क्षेत्र महाराष्ट्र वन विकास महामंडळाच्या व्यवस्थापनाखाली होते.

४.२०. इमारती लाकूड व सरपण ही महत्त्वाची वन उत्पादने आहेत. १९८४-८५ मधील इमारती लाकडांचे अपेक्षित उत्पादन ४.५५ लाख घन मीटर अपेक्षित आहे व त्याचे मूल्य ९१ कोटी रुपये येईल. तर सरपणाचे उत्पादन १०.३६ लाख घन मीटर असेल व त्याचे मूल्य १२ कोटी रुपये येईल. बांबू व तेंडूची पाने ही आणखी महत्त्वाची गौण वन उत्पादने आहेत. १९८४-८५ मधील गौण वन उत्पादनाचे अंदाजित मूल्य २१ कोटी रुपये आहे. त्यापैकी ८.९ कोटी रुपये बांबूचे असेल आणि ९.६ कोटी रुपये तेंडूच्या पानांचे असेल. अलिकडच्या तीन वर्षांमधील वन उत्पादन आणि मूल्य खालील तक्त्यात दिले आहे.

14.30 lakh bales were pressed and 4.95 lakh tonnes of cotton seed obtained. In 1984-85 season, 8.23 lakh bales of cotton valued at Rs. 200 crore and 4.45 lakh tonnes of cotton seed valued at Rs. 102 crore were sold by that date.

4.18. During 1983-84, 3.99 lakh tonnes of cotton was procured, from which 7.69 lakh bales were pressed and 2.66 lakh tonnes of cotton seed obtained. All the bales pressed were contracted for sale for Rs. 208 crore. Besides this, all the quantity of cotton seed was auctioned for Rs. 74 crore. The average price of lint was Rs. 2,703 per bale and that of cotton seed Rs. 280 per quintal.

4.19. Forests.—The area under forest in 1984-85 is expected to be 64,055 sq. km. compared with the provisional figures of 64,158 sq. km. in 1983-84. Of the area under forest in 1984-85, 57,536 sq. km. are under the management of the Forest Department, 5,076 sq. km. under the management of the Revenue Department and 1,443 sq. km. under the Forest Development Corporation of Maharashtra.

4.20. Timber and firewood are the major forest produce. The estimated outturn of timber in 1984-85 is 4.55 lakh cubic metres valued at Rs. 91 crore and that of firewood is 10.36 lakh cubic metres valued at Rs. 12 crore. Bamboo and tendu leaves are important amongst the minor forest produce. The value of the minor forest produce in 1984-85 is estimated at Rs. 21 crore of which Rs. 8.9 crore will be of bamboo and Rs. 9.6 crore of tendu leaves. The table below gives the production and value of forest produce in last three years.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 7

१९८२-८३, १९८३-८४, व १९८४-८५ मधील वन उत्पादन व त्याचे मूल्य
Production and value of forest produce in 1982-83, 1983-84 and 1984-85

वाव	परिमाण	1982-83	1983-84 अस्थायी (Provisional)	1984-85 अंदाजित (Estimated)	Unit	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)	(1)
(1) इमारतीचे लाकूड	उत्पादन हजार घनमीटर मूल्य लाख रुपयांत	470 7,020	467 8,323	455 9,144	000 cu. m. Rs. lakh	Timber Quantity Value
(2) जळाऊ लाकूड	उत्पादन हजार घनमीटर मूल्य लाख रुपयांत	1,223 1,355	1,341 1,814	1,036 1,190	000 cu.m. Rs. lakh	Firewood Quantity Value
(3) गौण वनोत्पादन	मूल्य लाख रुपयांत त्यापैकी	1,485	1,764	2,101	Rs. lakh	Minor forest produce Value of which
विडीची पाने		935	768	958		Tendu leaves
बांबू		396	773	891		Bamboo

४.२१. मत्स्यव्यवसाय.—महाराष्ट्रात १९८२-८३ लाली मासे पकडण्यासाठी १३,०२३ बोटी होत्या, त्या वाढून १९८३-८४ अखेर १३,६१७ झाल्या. १९८३-८४ मध्ये असलेल्या बोटी पैकी ६,९६९ बोटी एका टनापेक्षा अधिक क्षमतेच्या होत्या. १९८३-८४ अखेर मासे पकडण्याच्या यांत्रिक बोटींची संख्या ४,९८० होती. आधीच्या वर्षांपेक्षा ही संख्या सात टक्क्यांनी वाढलेली आहे. १९८३-८४ मध्ये अंदाजित सागरी मत्स्योत्पादन ३.१० लाख टन होते. म्हणजेच १९८२-८३ पेक्षा सुमारे १० टक्क्यांनी वाढले. १९८३-८४ मधील भू-जल मत्स्योत्पादन अंदाजे २८ हजार टन होते. १९८२-८३ मध्ये ते २७ हजार टन होते. जुलै-डिसेंबर १९८४ मध्ये अंदाजित सागरी मत्स्योत्पादन जवळजवळ १.८१ लाख टन होते ते जुलै-डिसेंबर १९८३ काळातील १.७९ लाख टन उत्पादनापेक्षा थोडेसेच अधिक आहे. भू-जल मत्स्योत्पादन जुलै डिसेंबर १९८३ मध्ये ८.६ हजार टन होते. ते थोडे वाढून जुलै-डिसेंबर १९८४ मध्ये ८.८ हजार टन झाले.

4.21. Fisheries.—The number of fishing boats in Maharashtra increased to 13,617 by the end of 1983-84 from 13,023 a year earlier. Of the boats in 1983-84, 6,969 were above one tonne. The number of fishing boats mechanised at the end of 1983-84 was 4,980, an increase of seven per cent over their number a year earlier. The estimated marine fish catch in 1983-84 was 3.10 lakh tonnes, an increase of about 10 per cent over the catch in 1982-83. The estimated inland fish catch in 1983-84 was about 28 thousand tonnes compared with 27 thousand tonnes in 1982-83. Between July-December 1984, the estimated marine fish catch was 1.81 lakh tonnes, marginally higher than 1.79 lakh tonnes in July-December 1983. Inland fish catch, too, was similarly higher at 8.8 thousand tonnes in July-December 1984 than that in July-December 1983. (8.6 thousand tonnes.)

५. उद्योग

५.१. भारत सरकारतर्फे केल्या जाणाऱ्या सर्व पंजीकृत कारखान्यांचा समावेश असलेल्या वार्षिक उद्योग पाहणीच्या नुकत्याच उपलब्ध असणाऱ्या १९८०-८१ च्या आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, महाराष्ट्र राज्याला भारताच्या औद्योगिक क्षेत्रात अनन्यसाधारण स्थान आहे. देशातील संघटित औद्योगिक क्षेत्रात महाराष्ट्राचा उत्पादक भांडवलाने तसेच रोजगारात सुमारे सहावा हिस्सा आणि एकूण उत्पादन मूल्य व मूल्यवृद्धि जवळजवळ चौथा हिस्सा होता. प्रतिकामगार मूल्यवृद्धी महाराष्ट्रात (२२ हजार रुपये) भारताच्या (१५ हजार रुपये) तुलनेत अधिक होती. त्याचप्रमाणे दर १०० रुपये उत्पादक भांडवलामागे मूल्यवृद्धीमुद्धा महाराष्ट्रात (४१.६२ रुपये) भारताच्या (२७.६७ रुपये) तुलनेत जास्त होती. दर कोटी रुपये भांडवलामागे १९१ हे महाराष्ट्राचे रोजगारीचे प्रमाण अखिल भारताच्या १७९ प्रमाणापेक्षा थोडेसे अधिक होते.

५.२. औद्योगिक उत्पादनाचा अखिल भारतीय निर्देशांक.—देशातील औद्योगिक उत्पादनाच्या (वस्तुनिर्माण) वाढीच्या दरात १९८४-८५ मध्ये सुधारणा झाली. १९८२-८३ ते १९८३-८४ ह्या काळात हा वाढीचा दर ४.२ टक्के होता. १९८३-८४ व १९८४-८५ ह्या वर्षांच्या पहिल्या नऊ महिन्यांच्या अखिल भारतीय औद्योगिक उत्पादनाच्या (वस्तुनिर्माण) निर्देशांकांच्या सरासरीची तुलना करता, १९८४-८५ मध्ये ४.८ टक्क्याने वाढ झाली. तर १९८३-८४ मध्ये समकालीन वाढ ३.६ टक्के होती. डिसेंबर, १९८४ चा उपलब्ध असलेला अद्ययावत निर्देशांक १८८.६ हा ह्या आधीच्या वर्षापेक्षा २.७ टक्क्यांनी अधिक होता. मात्र डिसेंबर १९८३ चा निर्देशांक डिसेंबर १९८२ पेक्षा तीन टक्क्यांनी अधिक होता.

५.३. महाराष्ट्रातील औद्योगिक उत्पादन.—रसायने आणि रासायनिक पदार्थ, कापड निर्मिती, यंत्रसामग्री (विद्युत व इतर), पेट्रोलियम उत्पादने, साखर, परिवहन सामग्री आणि रबर उत्पादने ह्या उद्योग गटांचा महाराष्ट्रातील औद्योगिक उत्पादनात महत्त्वाचा वाटा आहे. साखर उद्योग गट वगळता वरील सर्व उद्योग गटांच्या अखिल भारतीय निर्देशांकाची एप्रिल ते डिसेंबर १९८४ ची सरासरी एप्रिल ते डिसेंबर १९८३ च्या सरासरीशी तुलना करता वाढल्याचे दिसते. परिवहन सामग्रीत १५ टक्के, रसायने व रासायनिक पदार्थ ९.७ टक्के, रबर उत्पादने ४.० टक्के, यंत्रसामग्री (विद्युत वगळता) ५.७ टक्के वाढ दिसून येते. सुती कापडाच्या उत्पादनात ०.७ टक्के सीमांतिक घट दिसून आली. साखर उद्योग गटाच्या निर्देशांकात ३०.८ टक्क्याने घट झाली, मात्र पेट्रोलियम उद्योगात काहीही बदल झाला नव्हता. वर उल्लेख केलेल्या उद्योग गटातील निर्देशांकांवरून असे अनुमान काढता येते की, महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक उत्पादन १९८४-८५ च्या पहिल्या नऊ महिन्यांत १९८३-८४ च्या समान कालखंडातील उत्पादनापेक्षा ७.३ टक्क्यांनी वाढले होते. याउलट १९८३-८४ तील उत्पादन १९८२-८३ च्या समान कालखंडातील उत्पादनापेक्षा १२ टक्क्याने जास्त होते.

५.४. महाराष्ट्राच्या औद्योगिक विकासाची प्रादेशिक रचना.—औद्योगिक उत्पादनाच्या बाबतीत महाराष्ट्र अखिल भारतात अग्रणी असला तरी उद्योगधंदे राज्यामध्ये सर्वत्र सारखे विखुरलेले नाहीत

5. INDUSTRIES

5.1. The latest available results of Annual Survey of Industries (ASI) 1980-81 covering the entire registered factory sector, carried out by the Government of India, bear out the premier position of Maharashtra in the industrial scene in India. The State accounted for nearly a sixth of productive capital as well as of employment and nearly a fourth of gross value of output and value added by manufacture by the organised industrial sector in the country. The per employee value added was higher in Maharashtra (Rs. 22 thousand) than that in all-India (Rs. 15 thousand). Similarly, the value added per 100 rupees of productive capital was higher in Maharashtra (Rs. 41.62) than that (Rs. 27.67) in India. Employment per unit of capital (191 per one crore rupees) was slightly higher in the State than that (179 per one crore rupees) in India.

5.2. *Index number of industrial production in India.*—The rate of growth in industrial production (manufacturing) in the country picked up in the year 1984-85. It registered a growth of 4.2 per cent from 1982-83 to 1983-84. Based on the comparison of the first nine months, average of all-India index number of industrial production (manufacturing) for 1984-85 with that of 1983-84, the growth in 1984-85 was of 4.8 per cent as against 3.6 per cent during the corresponding period of 1983-84. The latest index number available for December, 1984 stood at 188.6 which was higher by 2.7 per cent than that a year ago. In comparison the index number for December, 1983 was higher by three per cent than that for December, 1982.

5.3. *Industrial production in Maharashtra.*—Chemicals and chemical products, textiles, machinery (both electrical and non-electrical), petroleum products, sugar, transport and equipment and rubber products are the industry groups that contribute substantially to the industrial production in the State. The averages of all-India index numbers of industrial production of all except sugar and petroleum products industry groups increased for the period April-December, 1984 over those for April-December, 1983. The increase observed in transport equipment industry was 15 per cent, chemicals and chemical products 9.7 per cent, rubber products 4.0 per cent and machinery except electrical machinery 5.7 per cent. The textile production has registered a marginal decrease of 0.7 per cent. The decline observed in sugar industry group was 30.8 per cent while the petroleum products industry group showed no change. Based on the index numbers of the industry groups mentioned above, it is surmised that the industrial production in the State was higher by 7.3 per cent in the first nine months of 1984-85 than that in the same period of 1983-84. The latter was, however, higher by nearly 12 per cent over the corresponding period of 1982-83.

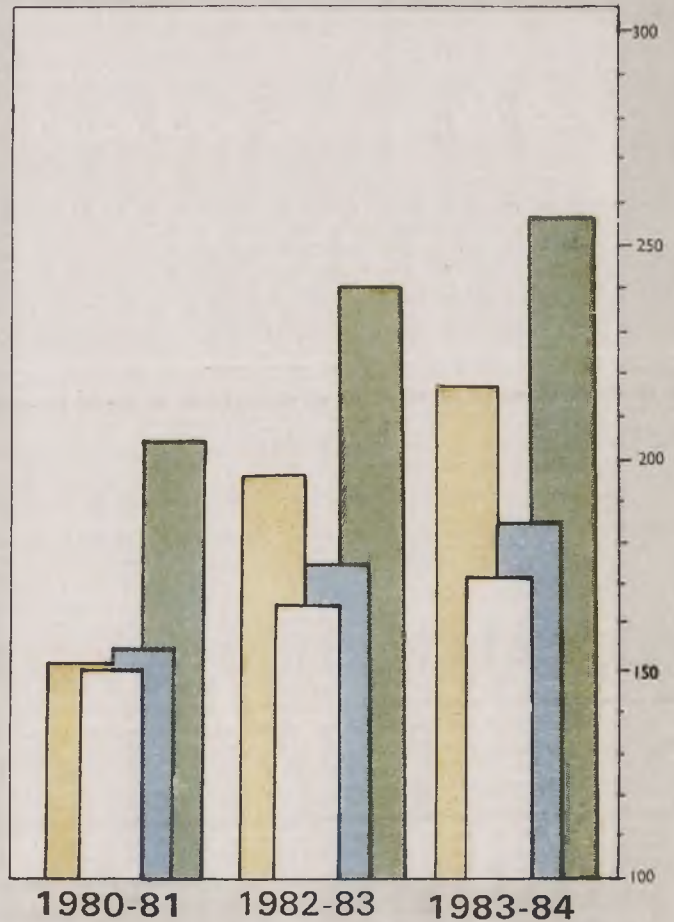
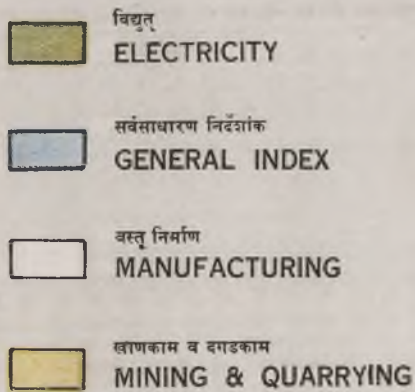
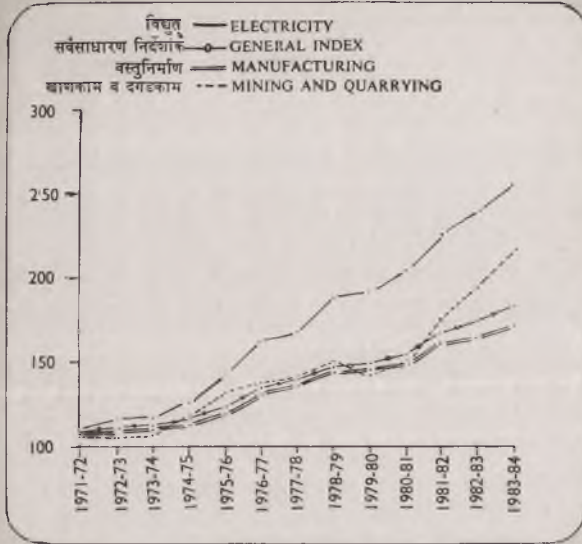
5.4. *Spatial pattern of industrial activity in Maharashtra.*—Maharashtra leads in industrial production in India. However its industrial activity is not spread evenly

भारतातील औद्योगिक उत्पादनांचे निर्देशांक

पायाभूत वर्ष १९७०=१००

INDEX NUMBERS OF INDUSTRIAL PRODUCTION IN INDIA

BASE YEAR 1970 - 100

तर मुख्यतः बृहन्मुंबई, ठाणे व पुणे या तीन लगतच्या जिल्ह्यांतच केंद्रित झालेले आहेत. मात्र गेल्या कांही वर्षातील औद्योगिक स्थितीवरून असे सहज दिसते की (कारखान्यासंबंधी उपलब्ध असलेली आकडेवारी) या तीन जिल्ह्यांच्या कारखान्यातील रोजगारातील हिस्सा कमी होत आहे. औद्योगिक रोजगारात १९७५ मध्ये त्यांचा ७७ टक्के हिस्सा होता, तो १९८१ मध्ये ७२ टक्के इतका खाली आला. तसेच १९८२ मध्ये ६९ टक्के तर १९८३ मध्ये ६८ टक्के इतका खाली आला. १९८२ तील अचानक उतार हा बृहन्मुंबईतील सुती कापड गिरण्यांतील संपामुळे होता. १९७५ ते १९८१ ह्या कालावधीत दैनिक सरासरी रोजगारामध्ये झालेली वाढ ४५ टक्के ह्या तीन जिल्ह्यांत आणि ५५ टक्के उरलेल्या जिल्ह्यात होती.

५.५. औद्योगिक उत्पादनाच्या घटक रचनेतील बदल.—गेल्या दोन दशकांमध्ये महाराष्ट्रात औद्योगिक उत्पादनाच्या घटक रचनेत लक्षणीय बदल झाल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्रात सातव्या दशकाच्या सुरवातीच्या काळात ग्राहक वस्तू हेच मुख्य उत्पादन होते. एकूण मूल्यवृद्धित या वस्तूच्या मूल्यवृद्धीचा हिस्सा ५२ टक्के होता. पण अलीकडच्या काळात भांडवली वस्तू उत्पादन उद्योग व अंतिम वस्तू उत्पादनासाठी लागणारा माल तयार करणाऱ्या उद्योगांना महत्त्व प्राप्त झाले आहे. अशा उद्योगात एकूण मूल्यवृद्धीच्या जवळजवळ ६६ टक्के मूल्यवृद्धी आता दिसून येते.

५.६. पुढील तक्त्यामध्ये १९८१-८२ व १९८२-८३ या वर्षासाठी महाराष्ट्रातील कारखाने क्षेत्राची ठळक वैशिष्ट्ये दिली आहेत.

throughout the State but is concentrated mainly in three adjoining districts of Greater Bombay, Thane and Pune. In the recent past, however, the share of these three districts in the factory employment (data available from factory statistics), is showing a perceptibly declining trend; the share of these three districts in employment has come down from 77 per cent in 1975 to 72 per cent in 1981 and further to 69 per cent in 1982 and 68 per cent in 1983. The abrupt fall in 1982 is however due to the strike in the cotton textile mills in Greater Bombay. Out of the additional average daily employment in the factory sector between 1975 and 1981, 45 per cent was from three districts and 55 per cent in the rest of the State.

5.5. *Shift in the composition of Industrial Production.*—The composition of the organised industrial sector in Maharashtra has undergone a considerable change in the last two decades. In the early 60's the main industrial production in Maharashtra was of consumer goods which accounted for 52 per cent of the value added in this sector. In the recent past, capital goods industries and intermediate goods industries have gained prominence with 66 per cent of the value added in this sector accounted for by them.

5.6. The following table gives certain salient features of the factory sector in Maharashtra for 1981-82 and 1982-83.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 8

महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांच्या महत्त्वाच्या बाबी

Important characteristics of industries in Maharashtra State

(रुपये कोटीत)
(Rs. in crore)

उद्योग गट (1)	वर्ष Year (2)	स्थिर भांडवल Fixed capital (3)	खेळते भांडवल Working capital (4)	एकूण श्रमदिनांची संख्या (लाखात) Total mandays worked (in lakh) (5)	कामगारांचे वेतन Wages to workers (6)	एकूण उत्पादन Total output		वापरलेला माल Material consum- ed (9)	एकूण निविष्टी Total input (10)	मूल्यवृद्धी Value added by manufacture		Industry Group (1)
						मूल्य Value (7)	बेरजेशी टक्केवारी Percentage to total (8)			मूल्य Value (11)	बेरजेशी टक्केवारी Percentage to total (12)	
(1) खाद्य वस्तू	1981-82	312	151	314	41.4	1,909	11.3	1,408	1,704	172	5.2	Food products:
	1982-83	348	203	309	49.1	2,242	11.8	1,639	1,957	250	7.0	
(2) पेये, तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ	1981-82	25	51	144	14.3	189	1.1	107	147	40	1.2	Beverages, tobacco and tobacco products.
	1982-83	21	54	149	14.9	210	1.1	112	155	53	1.5	
(3) सुती कापड (सरकी काढणे व गासड्या बांधणे यासह).	1981-82	232	112	591	135.1	955	5.6	504	689	243	7.4	Cotton textiles (including ginning and baling).
	1982-83	312	33	507	116.3	841	4.4	445	624	191	5.3	
(4) लोकर, रेशीम व कृत्रिम तंतूचे कापड	1981-82	168	76	233	56.2	871	5.1	459	683	167	5.1	Wool, silk and synthetic fibre textiles.
	1982-83	235	84	225	62.0	975	5.1	501	773	173	4.8	
(5) कापडाच्या वस्तू	1981-82	25	21	70	11.7	266	1.6	148	227	37	1.1	Textile products.
	1982-83	25	20	61	11.9	259	1.4	165	221	35	1.0	
(6) लाकडाच्या वस्तू, फर्निचर	1981-82	5	9	18	2.5	39	0.2	25	31	7	0.2	Wood products, furniture and fixtures.
	1982-83	9	8	20	2.9	44	0.2	28	35	8	0.2	
(7) कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग.	1981-82	131	118	185	42.1	479	2.8	258	334	132	4.0	Paper and paper products, printing, publishing and allied industries.
	1982-83	150	99	175	44.6	511	2.7	270	359	137	3.8	
(8) कातडी, कातडीच्या आणि कसाड कातडीच्या वस्तू (दुरुस्तीसोडून).	1981-82	2	1	4	0.0	16	0.1	10	14	2	0.1	Leather, leather and fur products (except repairs).
	1982-83	2	1	4	0.0	18	0.1	9	16	2	0.1	

(9) रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा	1981-82	161	140	105	24.3	1,626	9.6	1,300	1,475	133	4.0	Rubber, plastics, petroleum and coal products.
	1982-83	259	187	128	34.2	2,515	13.3	2,131	2,284	211	5.9	
(10) रसायने व रासायनिक पदार्थ	1981-82	789	686	402	109.6	3,314	19.5	1,914	2,553	678	20.5	Chemicals and chemical products.
	1982-83	575	587	348	109.3	3,002	15.8	1,720	2,298	639	17.9	
(11) अघातू खनिज पदार्थ	1981-82	75	38	116	19.8	273	1.6	117	189	76	2.3	Non-metallic mineral products.
	1982-83	82	39	100	17.6	248	1.3	117	194	46	1.3	
(12) मूलभूत धातू व मिश्रधातू	1981-82	236	131	216	49.5	1,294	7.6	847	1,066	202	6.1	Basic metal and alloys industries.
	1982-83	315	157	231	61.9	1,584	8.4	1,045	1,325	228	6.4	
(13) धातूच्या वस्तू व सुटे भाग (यंत्रे व परिवहन सामग्री सोडून).	1981-82	103	116	169	42.7	632	3.7	352	460	160	4.8	Metal products and parts (except machinery and transport equipment).
	1982-83	106	123	146	41.3	586	3.1	327	424	149	4.2	
(14) यंत्रसामग्री, यंत्रिक अवजारे आणि सुटे भाग (विद्युत यंत्रसामग्री सोडून).	1981-82	227	222	294	67.6	1,225	7.2	609	886	311	9.4	Machinery, machine tools and parts (except electrical machinery).
	1982-83	467	260	308	85.5	1,442	7.6	712	1,042	364	10.2	
(15) विद्युत यंत्रसामग्री, साधने, उपकरणे आणि सुटे भाग.	1981-82	180	168	199	52.9	973	5.8	556	714	239	7.2	Electrical machinery, apparatus, appliances and supplies and parts.
	1982-83	208	181	204	62.3	1,095	5.8	577	783	286	8.0	
(16) परिवहन सामग्री व सुटे भाग	1981-82	379	486	325	100.5	1,323	7.8	753	935	337	10.2	Transport equipment and parts.
	1982-83	491	519	329	119.4	1,581	8.3	910	1,157	370	10.3	
(17) उत्पादन करणारे इतर उद्योग	1981-82	29	37	58	11.8	168	1.0	88	127	37	1.1	Other manufacturing industries.
	1982-83	31	34	55	14.4	194	1.0	104	146	44	1.2	
(18) इतर	1981-82	2,730	94	292	82.1	1,400	8.3	545	1,016	335	10.1	Others.
	1982-83	2,907	190	340	87.2	1,624	8.6	580	1,171	389	10.9	
एकूण	1981-82	5,809	2,657	3,735	864.8	16,952	100.0	10,000	13,250	3,308	100.0	Total
	1982-83	6,543	2,779	3,699	935.4	18,972	100.0	11,392	14,964	3,575	100.0	

५.७. खालील परिच्छेदामध्ये १९८२-८३ च्या वार्षिक उद्योग पाहणीच्या आधारे उद्योगांच्या महत्वाच्या बाबींचे विश्लेषण दिले आहे. ह्यात रोजगारमानाप्रमाणे व यंत्रसामग्रीत गुंतवलेल्या भांडवलमानाप्रमाणे कारखान्यांचे व औद्योगिक बाबींचे विश्लेषण देण्यात आले आहे. एखाद्या मालकाचे एकाच गटातील दोन किंवा अधिक कारखाने एकाच राज्यात असल्यास त्यांना एकच एकत्रित प्रपत्रक भरण्याची परवानगी देण्यात आली असून विश्लेषण करण्यासाठी अशा कारखान्यांचा समावेश करण्यात आलेला नाही.

५.८. रोजगार मानाप्रमाणे कारखान्यांची वर्गवारी १९८२-८३ मध्ये सुमारे ५१ टक्के कारखान्यात (ह्या विश्लेषणात समाविष्ट असलेल्या) २० पेक्षा कमी कामगार आणि २७ टक्के कारखान्यांत २० ते ४९ टक्के कामगार होते. ५०० किंवा त्याहून अधिक कामगार असलेल्या कारखान्यांचे प्रमाण तीन टक्के होते. १०० किंवा त्याहून अधिक कामगार असलेल्या कारखान्यांचे प्रमाण जरी १२ टक्के असले तरी त्यांचा हिस्सा उत्पादक भांडवलात ८४ टक्के, रोजगारात ७३ टक्के, एकूण उत्पादन मूल्यात ७९ टक्के व मूल्यवृद्धीत ८३ टक्के इतका होता. त्याचप्रमाणे ह्या गटातील कारखान्यातील प्रतिकामगार असलेले उत्पादनमूल्य तसेच मूल्यवृद्धी उर्वरित गटातील कारखान्यांच्या त्या प्रमाणापेक्षा बरीच जास्त होती.

5.7. An analysis of some important industrial characteristics of the factory sector based on ASI 1982-83 is given in the following paragraphs. In this analysis, factories are classified according to their employment and investment in plant and machinery. It may be mentioned that the owners of two or more factory units located in the same State and pertaining to the same industry group are permitted to furnish a single consolidated return for all such units. Such factories have been excluded for the purpose of this analysis.

5.8. *Distribution of factories by employment.*— About 51 per cent of the reporting factories covered in this analysis employed less than 20 employees and 27 per cent employed between 20 and 49 employees in 1982-83. Only about three per cent of the factories were of the size 500 and more employees. Though the number of factories with 100 or more employees were about 12 per cent they accounted for 84 per cent of the productive capital. 73 per cent of employment, 79 per cent of gross value of output and 83 per cent of value added. Similarly, gross value of output and value added per employee were substantially higher in the case of this group than those for the rest.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9

महत्वाच्या औद्योगिक बाबींचे रोजगारमानाप्रमाणे वर्गीकरण (१९८२-८३)
Important industrial characteristics by size class of employment (1982-83)

रोजगार आकारमान वर्ग	एकूण बेरजेशी टक्केवारी Percentage to total of					दर कामगारामागे मूल्य (हजार रुपये) Value per worker (Rs. '000)			Size class of employment
	कारखान्यांची संख्या Number of factories	उत्पादक भांडवल Productive capital	रोजगार Employment	उत्पादन Output	मूल्यवृद्धी Value added	उत्पादक भांडवल Productive capital	एकूण उत्पादन मूल्य Gross value of output	मूल्यवृद्धी Value added	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(1)
२० पेक्षा कमी	50.9	4.3	7.0	5.2	3.7	31.1	109.8	13.6	Below 20
२०-४९	26.9	6.0	11.1	8.6	6.7	27.2	113.6	15.6	20-49
५०-९९	9.8	5.8	9.0	7.5	6.8	32.2	123.1	19.2	50-99
१००-१९९	5.9	8.8	10.9	10.1	8.9	40.5	136.2	20.7	100-199
२००-४९९	3.8	14.2	15.4	15.0	17.1	46.6	144.1	28.5	200-499
५०० आणि जास्त	2.7	60.9	46.6	53.6	56.8	65.8	169.3	31.2	500 and above.
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	50.4	147.3	25.6	Total

५.९. भांडवलाच्या आकारमानाप्रमाणे कारखान्यांची वर्गवारी.— यंत्रसामग्रीत गुंतलेल्या भांडवलमानाप्रमाणे कारखान्यांची वर्गवारी केली असता असे दिसून येते की, ८३ टक्के कारखान्यांचे भांडवल १० लाख रुपयांपेक्षा कमी होते. व चार टक्के कारखाने एक कोटी किंवा अधिक भांडवल असलेले होते. मोठ्या गुंतवणुकीच्या ह्या कारखान्यांमध्ये ७५ टक्के उत्पादक भांडवल, ५० टक्के कामगार, ६३ टक्के उत्पादन व ६६

5.9. *Distribution of factories by value of capital.*— A classification of factories by their investment in plant and machinery showed that for 83 per cent factories the value of capital was less than Rs. 10 lakh and for only four per cent factories it was more than Rs. one crore. These large investment factories accounted for about

टक्के मूल्यवृद्धी होती. दर एक लाख रुपये उत्पादक भांडवलामागे असलेले कामगार, एकूण उत्पादनमूल्य आणि मूल्यवृद्धी ह्यांचे प्रमाण मोठ्या गुंतवणूकीचे मूल्य असलेल्या कारखान्यांपेक्षा लहान कारखान्यात अधिक होते.

75 per cent of productive capital, 50 per cent of employment, 63 per cent of output and 66 per cent of value added. However, the ratios of employment, gross value of output and value added per one lakh rupees of productive capital were higher for small investment factories than for the large ones.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 10

महत्त्वाच्या औद्योगिक बाबींचे भांडवल आकारमानाप्रमाणे वर्गीकरण
Important industrial characteristics by size class of capital (1982-83)

भांडवल आकारमान (रुपयांत)	एकूण बेरजेची टक्केवारी Percentage to total of					दर लाख रुपये उत्पादक भांडवलामागे per lakh Rs. of productive capital			Size class of capital (in Rs.)
	कारखान्यांची संख्या Number of factories	उत्पादक भांडवल Productive capital	रोजगार Employment	उत्पादन Output	मूल्यवृद्धी Value added	रोजगार संख्या No. of employees	उत्पादन मूल्य (लाख रुपये) Gross value of output (Lakh Rs.)	मूल्यवृद्धी (लाख रुपये) Value added (Lakh Rs.)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(1)
० ते २.५ लाख	57.4	4.3	16.8	7.9	6.8	7.8	5.41	0.80	0 to 2.5 lakh
२.५ लाख ते ५.० लाख	14.4	2.4	6.4	3.9	3.3	5.3	4.79	0.69	2.5 lakh to 5.0 lakh
५.० लाख ते ७.५ लाख	6.5	1.8	3.8	2.6	2.2	4.3	4.26	0.64	5.0 lakh to 7.5 lakh
७.५ लाख ते १० लाख	4.6	1.7	3.0	2.5	2.2	3.6	4.46	0.67	7.5 lakh to 10.0 lakh
१० लाख ते १५ लाख	4.1	2.2	3.7	3.3	2.8	3.3	4.28	0.65	10 lakh to 15 lakh
१५ लाख ते २० लाख	2.4	1.5	2.6	2.7	2.4	3.4	5.20	0.79	15 lakh to 20 lakh
२० लाख ते ५० लाख	4.0	4.8	7.3	6.9	7.1	3.0	4.24	0.75	20 lakh to 50 lakh
५० लाख ते १ कोटी	2.2	5.8	6.7	6.8	7.7	2.3	3.38	0.67	50 lakh to 1 crore
१ कोटी ते ५ कोटी	3.4	28.3	27.7	31.0	30.4	1.9	3.20	0.55	1 crore to 5 crore
५ कोटी व त्याहून जास्त	1.0	47.2	22.0	32.4	35.1	0.9	2.01	0.38	5 crore and above
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	2.0	2.92	0.51	Total

५.१०. राज्यातील औद्योगिक विकास व विकिरणसहाय्य.— राज्याच्या औद्योगिक विकासासाठी व विकिरणासाठी मूलभूत सोयी उपलब्ध करून देणे, कर सवलती देणे, बीज भांडवल देणे, इत्यादी मागणी सहाय्य करण्याचे धोरण महाराष्ट्र शासन जाणीवपूर्वक अवलंबित असते. राज्य औद्योगिक विकास व गुंतवणूक महामंडळ (सिकॉम), महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ (महावित्त), भारतीय औद्योगिक विकास अधिकोष, औद्योगिक वित्त महामंडळ, औद्योगिक पत व गुंतवणूक महामंडळ, आयुर्विमा महामंडळ, व्यापारी बँका, महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, जिल्हा उद्योग केंद्रे, खादी व ग्रामोद्योग मंडळ आणि चार विभागीय विकास महामंडळे यांच्याद्वारा शासन हे उद्दिष्ट साध्य करते. या निरनिराळ्या संस्थांमार्फत राज्यातील उद्योगधंद्यांना देण्यात आलेल्या सहाय्याचा तपशील खालील परिच्छेदात थोडक्यात दिलेला आहे.

5.10. Assistance for State's industrial growth and dispersal.—Government of Maharashtra follows a conscious policy of assisting industrial growth and its dispersal in the State in such forms as creation of infrastructure, tax concessions, and supply of seed money. The Government achieves its objectives through established organisations and certain all-India bodies like the State Industrial and Investment Corporation of Maharashtra (SICOM), Maharashtra State Financial Corporation (MSFC), Industrial Development Bank of India (IDBI), Industrial Finance Corporation of India (IFCI), Industrial Credit and Investment Corporation of India Ltd., (ICICI), Life Insurance Corporation of India (LIC), commercial banks, the Maharashtra Small Scale Industries Development Corporation (MSSIDC), the Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC), District Industries Centres (DIC), Khadi and Village Industries Board and four Regional Development Corporations. The assistance rendered by various agencies to the industries in the State is briefly described in the paragraphs that follow.

५.११. अर्थविकसित क्षेत्राचा औद्योगिक विकास साधण्यासाठी उत्तेजन देणे हे राज्य औद्योगिक व गुंतवणूक महामंडळाचे (सिकॉम) उद्दिष्ट आहे. राज्यातील अशा भागातील उद्योजकांना वित्तीय, तांत्रिक व इतर सहाय्य देऊन विकास केंद्रांना उत्तेजन देणे असा सिकॉमचा दृष्टीकोन आहे. महाराष्ट्र शासनाची उद्योगधंद्यांना प्रोत्साहन देण्याची

5.11. The objective of SICOM is to encourage and actively promote industrial development and influence the locational decisions to be taken by entrepreneurs in favour of under-developed areas. Towards this end, SICOM offers financial, technical and other assistance

सधन योजना (पॅकेज स्कीम ऑफ इन्सेंटिव्हज) व भारत सरकारची केंद्रीय अर्थसहाय्य योजनापण सिकॉम राबविते. भारतीय औद्योगिक विकास अधिकोष यांच्याद्वारे उद्योजकांना बीज भांडवल सहाय्य देण्याचे काम सुद्धा सिकॉम करते. सिकॉमच्या या प्रयत्नांचा परिणाम म्हणजे मार्च १९८५ च्या अखेर संपणाऱ्या १२ महिन्यात ९२० कोटी रुपयांची भांडवली गुंतवणूक असलेले ३३३ प्रकल्प अर्धविकसित भागात कार्यान्वित होण्याच्या मार्गावर होते. त्यांचा मार्च अखेर १९८४ व १९८५ चा कार्यक्रम तसेच मार्च अखेर १९८५ ची परिस्थिती दर्शविणारा तक्ता खाली दिला आहे.

to entrepreneurs to set up industries in such areas of Maharashtra. It also acts as an agent for operation of the Government of Maharashtra's Package Scheme of Incentives, and also for Central Investment Subsidy Scheme of the Government of India. SICOM also operates the IDBI scheme for provision of Seed Capital Assistance. As a result of the efforts made by it and the assistance rendered, 333 projects involving an aggregate capital investment of Rs. 920 crore were committed for being set up in the under-developed areas of the State in the 12 months ending March, 1985. Its performance in the 12 months ending March, 1984 and 1985, and the position at the end of March, 1985 is given in the table below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 11
विविध योजनांखाली सिकॉमचे साध्य
Achievement of SICOM under the different Schemes

बाब (1)	परिमाण (2)	१२ महिन्यातील साध्य Achievement in the 12 months ending		मार्च १९८५ अखेरचे साध्य Achievement at the end of March 1985 (5)	Unit (2)	Item (1)
		March 1984 (3)	March 1985 (4)			
सहाय्यित घटक	संख्या	204	333	4,096	No.	Units assisted ..
त्यांचा प्रकल्प खर्च	कोटी रुपये	584	920	3,845	Rs. crore	Their Project cost ..
उत्पादन सुरू झालेले घटक	संख्या	126	228	2,954	No.	Units gone into production ..
त्यांचा प्रकल्प खर्च	कोटी रुपये	307	206	1,497	Rs. crore	Their project cost ..
उभारणी चालू असलेले घटक	संख्या	187	154	154	No.	Units under construction*
त्यांचा प्रकल्प खर्च	कोटी रुपये	451	455	455	Rs. crore	Their project cost*
मंजूर केलेली रक्कम	कोटी रुपये	30	46	338	Rs. crore	Total effective sanctions ..
वाटप केलेली रक्कम	कोटी रुपये	33	32	269	Rs. crore	Total disbursements ..
प्रोत्साहनाची सरसकट योजना— पॅकेज स्कीम ऑफ इन्सेंटिव्हज—						Package Scheme of Incentives
(अ) मान्यता दिलेले घटक	संख्या	69	89	2,026	No.	(a) Projects approved ..
(ब) मंजूर केलेली रक्कम	कोटी रुपये	8	16	156	Rs. crore	(b) Amount sanctioned ..
(क) वाटप केलेली रक्कम	कोटी रुपये	4	6	71	Rs. crore	(c) Amount disbursed ..
केंद्रीय अर्थसहाय्य योजना—						Central Subsidy Scheme—
(अ) मंजूर केलेली रक्कम	कोटी रुपये	2.54	2.20	15.94	Rs. crore	(a) Amount sanctioned ..
घटक	संख्या	33	93	508	No.	Units ..
(ब) वाटप केलेली रक्कम	कोटी रुपये	1.23	1.70	11.62	Rs. crore	(b) Amount disbursed ..
घटक	संख्या	50	68	431	No.	Units ..
विशेष प्रोत्साहन भांडवल योजना—						Special capital Incentive Scheme—
(अ) मंजूर केलेली रक्कम	कोटी रुपये	9	14	54	Rs. crore	(a) Amount sanctioned ..
घटक	संख्या	72	107	475	No.	Units ..
(ब) वाटप केलेली रक्कम	कोटी रुपये	6	10	25	Rs. crore	(b) Amount disbursed ..
घटक	संख्या	61	74	276	No.	Units ..
महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळांमार्फत प्रोत्साहनासाठी अर्थसहाय्य	संख्या	24	4	144		MIDC Incentives sanctions—
(अ) मंजूर केलेली रक्कम	कोटी रुपये	0.98	0.17	6.30	Rs. crore	(a) Amount sanctioned ..
घटक	संख्या		25	100	No.	Units ..
(ब) वाटप केलेली रक्कम	कोटी रुपये	39	1.35	3.20	Rs. crore	(b) Amount disbursed ..
घटक	संख्या	1.21			No.	Units ..
राष्ट्रीय औद्योगिक विकास बँकेकडून अर्थसहाय्य						Refinance from IDBI
(अ) प्रस्ताव	संख्या	75	98	450	No.	(a) Proposals ..
(ब) मंजूर केलेली रक्कम	कोटी रुपये	28.36	32.61	141.68	Rs. crore	(b) Amount sanctioned ..
(क) वापरलेली रक्कम	कोटी रुपये	18.40	19.48	101.92	Rs. crore	(c) Amount availed ..
राष्ट्रीय औद्योगिक विकास बँकेची बीज भांडवल योजना						Seed Capital Scheme of the IDBI
(अ) प्रस्ताव	संख्या	31	10	85	No.	(a) Proposals sanctioned by IDBI ..
(ब) अर्थसहाय्य—मंजूर केलेले वापरलेले	कोटी रुपये	2.48	0.62	4.85	Rs. crore	(b) Assistance-sanctioned ..
	कोटी रुपये	1.41	1.13	4.00	Rs. crore	availment ..

* अखेरपर्यंत As at the end of.

५.१२. १९८४-८५ मध्ये महाक्वितने ५५ कोटी रुपयांची २.२ हजार कर्जे मंजूर केली व ३४ कोटी रुपयांचे वाटप केले. याच्या तुलनेने १९८३-८४ मध्ये ५३ कोटी रुपयांची २.५ हजार कर्जे मंजूर केली व ३८ कोटी रुपयांचे वाटप केले. सुरवातीपासून मार्च १९८५ अखेरपर्यंत त्यांनी ४६४ कोटी रुपयांची २६.१ हजार कर्जे मंजूर केली व ३०३ कोटी रुपयांचे वाटप केले. १९८३-८४ या वर्षात ८५ टक्के कर्जे, व ७३ टक्के रक्कम मंजूर केली आणि ६६ टक्के रक्कम अर्धविकसित भागात वाटण्यात आली. तसेच त्या वर्षी मंजूर कर्जांच्या ९७ टक्के कर्जे लघु उद्योग घटकांसाठी मंजूर करण्यात आली. या लघु उद्योग घटकांना दिलेली रक्कम एकूण मंजूर रकमेच्या ८४ टक्के व वाटलेल्या रकमेच्या ८९ टक्के होती.

५.१३. राष्ट्रीय औद्योगिक विकास बँक-राष्ट्रीय औद्योगिक विकास बँकेने १९८३-८४ मध्ये ५६ कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य (निर्यात अर्थसहाय्य वगळून) मंजूर केले व ७० कोटी रुपयांचे वाटप केले. याच्या तुलनेने १९८२-८३ मध्ये ७४ कोटी रुपये मंजूर केले व ५८ कोटी रुपयांचे वाटप केले. जुलै-सप्टेंबर १९८४ मध्ये या बँकेने १७ कोटी रुपये मंजूर केले व चार कोटी रुपयांचे वाटप केले. याच्या तुलनेने जुलै-सप्टेंबर १९८३ मध्ये सात कोटी रुपये मंजूर केले व आठ कोटी रुपयांचे वाटप केले.

५.१४. भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळाने १९८३-८४ मध्ये राज्यातील ४० प्रकल्पाना ३३ कोटी रुपये मंजूर केले व ३४ कोटी रुपयांचे वाटप केले. ही रक्कम भारतातील एकूण मंजूर रकमेच्या व वाटप केलेल्या रकमेच्या अनुक्रमे ९.४ व १४ टक्के होती. जून १९८४ अखेर त्यांनी राज्यातील ३४१ प्रकल्पाना ३३० कोटी रुपये म्हणजेच भारतातील सर्व मंजूर रकमेच्या १५.२ टक्के रक्कम मंजूर केली. राज्यातील मंजूर केलेल्या सर्व रकमेपैकी २७ टक्के रक्कम कमी विकसित क्षेत्रात होती.

५.१५. भारतीय औद्योगिक पत गुंतवणूक महामंडळाने १९८३-८४ मध्ये ८९ कोटी रुपये मंजूर केले व ६२ कोटी रुपयांचे वाटप केले. मार्च, १९८५ अखेर राज्यात एकूण मंजूर व वाटप केलेल्या रकमांचे आकडे अनुक्रमे ७६७ कोटी रुपये व ६२६ कोटी रुपये होते.

५.१६. आयुर्विमा मंडळाने १९८३-८४ मध्ये राज्यातील औद्योगिक घटकामध्ये एकूण गुंतवणूक (वायदेबाजार खरेदी सोडून) ६१ कोटी रुपयांची केली. त्यापैकी १० कोटी रुपये राज्य विद्युत् मंडळाला एक कोटी रुपये राज्य वित्त मंडळाला, १.१८ कोटी रुपये औद्योगिक वसाहती व सहकारी औद्योगिक संस्थांना आणि ४९ कोटी रुपये स्वायत्त संस्थांच्या क्षेत्रास (कंपनी) दिले. एप्रिल-सप्टेंबर १९८४, या दरम्यान त्यांनी राज्यात आणखी २०.६५ कोटी रुपयांची गुंतवणूक केली होती. त्यापैकी १९.९२ कोटी रुपयांची गुंतवणूक स्वायत्त संस्थांच्या क्षेत्रात होती. सप्टेंबर १९८४ अखेर राज्यातील एकूण गुंतवणूक ४७१ कोटी रुपये म्हणजे भारतातील सर्व गुंतवणूकीच्या १४ टक्के होती.

५.१७. महाराष्ट्र राज्य लघुउद्योग महामंडळाची १९८४-८५ मधील उलाढाल १०० कोटी रुपयांची होती. यांचे तुलनेने १९८३-८४ मध्ये हीच रक्कम ८३ कोटी रुपये होती. या महामंडळाच्या कार्यामुळे १९८३-८४ मध्ये लाभ मिळालेल्या घटकांची संख्या नऊ हजार होती. त्यापैकी १.५ हजार घटकांना पणन सहाय्य प्राप्त झाले.

5.12. In 1984-85 MSFC had sanctioned 2.2 thousand loans of Rs. 55 crore and disbursed Rs. 34 crore as against 2.5 thousand loans of Rs. 53 crore sanctioned and Rs. 38 crore disbursed in 1983-84. Since inception to the end of March 1985, it had sanctioned 26.1 thousand loans for Rs. 464 crore and disbursed Rs. 303 crore. In 1983-84, 85 per cent of loans, 73 per cent of the amount sanctioned and 66 per cent of the amount disbursed were in the under developed areas. Similarly, in that year 97 per cent of the loans sanctioned were for the small scale units. These units accounted for 84 per cent of the amount sanctioned and 89 per cent of the disbursements.

5.13. The IDBI sanctioned direct financial assistance (other than for exports) of Rs. 56 crore and disbursed Rs. 70 crore in 1983-84 compared with Rs. 74 crore sanctioned and Rs. 58 crore disbursed in 1982-83. Between July-September 1984, its sanctions were Rs. 17 crore and disbursement Rs. four crore compared with Rs. seven crores sanctioned and Rs. eight crore disbursed between July-September 1983.

5.14. The IFCI sanctioned in the State Rs. 33 crore to 40 projects and disbursed Rs. 34 crore in 1983-84. The amount sanctioned and disbursed was 9.4 per cent and nearly 14 per cent respectively of that in India. By the end of June 1984, it had sanctioned in the State Rs. 330 crore to 341 projects i.e. 15.2 per cent of the all-India amount. Of the total amount sanctioned in the State, 27 per cent was in less developed areas.

5.15. ICICI sanctioned and disbursed Rs. 89 crore and Rs. 62 crore respectively in 1983-84. As at the end of March 1985 its total sanctions in the State were Rs. 767 crore and disbursements Rs. 626 crore.

5.16. The investments (excluding market purchases) of LIC in industrial units in the State in 1983-84 were of Rs. 61 crore. Of these, Rs. 10 crore were in the State Electricity Board, Rs. one crore in the State Finance Corporation, Rs. 1.18 crore in industrial estates and co-operatives and Rs. 49 crore in the corporate sector. Between April-September 1984, it had further invested Rs. 20.65 crore in the State of which Rs. 19.92 crore were in the corporate sector. Its total investments in the State by the end of September 1984 were Rs. 471 crore, 14 per cent of the all India investments.

5.17. The total turn over of the MSSIDC in 1984-85 was Rs. 100 crore compared with Rs. 83 crore in 1983-84. The number of units benefitted by its activities in 1983-84 was nine thousand of which 1.5 thousand units received marketing assistance.

५.१८. मार्च १९८४ अखेर महाराष्ट्र उद्योग विकास महामंडळाकडे ६५ उद्योग क्षेत्रांचा विकास करण्याचे काम सोपविले होते. एकूण नियोजित क्षेत्र २८.२ हजार हेक्टर होते. त्यापैकी १९.९ हजार हेक्टर महामंडळाच्या ताब्यात होते. त्यापैकी भूखंड पाडता येण्याजोगे क्षेत्र १२.९ हजार हेक्टर होते. वाटप केलेल्या भूखंडाचे क्षेत्र ७.८ हजार हेक्टर होते. आखले गेलेल्या भूखंडाची संख्या ३१ मार्च १९८३ रोजी १६ हजार होती ती वाढून ३१ मार्च १९८४ रोजी १७ हजार झाली व वाटप केलेल्या भूखंडांची संख्या ३१ मार्च १९८३ अखेर १३.६ हजार होती ती वाढून ३१ मार्च १९८४ अखेर १४.५ हजार झाली. ३१ मार्च १९८४ अखेर महामंडळाने २,१७० छपऱ्या व २४७ गाळे बांधले. त्यापैकी २,०८६ छपऱ्या व २३६ गाळे यांचे वाटप करण्यात आले. मार्च १९८४ अखेरपर्यंत उत्पादन सुह असलेल्या औद्योगिक घटकांची संख्या ६.६ हजार (आधीच्या वर्षाची संख्या सहा हजार) होती व त्यात गुंतविलेले भांडवल १,८६१ कोटी रुपये होते. तसेच १.८ हजार घटकांच्या इमारती उभारण्याचे काम चालू होते.

५.१९. औद्योगिक वसाहती.—लहान औद्योगिक घटकांना मदत करण्याच्या कार्यक्रमाखाली शासनाने मार्च १९८५ अखेर राज्यात ८८ औद्योगिक वसाहतींना प्रामुख्याने सहकारी तत्वावर मंजूरी दिली. त्यापैकी ६८ औद्योगिक वसाहतींमध्ये १९८४-८५ पर्यंत कार्यास सुरुवात झाली असून १९८३-८४ मध्ये ही संख्या ६२ होती.

५.२०. जिल्हा उद्योग केंद्रे.—जिल्हा उद्योग केंद्रांनी १९८३-८४ मध्ये २५.७ हजार नवीन घटकांच्या स्थापनेस मदत केली. आधीच्या वर्षी अशा घटकांचा आकडा २६.४ हजार होता. २५.७ हजार घटकांपैकी १९.७ हजार कारागीर होते व सहा हजार लघुउद्योग घटक होते. कारागीर घटकांपैकी ९६ टक्के घटक व लघुउद्योग घटकांपैकी ३५ टक्के घटक ग्रामीण भागात होते. तसेच १९८३-८४ मधील घटकांपैकी ४३ टक्के घटक अनुसूचित जातीच्या व्यक्तींचे होते. १.२ टक्के घटक अनुसूचित जमातीच्या व्यक्तींचे होते व सहा टक्के घटक स्त्रियांचे होते.

५.२१. महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळाने १९८३-८४ मध्ये ३.३१ कोटी रुपये कर्जाचे स्वरूपात व १५ लाख रुपये अनुदानाच्या स्वरूपात दिले. १९८४-८५ मध्ये फेब्रुवारी १९८५ अखेर २.५३ कोटी रुपये कर्ज रुपाने व एक लाख रुपये अनुदान रुपाने दिले होते. १९८३-८४ च्या कालावधीत ९९ लाख रुपये कर्ज रुपाने व आठ लाख रुपये अनुदान रुपाने दिले होते.

५.२२. महाराष्ट्र राज्य वस्त्रोद्योग महामंडळ (मर्यादित).—महामंडळाने १९८४-८५ या वर्षात नऊ कापड गिरण्यांची व्यवस्था पाहिली. आधीच्या वर्षाचा हाच आकडा आठ होता. त्यापैकी चार घटक म्हणून, तीन उपसंस्था, एक शासकीय कंपनी व एक सहकारी क्षेत्रातील होत्या. मार्च १९८५ अखेर संपलेल्या नऊ महिन्यात महामंडळाची उलाढाल ४९ कोटी रुपये होती. या तुलनेने मार्च १९८४ अखेर संपलेल्या नऊ महिन्यांचा हा आकडा ४७ कोटी रुपये होता.

५.२३. खनिजे.—राज्याचे खनिज उत्पादनाची क्षमता असणारे क्षेत्र ३८ हजार चौरस किलो मीटर्स (राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या १२ टक्के) होते. हे क्षेत्र भंडारा, चंद्रपूर, कोल्हापूर, नागपूर, रायगड, सिंधुदुर्ग, ठाणे आणि यवतमाळ या जिल्ह्यात केंद्रित झाले होते. राज्यात कोळसा, लोखंड, मॅंगेनीज, सिलिका, वाळू, डोलोमाईट, बांक्साईट, कायनाईट, सिलिमानाईट व चुनखडी ही महत्त्वाची खनिजे मिळतात.

5.18. Upto the end of March 1984, the MIDC was entrusted with the development of 65 industrial areas. The total planned area was 28.2 thousand hectares of which 19.9 thousand hectares was in its possession. Of these, the plottable area was 12.9 thousand hectares. The area of allotted plots was 7.8 thousand hectares. The number of plots carved out increased to 17 thousand as on 31st March 1984 from 16 thousand as on 31st March 1983 and those allotted increased to 14.5 thousand as on 31st March 1984 from 13.6 thousand as on 31st March 1983. It had also constructed by 31st March 1984, 2,170 sheds and 247 Galas. Of these 2,086 sheds and 236 Galas were allotted. As at the end of March 1984, 6.6 thousand industrial units (six thousand a year earlier) with fixed capital investment of Rs. 1,861 crore were in production and 1.8 thousand units were under construction.

5.19. Industrial estates.—The Government had approved 88 places for establishment of industrial estates in the State upto March 1985, under the programme of assisting small scale industries, mainly on co-operative basis. Of these, 68 industrial estates had started functioning by 1984-85 compared with 62 in the earlier year.

5.20. DICs.—The DICs in 1983-84 helped in establishing 25.7 thousand new units compared with 26.4 thousand units in 1982-83. Of the units helped in 1983-84, 19.7 thousand were of artisans while six thousand were small scale units. The rural areas accounted for 96 per cent of the artisan units and 35 per cent of the small scale units. Of units helped in 1983-84, 43 per cent were of scheduled castes, 1.2 per cent of scheduled tribes and six per cent of women.

5.21. The Maharashtra State Khadi and Village Industries Board disbursed in 1983-84, Rs. 3.31 crore by way of loans and Rs. 15 lakh by way of grants. In 1984-85, upto February 1985, it had disbursed loans of Rs. 2.53 crore, and grants of Rs. one lakh compared with loans of Rs. 99 lakh and grants of Rs. eight lakh in the corresponding period of 1983-84.

5.22. Maharashtra State Textile Corporation Ltd. (MSTC).—MSTC managed nine textile mills in 1984-85 compared with eight in the earlier year. Of these four are run as units, three as subsidiaries, one as a separate government company and one is in the co-operative sector. The turnover of the MSTC in nine months ending March 1985 was Rs. 49 crore compared with Rs. 47 crore in the nine months ending March 1984.

5.23. Minerals.—The potential mineral bearing area in the State is about 38 thousand sq. km. (i.e. about 12 per cent of the total area of the State) and is concentrated in the districts of Bhandara, Chandrapur, Kolhapur, Nagpur, Raigad, Sindhudurg, Thane and Yavatmal. The important minerals occurring in the State are iron ore, coal, manganese ore, silica sand, dolomite, bauxite, kyanite, sillimanite and limestone.

५.२४. गौण खनिजे वगळता इतर खनिजांचे १९८४ मधील मूल्य १९५ कोटी रुपये होते व ते १९८३ पेक्षा ४१ टक्क्यांनी जास्त होते. कोळसा, लोखंड, चुनखडी व बॉक्साईटचे उत्पादन १९८४ मध्ये १९८३ मधील उत्पादनापेक्षा जास्त होते व ते ९७ लाख टन कोळसा, १३ लाख टन लोखंड, १९ लाख टन चुनखडी व पाच लाख टन बॉक्साईट इतके होते. मॅंगनीजचे उत्पादन थोडे कमी म्हणजे दोन लाख टन होते.

5.24. The value of minerals, excluding minor minerals in 1984 was Rs. 95 crore, 41 per cent higher than in 1983. The extraction in the year 1984 of coal, iron ore, limestone, bauxite was higher than that in 1983 and was 97 lakh tonnes of coal, 13 lakh tonnes of iron ore, 19 lakh tonnes of limestone and five lakh tones of bauxite. The extraction of manganese ore was slightly less at two lakh tonnes.

६. वीज

६.१. विजेच्या उत्पादनाची अवधारित (डिरेटेड) स्थापित क्षमता १९८३-८४ मध्ये सुद्धा १९८२-८३ एवढीच म्हणजे ४,६८६ मेगॅवॅट झाली. विजेचे उत्पादन व वापर याविषयी माहिती १९८३-८४ करिता महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाने संकलित केली आहे ती पुढील परिच्छेदात देण्यात आली आहे. ही माहिती अस्थायी स्वरूपाची आहे.

६.२. राज्यातील १,४४७ शहरे व गावाना १९८३-८४ मध्ये नव्याने वीज पुरवठा झाला. १९८४-८५ मध्ये आणखी १,१९४ शहरे व गावांना विद्युत् पुरवठा झाला. व एकूण विद्युत पुरवठा झालेल्या गावांची व शहरांची संख्या ३३,५०७ झाली. नोव्हेंबर १९८४ अखेर ८.९८ लाख शेती पंपांना वीज पुरविण्यात आली. ही संख्या मार्च १९८४ अखेर असलेल्या संख्येपेक्षा ४.६ टक्क्यांनी वाढली.

६.३. विजेच्या उत्पादनाची अवधारित स्थापित क्षमता १९८३-८४ मध्ये ४,६८६ मेगॅवॅट एवढीच राहिली. एकूण क्षमतेपैकी जवळजवळ २/३ क्षमता ही औष्णिक विद्युत् निर्मितीमुळे व १/४ क्षमता जलजन्य विद्युत् निर्मितीमुळे होती. बाकीची नैसर्गिक वायुमुळे व अणुशक्ती जन्य निर्मितीमुळे होती. विजेची अवधारित स्थापित क्षमता, उत्पादन व वापर या संबंधीची १९८२-८३ व १९८३-८४ ह्या वर्षाची माहिती पुढील तक्त्यांत दिली आहे.

६.४. विजेचे उत्पादन १९८२-८३ पेक्षा १९८३-८४ मध्ये जवळ-जवळ नऊ टक्क्यांनी वाढून ते २,२९२.३ कोटी किलोवॅट तास झाले. १९८२-८३ मध्ये ही वाढ सहा टक्के झाली. वीज वापरातील ही वाढ १९८३-८४ मध्ये औष्णिक विद्युत् निर्मितीमुळे ८२.६ कोटी किलोवॅट तास, नैसर्गिक वायुमुळे ५३.३ कोटी किलोवॅट तास, जलजन्य विद्युत् निर्मितीमुळे ४५.५ कोटी किलोवॅट तास आणि अणुशक्ती विद्युत् निर्मितीमुळे १७.२ कोटी किलोवॅट तास झाली.

६.५. विजेचा वापर १९८२-८३ पेक्षा १९८३-८४ मध्ये ३.६ टक्क्याने वाढून तो १,६९३.४ कोटी किलोवॅट तास झाला. वीज वापरातील ही वाढ सर्वात जास्त म्हणजे उद्योग धंद्याची वीज (१३ टक्के) त्या खालोखाल जलसिंचन व जलापनयन (८.३७ टक्के) व घरगुती दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती (८ टक्के) अशी होती.

६.६. विजेचा वापर औद्योगिक कारणासाठी ५५ टक्के होता. त्यानंतर जलसिंचन व जलापनयनासाठी १५ टक्के, घरगुती दिवाबत्तीसाठी १४ टक्के होता.

6. ELECTRICITY

6.1. The derated installed capacity of electricity generation in the State in 1983-84 remained at the 1982-83 level of 4,686 MW. The data on electricity generation and consumption compiled by the Maharashtra State Electricity Board for the public utilities in the State for 1983-84 are presented below. The data are provisional.

6.2. The number of additional towns and villages electrified in the State in 1983-84 was 1,447. Additional 1,194 towns and villages were electrified in 1984-85 bringing their total to 33,507. The number of agricultural pumps energised upto November 1984 was 8.98 lakhs, an increase of 4.6 per cent over their number in March 1984.

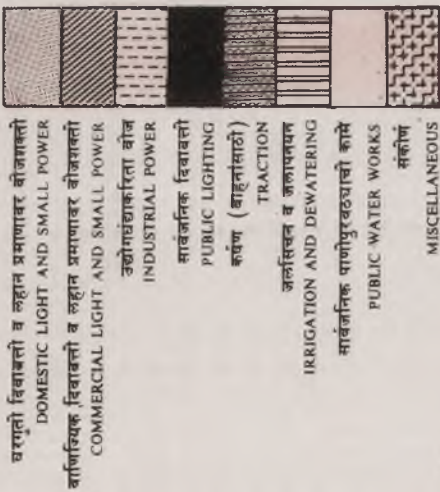
6.3. The derated installed capacity remained the same at 4,686 MW in 1983-84. Nearly two-thirds of the capacity was in thermal plants and a quarter under hydro electricity. The rest was shared by gas-turbines and the nuclear plant. The information about derated installed capacity, generation and consumption of electricity in 1982-83 and 1983-84 is given in the following table.

6.4. The output of electricity in 1983-84 increased by about nine per cent over 1982-83 to 22,923 million kwh. The increase in 1982-83 was of six per cent. The increase was shared by thermal plants (826 million kwh.), gas turbines (533 million kwh), hydro-electricity plants (455 million kwh), and the nuclear plant (172 million kwh) in that year.

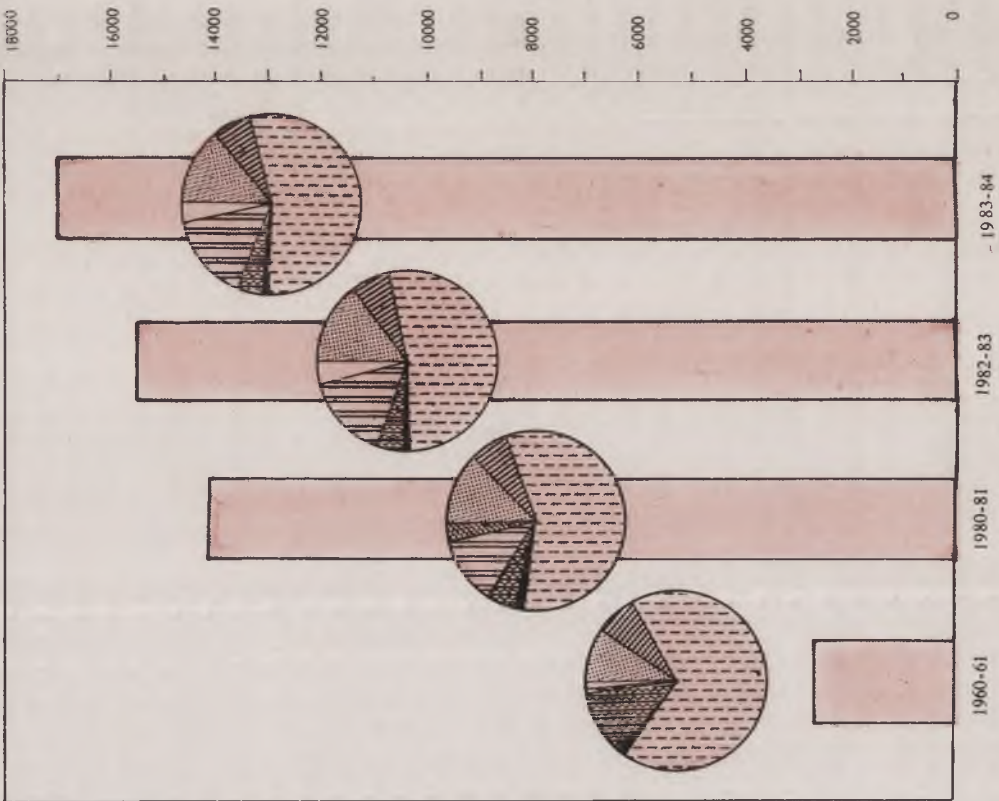
6.5. The consumption of electricity increased by 3.6 per cent to 16,934 million kwh in 1983-84 over 1982-83. The increase in consumption of electricity was the highest for industrial power (13 per cent), followed by irrigation and dewatering (8.37 per cent) and domestic light and small power (8 per cent).

6.6. Industrial power accounted for 55 per cent of electricity consumption followed by irrigation and dewatering 15 per cent. and domestic light 14 per cent.

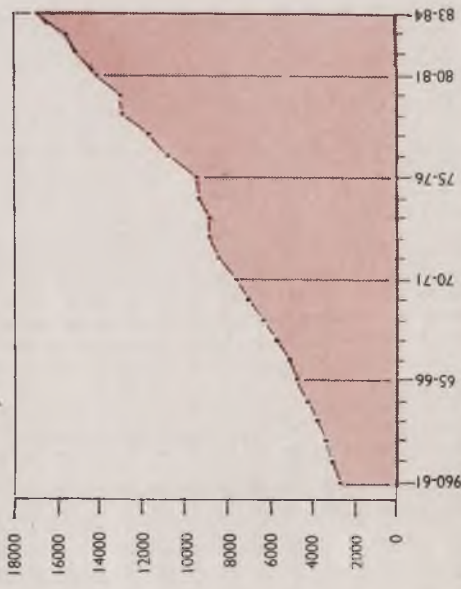
विजेचा वापर ELECTRICITY CONSUMPTION

इयलस फिलोवट तास
MILLION KWH

इयलस फिलोवट तास MILLION KWH

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, मुंबई

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 12

महाराष्ट्र राज्यातील वीजपुरवठा
Electricity supply in Maharashtra

बाब (1)	वर्ष Year		१९८२-८३ च्या मानाने १९८३-८४ मध्ये झालेली वाढ Percentage increase in 1983-84 over 1982-83 (4)	Item (1)
	1982-83 (2)	1983-84 (अस्थायी) Provisional (3)		
(अ) (राज्यासाठी स्थापित क्षमता (मेगॅवॅट) (अवधारित)—				(A) Installed capacity MW (derated) for the State—
(१) बाष्पजन्य (औष्णिक)	3,045	3,045	....	(1) Steam (Thermal)
(२) जलजन्य	1,241	1,241	....	(2) Hydro
(३) नैसर्गिक वायू	240	240	....	(3) Gas
(४) अणुशक्तिजन्य (महाराष्ट्र राज्य)	160	160	....	(4) Nuclear (Maharashtra State)
एकूण	4,686	4,686	....	Total
(ब) उत्पादन (दशलक्ष किलोवॅट तास)—				(B) Generation in (million kwh.)—
(१) बाष्पजन्य (औष्णिक)	13,474.40	14,300.44	6.13	(1) Steam (Thermal)
(२) जलजन्य	5,723.03	6,177.56	7.94	(2) Hydro
(३) नैसर्गिक वायू	1,061.68	1,594.53	50.19	(3) Gas
(४) अणुशक्तिजन्य (महाराष्ट्र राज्य)	678.96	850.57	25.28	(4) Nuclear (Maharashtra State)
एकूण	20,938.06	22,923.10	9.48	Total
(क) इतर राज्यांना केलेली निव्वळ विक्री (दशलक्ष कि. वॅ. तास)—	763.99	791.10	3.55	(C) Net sale to other states (million kwh.)
(ड) वापर (दशलक्ष किलोवॅट तास)—				(D) Consumption in (million kwh.)—
(१) घरगुती दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती.	2,197.28	2,373.77	8.00	(i) Domestic light and small power
(२) वाणिज्यिक दिवाबत्ती व लहान प्रमाणा- वर वीजशक्ती.	1,125.82	1,191.66	5.85	(ii) Commercial light and small power
(३) उद्योगधंद्याकारिता वीज	8,225.37	9,284.49	12.88	(iii) Industrial power
(४) जलसिंचन व कृषि जलापनयन	2,345.29	2,541.55	8.37	(iv) Irrigation and agricultural dewatering
(५) सार्वजनिक दिवाबत्ती	174.86	185.02	5.81	(v) Public lighting
(६) रेल्वे कर्षण	743.42	695.23	(-)-6.48	(vi) Railway traction
(७) सकोण	629.90	662.41	5.16	(vii) Others
एकूण	15,441.94	16,934.13	9.67	Total

७. रोजगार

७.१. १९८१ च्या जनगणनेनुसार जवळजवळ ४३ टक्के लोक काम करणारे होते. पुरुषांच्या बाबतीत हे प्रमाण ५४ टक्के तर स्त्रियांच्या बाबतीत ३१ टक्के होते. ग्रामीण भागातील एकूण लोकसंख्येपैकी ४८ टक्के तर नागरी भागातील लोकसंख्येपैकी ३२ टक्के लोक काम करणारे होते. काम करणाऱ्यांमध्ये सुमारे नऊ टक्के सीमांतिक काम करणारे होते. संदर्भ वर्षात सहा महिन्यापेक्षा कमी दिवस काम करणारे या वर्गात मोडतात. ग्रामीण भागाच्या बाबतीत सीमांतिक काम करणाऱ्यांचे सुमारे ११ टक्के हे प्रमाण नागरी भागातील (२.६ टक्के) प्रमाणापेक्षा जास्त होते. सीमांतिक काम करणाऱ्या दहापैकी सुमारे नऊ ग्रामीण भागात होते. सीमांतिक काम करणाऱ्यात स्त्रियांचे प्रमाण (८४ टक्के) जास्त होते. राज्यातील लोकसंख्येच्या ३९ टक्के मुख्यतः काम करणारे होते. संदर्भ वर्षात सहा महिन्यापेक्षा अधिक दिवस काम करणाऱ्यांना मुख्यतः काम करणारे असे गणले जाते. ग्रामीण भागातील मुख्यतः काम करणाऱ्यांचे राज्यातील ग्रामीण लोकसंख्येशी प्रमाण ४३ टक्के होते. तर नागरी भागात तेच प्रमाण नागरी लोकसंख्येशी ३१ टक्के होते. तसेच राज्यातील पुरुषांच्या लोकसंख्येपैकी ५२ टक्के पुरुष तर स्त्रियांच्या लोकसंख्येपैकी २४ टक्के स्त्रिया मुख्यतः काम करणाऱ्या होत्या. मुख्यतः काम करणाऱ्यांचे स्थूल औद्योगिक वर्गीकरण पाच टक्के नमुना माहितीच्या आधारे केले आहे. या माहितीप्रमाणे राज्यामध्ये प्राथमिक क्षेत्रात ६४ टक्के, दुसऱ्या क्षेत्रात १६ टक्के आणि तिसऱ्या क्षेत्रात २० टक्के मुख्यतः काम करणारे होते. ग्रामीण भागामध्ये ही प्रमाणे अनुक्रमे ८६ टक्के, सात टक्के व सात टक्के होती. तर नागरी भागात तीच अनुक्रमे १० टक्के, ३७ टक्के व ५३ टक्के होती.

७.२. रोजगारातील अलिकडचा कल.—सेवायोजन क्षेत्र माहिती कार्यक्रमांमध्ये खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रातील आस्थापना विषयी माहिती गोळा केली जाते. ही माहिती मुंबईतील ज्या आस्थापनां २५ किंवा अधिक कामगार नेमतात आणि मुंबईखेरीज राज्यात इतर ठिकाणी १० किंवा अधिक कामगार नेमतात अशा खाजगी आस्थापनांची घेतली जाते. सार्वजनिक क्षेत्रातील आस्थापनांमध्ये व खाजगी क्षेत्रातील आस्थापनांमध्ये कामावर असलेल्यांची संख्या गेल्या वर्षीच्या ३३.५१ लाखपासून वाढून जून १९८४ मध्ये ३३.६५ लाख झाली असे आढळून येते. कारखान्यातील रोजगाराचा ह्या दोन्ही क्षेत्रात समावेश होतो. जून १९८४ अखेर ती रोजगारी ११.२६ लाख होती. त्या आधीच्या वर्षापेक्षा ही संख्या साधारणपणे १.३ टक्क्याने कमी होती. रोजगार हमी योजनेखाली १९८३-८४ मध्ये १६.४५ कोटी श्रमदिन रोजगार देण्यात आला. एप्रिल-डिसेंबर १९८४ मध्ये १२.३२ कोटी श्रमदिन रोजगार देण्यात आला. याउलट एप्रिल-डिसेंबर १९८३ मध्ये १२.१३ कोटी श्रमदिन रोजगार देण्यात आला होता.

७.३. रोजगार हमी योजना.—मे १९७२ मध्ये सर्वध महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण भागात रोजगार हमी योजना प्रथमतः सुरू करण्यात आली व त्यानंतर तिची व्याप्ती वाढवून "क" वर्गीय नगरपालिका क्षेत्रांमध्येही ही योजना कार्यान्वित करण्यात आली. रोजगार हमी विधेयक, १९७७ हे २६ जानेवारी १९७९ पासून अंमलात आले. त्या अन्वये ग्रामीण भाग व "क" वर्गीय नगरपालिका क्षेत्रातील अकुशल शारीरिक काम शोधणाऱ्या प्रौढांना तसे काम देणे शासनावर बंधनकारक आहे. अकुशल शारीरिक श्रमातून जलसिंचन योजना, वनीकरण, जमीन सुधारणा अशी कामे स्वरूपाची उत्पादन वाढविणारी सामाजिक मत्ता निर्माण करण्यात येत. लहान भूधारकाची आर्थिक उन्नती घडविण्याकरिता आखलेला व्यापक विकास कार्यक्रमही या योजनेखाली घेण्यात येतो. योजनेखाली १९८२-८३ च्या १४.०४ कोटी श्रमदिनांच्या तुलनेत, १९८३-८४ साली १६.४५ कोटी श्रमदिन काम

7. EMPLOYMENT

7.1. According to the 1981 population census, nearly 43 per cent of the persons in the State were workers. The percentage for males was 54 and for females 31. Of the rural population, 48 per cent, and of the urban population, 32 per cent were workers. Hardly nine percent of the total workers were classified as marginal workers i.e. those who had worked in the reference year for less than six months. This percentage was higher at about 11, for the rural areas than that for the urban areas (2.6 per cent). About nine-tenths of the marginal workers were located in the rural areas. As high as 84 per cent of the marginal workers were females. Of the total State population, 39 per cent were main workers i.e. those who had worked in the reference year for more than six months. This percentage for the rural areas was 43 and for the urban areas, 31. Further, 52 per cent of the male population and 24 per cent of the female population were main workers. Distribution of main workers according to broad industrial categories is based on five per cent sample data. According to these statistics, primary sector accounted for 64 per cent, secondary sector for 16 per cent and tertiary sector for 20 per cent of the main workers. For the rural areas, these percentages were 86 for the primary sector and seven each for the secondary and tertiary sectors. In the urban areas the percentages were 10 for the primary sector, 37 for the secondary sector and 53 for the tertiary sector.

7.2. Recent employment trends.—The Employment Market information Programme covers public sector establishments and private sector establishments employing 25 or more workers in Greater Bombay and 10 or more workers in the rest of the State. According to it the number of employed persons increased to 33.65 lakhs as at the end of June 1984 from 33.51 lakhs a year earlier. In the case of factory employment, which partially forms a part of both the above sectors, the average daily employment stood at 11.26 lakhs on 30th June 1984, showing a decline of 1.3 per cent, over a year. Under the Employment Guarantee Scheme, employment of 16.45 crore mandays was provided in 1983-84. Between April-December 1984, employment of 12.32 crore mandays was provided as against 12.13 crore mandays during April-December 1983.

7.3. Employment Guarantee Scheme.—The Employment Guarantee Scheme which was first introduced in May 1972 to cover rural Maharashtra was later extended to 'C' Class Municipal areas also. On 26th January 1979 the Maharashtra Employment Guarantee Act, 1977 was brought into force under which it is obligatory on the part of the Government to provide unskilled manual work for wages to the adults seeking the same from these areas. Unskilled manual work is utilised for creation of durable and productive community assets like irrigation, afforestation, land development. Comprehensive development programme for the economic upliftment of small farmers is also taken up

दिले गेले. एप्रिल-डिसेंबर १९८३मध्ये १२.१३ कोटी श्रमदिन रोजगार मिळाला होता. त्याच्या तुलनेत एप्रिल-डिसेंबर १९८४ मध्ये १२.३२ कोटी श्रमदिन रोजगार मिळाला. आतापर्यंत रोजगार हमी योजनेखालील खर्चापैकी ८५ टक्के खर्च उत्पादक कामावर करण्यात आला. या योजनेखाली जून १९८४ अखेर सुमारे एक लाख कामे पूर्ण करण्यात आली. त्यात मृदसंधारणाचे ६८.३ हजार गट, भू-विकासाचे १०.१ हजार गट, ६.१ हजार रस्त्यांची कामे, मोठ्या व मध्यम जलसिंचन उपकरणांच्या खोदाईच्या कामाची ३.३ हजार केंद्रे, ४.५ हजार पाझर तलाव, १.३ हजार लघुसिंचन कामे यांचा समावेश आहे. डिसेंबर १९८४ अखेर सुमारे १२ हजार कामे चालू होती. वर्षापूर्वी ही संख्या सुमारे नऊ हजार होती.

७.४. कारखान्यातील रोजगार.—अखिल भारतीय स्तरावर अगदी अलिकडची म्हणजे १९८१ सालाची कारखान्यातील रोजगारासंबंधी अस्थायी आकडेवारी उपलब्ध आहे. त्यावर्षी भारतातील सर्व राज्यातील चालू कारखान्यांच्या रोजगारीतील महाराष्ट्राचा भाग १७ टक्के होता तर १० वर्षापूर्वी हा २१ टक्के होता. तथापि, महाराष्ट्र राज्याने कारखान्यातील रोजगारीच्या बाबतीत देशात प्रथम क्रमांक टेवला आहे.

७.५. राज्यातील नोंदणीकृत कारखान्याची १९८२ अखेर असलेली २०,२८३ संख्या ३.८ टक्क्यांनी वाढून १९८३ अखेर २१,०५२ झाली, तर राज्यातील १९८३ अखेर चालू असलेल्या कारखान्यांची संख्या १९८२ अखेरच्या १७,३५९ वरून सुमारे ३.७ टक्क्यांनी वाढून १८,००७ झाली. १९८२ मध्ये या संख्येमध्ये पाच टक्के वाढ होती. कारखान्यातील दैनिक सरासरी रोजगार जवळजवळ ३.५ टक्क्यांनी वाढून १९८२ सालातील कामगारांची संख्या १०.९८ लाखावरून १९८३ अखेर ११.३७ लाख झाली. ही वाढ मुख्यतः बृहन्मुंबईतील कापड गिरण्या सुरू झाल्यामुळे झाली. १९८२ या वर्षी रोजगारात कापड गिरण्यातील संपामुळे जवळजवळ आठ टक्के घट झाली होती. ३० जून १९८४ ला संपणाऱ्या सहामाहीच्या आकडेवारी प्रमाणे त्या तारखेला राज्यात नोंदणीकृत कारखान्यांची संख्या २१,३४७ होती तर तीच संख्या आदल्या वर्षी २०,७५९ होती. त्याच काळात राज्यातील चालू कारखान्यांची संख्या ३० जून १९८३ अखेर १७,९८१ होती ती वाढून ३० जून १९८४ ला १८,२६४ झाली म्हणजेच तीत १.५ टक्क्यांनी वाढ झाली. त्याच कालावधीत दैनिक सरासरी रोजगार १.३ टक्क्यांनी कमी होऊन ११.२६ लाख झाला. या उलट आधीच्या वर्षाशी तुलना करता जून १९८३ मध्ये तो ०.३ टक्क्यांनी वाढला होता.

७.६. आदल्या वर्षाच्या तुलनेत १९ उद्योग गटापैकी १२ उद्योग गटात सरासरी दैनिक रोजगारीत १९८३ मध्ये वाढ नोंदली गेली व उरलेल्या सात उद्योग गटात घट नोंदली गेली. १२ उद्योग गटात ४८.८ हजारांची वाढ झाली. या १२ उद्योग गटापैकी सूती कापड उत्पादन उद्योगगटात २८.८ हजारांनी वाढ झाली. ही वाढ दीर्घकालाच्या संपानंतर सूती कापड गिरण्यातील काम सुरू झाल्यामुळे झाली. तथापि, या उद्योग गटातील रोजगार १९८१ पेक्षा जवळजवळ २० टक्के कमी होता. ज्या सात उद्योगमूहात रोजगारात घट दिसून आली त्यांच्यामधील सरासरी दैनिक रोजगारात १०.५ हजारांनी घट झाली.

under this scheme. Work of 16.45 crore mandays was provided in 1983-84 as against 14.04 crore mandays provided in 1982-83. Between April-December 1984 work of 12.32 crore mandays was provided compared with 12.13 crore mandays during April-December 1983. As much as 85 per cent of the expenditure incurred under the scheme since its inception had been on works directly leading to increase in production. Nearly one lakh works initiated under the scheme since its inception had been completed till the end of June 1984. These include 68.3 thousand blocks of soil conservation, 10.1 thousand blocks of land development, 6.1 thousand road works, 3.3 thousand centres of canal excavation of major and medium irrigation works, 4.5 thousand percolation tanks and 1.3 thousand minor irrigation works. About 12 thousand works were in progress at the end of December 1984 compared with nearly nine thousand a year earlier.

7.4. *Factory Employment.*—The latest year for which provisional all India data on factory employment are available is 1981. In that year, the State's share in the average daily employment in working factories in India was 17 per cent as against 21 per cent ten years ago. However, Maharashtra continued to occupy the first position among the States in respect of factory employment in the country.

7.5. The number of registered factories in the State increased from 20,283 at the end of 1982 to 21,052 at the end of 1983 i.e. by 3.8 per cent and that of working factories increased by 3.7 per cent from 17,359 to 18,007. The number of working factories had increased by about five per cent in 1982. The average daily employment in the factory sector had increased from 10.98 lakhs in 1982 to 11.37 lakhs in 1983 i.e. by 3.5 per cent. The increase was mainly due to the resumption of work by textile workers in Greater Bombay. The employment had declined by nearly eight per cent in 1982 due to strike in textile mills during that year. The half yearly data for 30th June 1984 indicate that there were 21,347 registered factories on that date compared with 20,759 year earlier. During this period the number of working factories increased to 18,264 from 17,981 recording an increase of 1.5 per cent. The average daily employment decreased by 1.3 per cent to 11.26 lakhs. This had increased by 0.3 per cent in June 1983 compared with that for the preceding year.

7.6. The average daily employment for 1983 recorded an increase over the earlier year in 12 of the 19 industry groups and a decrease in the remaining seven industry groups. The 12 industry groups gained by 48.8 thousands in the average daily employment. Cotton textiles industry group, one of these 12, gained by 28.8 thousands. This was because of resumption of work in the textile mills after a prolonged strike. Yet the employment of this industry group was less by nearly 20 per cent than in 1981. The seven industry groups showing decline in employment, lost by 10.5 thousands in the average daily employment.

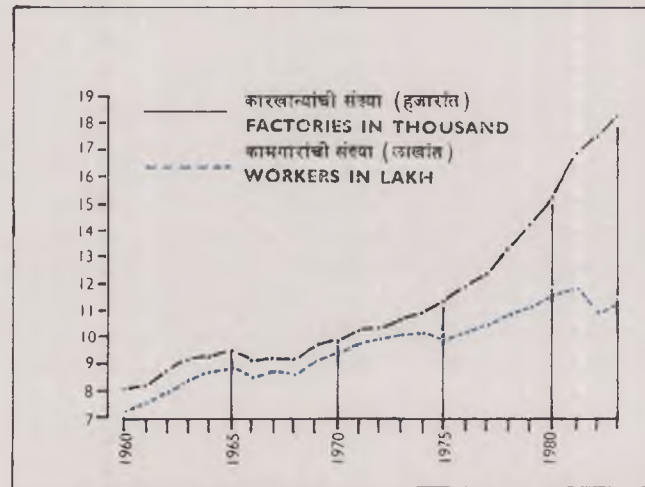
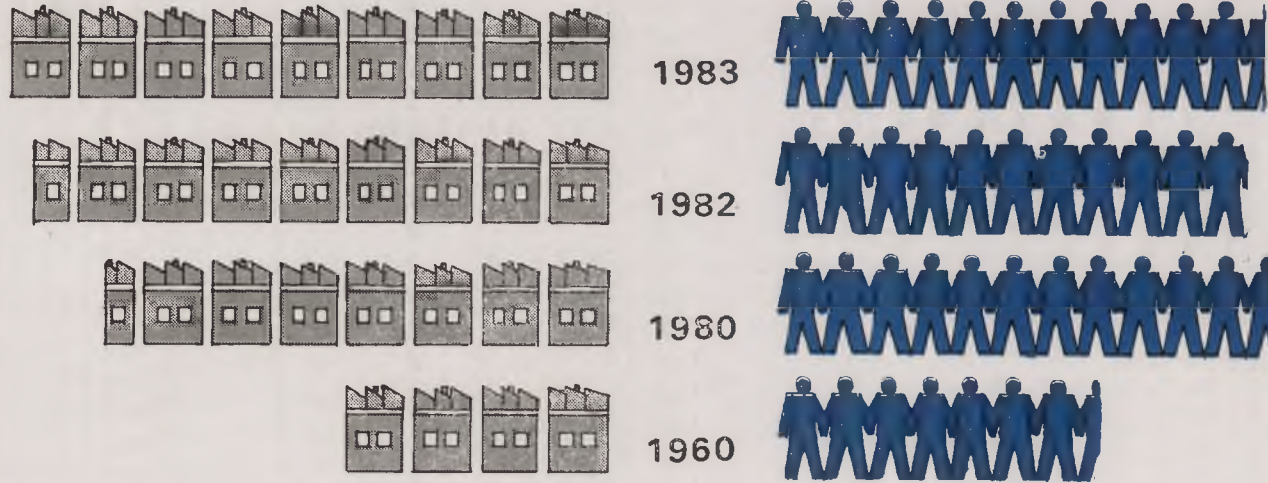
तक्ता क्रमांक / TABLE No. 13

महाराष्ट्रातील विविध उद्योगधंद्यांचा रोजगारातील वाटा

Percentage share of employment in different industries in Maharashtra State

उद्योग	रोजगारावरील कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily No. of workers employed			कामगारांची एकूण कामगारांशी टक्केवारी Percentage of workers to total workers			Industry
	1961	1982	1983	1961	1982	1983	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
(1) खाद्यवस्तू	55,065	92,409	95,213	7.0	8.4	8.4	Food products
(2) पेये	1,080	4,308	4,561	0.1	0.4	0.4	Beverages
(3) तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ	34,045	4,264	3,869	4.3	0.4	0.3	Tobacco and tobacco products
(4) सुती कापडाचे उत्पादन (कापसाची सरकी काढणे व गासड्या बांधणे ह्यासह)	3,21,031	1,99,911	2,28,734	40.9	18.2	20.1	Cotton textiles (including cotton ginning and baling)
(5) लोकर, रेशीम व कृत्रिम तंतूचे कापड	34,899	45,774	43,778	4.4	4.2	3.9	Wool, silk and synthetic fibre textiles
(6) कापडाच्या वस्तू	13,227	23,060	21,178	1.7	2.1	1.9	Textile products
(7) लाकूड व लाकडाच्या वस्तू, फर्निचर	10,873	12,466	14,482	1.4	1.1	1.3	Wood and wooden products, furniture and fixtures
(8) कागद कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग	38,982	52,922	54,410	5.0	4.8	4.8	Paper and paper products, printing, publishing and allied industries
(9) कातडी, कातड्याच्या आणि केसाळ कातड्याच्या वस्तू (दुरुस्ती सोडून)	1,052	2,016	2,236	0.1	0.2	0.2	Leather, leather and fur products (except repairs)
(10) रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा	17,379	44,055	45,728	2.2	4.0	4.0	Rubber, plastic, petroleum and coal products
(11) रसायने व रासायनिक पदार्थ	34,048	1,03,858	99,471	4.3	9.5	8.7	Chemicals and chemical products
(12) अधातू खनिज पदार्थ	28,351	38,587	39,655	3.6	3.5	3.5	Non-metallic mineral products
(13) मूलभूत धातू व मिश्र धातू	15,992	68,252	68,046	2.0	6.2	6.0	Basic metal and alloys industries
(14) धातूच्या वस्तू व सुटे भाग (यंत्रे व परिवहन सामग्री सोडून)	33,861	59,999	60,995	4.3	5.5	5.4	Metal products and parts (except machinery and transport equipment)
(15) यंत्रसामग्री, यांत्रिक अवजारे आणि सुटे भाग (विद्युत यंत्रसामग्री सोडून)	39,552	11,10,524	1,09,921	5.0	10.1	9.7	Machinery, machine tools and parts (except electrical machinery)
(16) विद्युत यंत्रसामग्री, साधने, उपकरणे पुरवठा आणि सुटे भाग	19,844	67,295	66,235	2.5	6.1	5.8	Electrical machinery, apparatus, appliances and supplies and parts
(17) परिवहन सामग्री व सुटे भाग	46,867	85,630	91,341	6.0	7.8	8.0	Transport equipment and parts
(18) उत्पादन करणारे इतर उद्योग	15,657	17,077	17,092	2.0	1.5	1.5	Other manufacturing industries
(19) इतर	25,574	66,090	69,888	3.2	6.0	6.1	Others
एकूण	7,87,379	10,98,497	11,36,833	100.0	100.0	100.0	Total

कारखाने आणि त्यांतील रोजगार **FACTORIES AND FACTORY EMPLOYMENT**

२ हजार कारखाने
2 THOUSAND FACTORIES

१ लाख कामगार
1 LAKH WORKERS

७.७. १९६१ ते १९८१ या काळात सरासरी दैनिक रोजगार २.१ टक्के ह्या वार्षिक दराने वाढला. १९८२ मध्ये या रोजगारात घट झाल्यामुळे १९६१ ते १९८२ या काळात ही वार्षिक वाढ १.६ टक्क्या वर खाली आली. तथापि, १९६१-८३ या काळात कापड कामगारांनी १९८३ मध्ये परत काम सुरू केल्यामुळे वार्षिक वाढ थोडी जास्त होऊन ती १.७ टक्के झाली. ही वाढ १९६१ ते १९८३ या काळात मूलभूत धातू व मिश्रधातू व पेये या दोन उद्योगगटात सर्वात जास्त (६.८ टक्के प्रत्येकी) झाली. इतर पाच उद्योग गटात अशी वाढ सरासरी वाढीच्या दुप्पटीहून अधिक होती. ते गट म्हणजे विद्युतयंत्रे, रसायने व रासायनिक पदार्थ, यंत्रे व यांत्रिक अवजारे, रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम आणि कोळसा उत्पादने, कातडी वस्तू, कातड्याच्या आणि केसाळ कातड्याच्या वस्तू, उलटपक्षी सुती कापड उत्पादन या उद्योगगटांचा कल सरासरी दैनिक रोजगारात घट होण्याकडे आहे. तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ यांच्या रोजगारात घट आढळून येण्याचे कारण मुख्यतः विडी कारखाने, "कारखाने अधिनियम, १९४८" यानून १९७४ या वर्षापासून वगळले गेले हे होय.

सेवायोजन क्षेत्र माहिती कार्यक्रम

७.८. सार्वजनिक क्षेत्रातील रोजगार.—सार्वजनिक क्षेत्रात केंद्र शासन, राज्य शासन, निम शासकीय संस्था, स्थानिक संस्था व त्यांचे उपक्रम ह्यांचा समावेश होतो. जून १९८४ अखेर त्या क्षेत्रातील कामगारांची संख्या आधीच्या वर्षाच्या कामगारांच्या तुलनेने २.२ टक्क्यांनी वाढून २०.४४ लाख झाली. सार्वजनिक क्षेत्रात काम करणाऱ्यांपैकी २४ टक्के व्यक्ती केंद्र शासनमध्ये, २२ टक्के राज्य शासनमध्ये, १८ टक्के निम केंद्र शासकीय संस्था, ११ टक्के निम राज्य शासकीय संस्था व २५ टक्के व्यक्ती स्थानिक संस्था यामध्ये काम करित होत्या.

७.९. खाजगी क्षेत्रातील रोजगार.—खाजगी क्षेत्रातील कामगारांच्या संख्येत ०.३० लाखांनी (२.२ टक्के) घट होऊन ती संख्या जून १९८४ अखेर १३.२१ लाखांपर्यंत खाली आली. ही घट मुख्यत उत्पादन विभागातील रोजगारात घट झाल्यामुळे होती.

७.१०. सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील कामगारांच्या प्रमुख उद्योग गटनिहाय वर्गीकरणाने असे दिसून येते की, जून १९८४ अखेर एकूण कामगारांपैकी उत्पादन विभागात ३५ टक्के, सामूहिक, सामाजिक व व्यक्तीगत सेवांमध्ये ३३ टक्के व परिवहन, साठवण आणि दळणवळण यात १४ टक्के कामगार होते. (१) उत्पादन आणि (२) घाऊक व किरकोळ व्यापार, उपहार गृहे व हॉटेले हे दोन औद्योगिक गट वगळता इतर विभागात सार्वजनिक क्षेत्रातील कामगारांची संख्या खाजगी क्षेत्रातील कामगारांपेक्षा अधिक होती. सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील महत्त्वाच्या उद्योग गटनिहाय कामगारांची माहिती पुढील तक्त्यात दिली आहे.

7.7. The average daily employment in the factories had increased at an annual rate of 2.1 per cent between 1961 and 1981. Because of the fall in employment in 1982, the growth rate between 1961 and 1982 had gone down to 1.6 per cent. The growth rate has however slightly increased to 1.7 per cent in the period 1961-83 as a result of resumption of work by textile workers in 1983. The rate of increase of employment in the period 1961-83 was the highest in the case of two industries, viz. basic metal and alloys industry, and beverages industry (6.8 per cent each). The growth rates in the case of five industry groups were more than double the average rate. They were electrical machinery, chemical and chemical products, machine, machine tools, rubber, plastic, petroleum and coal products, and leather, leather and fur products. On the other hand, in the case of the textile industry there was a declining trend. The decline observed in the industry group tobacco and tobacco products was mainly due to the removal of bidi factories from the purview of the Factories Act, 1948 in 1974.

Employment market information programme

7.8. *Employment in the public sector.*—Public sector comprising Central Government, State Government, Quasi Government bodies, local bodies and their undertakings, employed 20.44 lakh persons as at the end of June 1984 showing an increase of 2.2 per cent over the number employed a year earlier. Of these employed in the public sector, Central Government accounted for 24 per cent, State Government for 22 per cent, Quasi-Central Government bodies for 18 per cent, Quasi-State Government bodies for 11 per cent and the local bodies and their undertakings for 25 per cent.

7.9. *Employment in the private sector.*—The total employment in the private sector in the State at the end of June 1984 decreased by 0.30 lakh (2.2 per cent) to 13.21 lakh. The decline was mainly due to a decrease in employment in manufacturing activity.

7.10. A classification of employment in the public and the private sectors according to major industry divisions for June 1984 shows that 35 per cent of it was in manufacturing activity, 33 per cent in the community, social and personal services, and 14 per cent in transport, storage and communications. But for the divisions of manufacturing, and wholesale trade, retail trade, restaurants and hotels, in all other divisions public sector employment was considerably greater than the private sector employment. The following table gives the distribution of employment in the public and the private sectors according to the major industry divisions.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 14

प्रमुख उद्योगगटानुसार १९८३ आणि १९८४ मधील रोजगार
Employment in major industry divisions in 1983 and 1984

गट Division	उद्योगगट (2)	जून १९८३ व १९८४ अखेर कामगारांची संख्या लाखांत No. of employees in lakh at the end of June 1983 and June 1984						Industry Group (2)
		जून १९८३ June 1983			जून १९८४ June 1984			
		सार्वजनिक Public (3)	खाजगी Private (4)	एकूण Total (5)	सार्वजनिक Public (6)	खाजगी Private (7)	एकूण Total (8)	
0	कृषि, शिकार, वन उद्योग आणि मत्स्योद्योग.	0.46	0.02	0.48	0.47	0.02	0.49	Agriculture, hunting, forestry and fishing.
1	खानकाम आणि दगड खानकाम	0.37	0.01	0.38	0.39	0.01	0.40	Mining and quarrying
2 and 3	वस्तुनिर्माण	2.05	10.00	12.05	2.11	9.57	11.68	Manufacturing
4	बीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा	0.78	0.08	0.86	0.80	0.10	0.90	Electricity, gas and water
5	बांधकाम	1.24	0.06	1.30	1.23	0.06	1.29	Construction
6	घाऊक व किरकोळ व्यापार आणि उपाहारगृहे व हॉटेले	0.12	0.55	0.67	0.13	0.55	0.68	Wholesale and retail trade and restaurants and hotels.
7	परिवहन, साठवण आणि दळणवळण	4.62	0.08	4.70	4.67	0.08	4.75	Transport, storage and communications.
8	बिन्न, विमा, स्थावर मालमत्ता आणि व्यावसायिक सेवा.	1.38	0.76	2.14	1.45	0.79	2.24	Financing, insurance, real estate and business services.
9	सामूहिक, सामाजिक आणि व्यक्तिगत सेवा.	8.98	1.95	10.93	9.19	2.03	11.22	Community, social and personal services.
	एकूण	20.00	13.51	33.51	20.44	13.21	33.65	Total

७.११. सेवायोजन केंद्राची माहिती.—राज्यातील सेवायोजन केंद्रातील पटावर असलेल्यांची संख्या सातत्याने वाढत असून डिसेंबर १९८४ अखेर मार्च १९८४ च्या तुलनेत सात टक्क्यांनी वाढून २१.०० लाखापर्यंत पोहोचली. मार्च १९८३ ते मार्च १९८४ या काळात ही वाढ २४ टक्क्यांनी झाली. १९८३-८४ मध्ये जाहीर झालेल्या रिकाम्या जागांची संख्या १९८२-८३ च्या तुलनेत ६.२ टक्क्यांनी जास्त होती. तर त्या वर्षात रोजगार मिळवून दिलेल्यांची संख्या ६.५ टक्क्यांनी कमी होती. १९८३-८४ मध्ये ८९ हजार रिकाम्या जागा जाहीर करण्यात आल्या व ३९ हजार व्यक्तींना रोजगार मिळवून देण्यात आला. रोजगार मिळवून देण्यात आलेल्या व्यक्तींच्या संख्येची पटावरील संख्येशी टक्केवारी १९८२-८३ मधील २.६ या टक्केवारीच्या तुलनेत १९८३-८४ मध्ये २.० होती.

७.१२. पटावर असलेल्या व्यक्तींचे त्यांच्या शैक्षणिक पात्रतेनुसार वर्गीकरण ३० जून १९८४ या संदर्भ दिवसाकरिता उपलब्ध आहे. पटावर नावे नोंदलेल्या व्यक्तींपैकी सुमारे ४४ टक्के माध्यमिक शालांत परीक्षेपर्यंत (निरक्षर धरून) शिकलेले होते. जवळजवळ ३९ टक्के शालांत परीक्षा उत्तीर्ण झालेले होते. तर जवळजवळ सात टक्के अभियांत्रिकी व वैद्यकीय शाखा सोडून इतर शाखांतील पदवीधर होते. ३० जून १९८३ या दिवसाच्या माहितीशी तुलना करता ३० जून १९८४ या दिवशी पटावर असलेल्या व्यक्तींची संख्या (पदव्युत्तर शिक्षण घेतलेल्या व्यक्ती वगळून) सुशिक्षित बेकारांच्या सर्व वर्गात वाढली आहे.

7.11. Employment exchange information.—The number of persons on the live register of the employment exchanges in the State has been continuously increasing and stood at 21.00 lakhs at the end of December 1984, an increase of seven per cent over the number at the end of March 1984. Between March 1983 and March 1984 the number had increased by 24 per cent. Though the number of vacancies notified in 1983-84 was more by 6.2 per cent than in 1982-83, the placements effected were less by 6.5 per cent in that year. The number of vacancies notified in 1983-84 was 89 thousand and that of placements effected, 39 thousand. The percentage of placements to the number on live register was 2.0 in 1983-84 compared with 2.6 in 1982-83.

7.12. A classification of the number on live register by educational qualifications is available for the reference date 30th June 1984. About 44 per cent of those registered on that day had education below matriculation (including illiterates), about 39 per cent were matriculates and about seven per cent were graduates in disciplines other than engineering and medical. Compared with the number on live register at the end of June 1983, the number had increased by 30th June 1984 in all the categories of educated unemployed except post-graduates.

तबता क्रमांक/TABLE No. 15

पटावर असलेल्या व्यक्तींच्या संख्येचे शैक्षणिक पात्रतेनुसार वर्गीकरण
Distribution of persons on live register according to educational qualifications

शैक्षणिक पात्रता (1)	जूनअखेर पटावर असलेल्या उमेदवारांची संख्या No. of candidates on the live register at the end of June		Levels of education (1)
	1983 (2)	1984 (3)	
(1) माध्यमिक शालांत परीक्षेपेक्षा कमी शिकलेले (निरक्षर धरून).	8,17,022	8,97,076	Below Matriculation (including illiterate)
(2) माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण	5,65,608	7,95,836	Matriculation
(3) पदवीपूर्व शिक्षण घेतलेले	74,075	1,14,939	Intermediate
(4) अभियांत्रिकी पदविकाधारक	8,148	9,018	Engineering diploma-holder
(5) औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेमधून शिकलेले अर्जदार व शिकाऊ उमेदवारी कायद्याखाली शिकलेले उमेदवार.	30,416	35,334	ITI trained applicants and apprentices trained under Apprentices Act.
(6) एकूण पदवीधर—	1,09,833	1,52,994	Total Graduates—
(i) अभियांत्रिकी	1,099	1,157	(i) Engineering
(ii) वैद्यकीय	1,302	1,788	(ii) Medicine
(iii) इतर	1,07,432	1,50,049	(iii) Others
(7) एकूण पदव्युत्तर पदवीधर—	13,537	12,480	Total Post-Graduates—
(i) अभियांत्रिकी	11	15	(i) Engineering
(ii) वैद्यकीय	49	58	(ii) Medicine
(iii) इतर	13,477	12,407	(iii) Others
एकूण	16,18,639	20,17,677	Total

७.१३. सुशिक्षित बेकारांना वित्तीय सहाय्य.—या योजनेचा उद्देश बेकार पदवीधारक व पदविकाधारक यांना अर्ध वेळ काम व मानधन देणे व माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण झालेल्या बेकारांना नोकरी शोधण्यासाठी होणारा खर्च भागविण्यासाठी आर्थिक सहाय्य देणे हा आहे. १९८३-८४ मध्ये ह्या योजनेखाली १.४८ लाख शिक्षित बेकारांना सहाय्य देण्यात आले. त्यापैकी १५ टक्के पदवीधारक वा पदविकाधारक होते. एप्रिल ते डिसेंबर १९८४ ह्या काळात १.३८ लाख शिक्षित बेकारांना सहाय्य देण्यात आले. त्यापैकी १५ टक्के पदवीधारक वा पदविकाधारक होते.

७.१४. सुशिक्षित बेकारांच्या सहाय्यासाठी रोजगार विकास कार्यक्रम.—ह्या कार्यक्रमाखाली सुशिक्षित बेकारांना वित्तीय संपत्तीची किमान गरज पुरी करता यावी व स्वतःचा धंदा सुरू करता यावा यासाठी वित्तीय पत पुरवठा मिळावा म्हणून बीज भांडवलाच्या रूपाने सहाय्य देण्यात येते. हा कार्यक्रम चार प्रादेशिक विकास महामंडळाकडून आपापल्या भागात राबविला जातो. महाराष्ट्र राज्य लघु उद्योग विकास महामंडळाकडून बृहन्मुंबईमध्ये आणि महाराष्ट्र राज्य खादी आणि ग्रामोद्योग मंडळाकडून संबध राज्यात हा कार्यक्रम राबविला जातो. १९८३-८४ मध्ये या कार्यक्रमाखाली ४.० हजार घटकांना मदत दिली व ४.६८ कोटी रुपये वितरित केले. याउलट १९८२-८३ मध्ये ४.९ हजार घटकांना मदत दिली होती व ४.४३ कोटी रुपये वितरित केले होते. फेब्रुवारी १९८५ अखेर संपलेल्या ११ महिन्यांच्या काळात

7.13. Financial assistance to the educated unemployed.—The scheme aims at giving part-time work and honorarium to the unemployed graduates/diploma holders and financial assistance to the unemployed matriculates to enable them to meet the expenses towards their search for job. Under the scheme, 1.48 lakh educated unemployed were assisted in 1983-84. Of these 15 per cent were graduates or diploma holders. Between April-December 1984, 1.38 lakh educated unemployed were assisted under this scheme of which 15 per cent were graduates or diploma holders.

7.14. Employment promotion programme for assisting educated unemployed persons.—Under the programme, seed money assistance is given to educated unemployed to meet the margin money requirement of financial institutions so that the unemployed could start their own enterprise. The programme is implemented by the four regional development corporations in their respective areas, MSSIDC in Greater Bombay and the State Khadi and Village Industries Board throughout the State. These institutions assisted 4.0 thousand units and disbursed Rs. 4.68 crore during 1983-84, compared with 4.9 thousand units assisted and Rs. 4.43

२.३ हजार घटकांना मदत दिली होती व २.९७ कोटी रुपये वितरित केले होते. फेब्रुवारी १९८४ अखेर संपलेल्या ११ महिन्यांच्या काळात ३.१ हजार घटकांना मदत केली व ३.६५ कोटी रुपये वितरित केले होते.

७.१५. उमेदवारांना प्रशिक्षण.—१९८३-८४ मध्ये जवळ जवळ १९ हजार उमेदवारांनी प्रशिक्षण घेतले. १९८४-८५ मध्ये ही संख्या तेवढीच राहिल अशी अपेक्षा आहे.

७.१६. औद्योगिक संबंध.—वाया गेलेल्या एकूण श्रमदिनांत घट होण्याचे बाबतीत १९८३ वर्षाच्या तुलनेने १९८४ मध्ये औद्योगिक संबंधात स्पष्ट सुधारणा दिसते. वाया गेलेल्या श्रमदिनांची संख्या १९८३ मध्ये २.०९ कोटी होती ती १९८४ मध्ये ३९ टक्क्यांनी घटून १.२८ कोटीपर्यंत खाली आली. मात्र काम बंद पडण्याच्या प्रसंगांची संख्या गेल्या दोन वर्षात ४०४ एवढीच राहिली. त्यात गुंतलेल्या कामगारांची संख्या १९८३ मध्ये १.२२ लाख होती ती १९८४ मध्ये १.५१ लाखापर्यंत वाढली. जानेवारी-मे १९८५ ह्या काळात कामे थांबण्याच्या १३४ नवीन घटना घडल्या. यामध्ये ३४ हजार कामगार गुंतलेले होते. या उलट जानेवारी-मे १९८४ च्या ह्या काळात कामे थांबण्याच्या १९३ घटना घडल्या. व त्यामध्ये ९१ हजार कामगारांचा समावेश होता. चालू असलेल्या कामे थांबण्याच्या घटना घडून कामे थांबण्याच्या सर्व घटनांमुळे जानेवारी-मे १९८५ ह्या काळात एकूण वाया गेलेल्या श्रमदिनांची संख्या ४५ लाख होती, तर जानेवारी-मे १९८४ ह्या काळातही संख्या ५१ लाख श्रमदिन होती.

crore disbursed in 1982-83. In the 11 months ending February 1985, 2.3 thousand units were assisted and Rs. 2.97 crore disbursed as against 3.1 thousand units assisted and Rs. 3.65 crore disbursed in the 11 months ending February 1984.

7.15. *Apprentice training.*—The number of apprentices who took training in 1983-84 was 19 thousand. The number is expected to be the same in 1984-85.

7.16. *Industrial relations.*—Industrial relations showed a marked improvement in terms of reduction in mandays lost in 1984 from 1983. The number of mandays lost in 1984 came down by 39 per cent to 1.28 crore from 2.09 crore in 1983. The number of work-stoppages however remained the same at 404 in the two years while that of workers involved increased in 1984 to 1.51 lakh workers from 1.22 lakh workers in 1983. The number of new work stoppages that occurred in January-May of 1985 was 134 involving 34 thousand workers compared with 193 new work-stoppages involving 91 thousand workers that occurred in January-May 1984. The total mandays lost including those due to continuing work stoppages were 45 lakh in January-May 1985, compared with 51 lakhs in January-May 1984.

८. किमतीचा स्थितिबिषय

8. PRICE SITUATION

८.१. मागील वर्षाशी तुलना करता १९८४-८५ या वर्षात किमतीची वाढ बहुतांशी रोखली गेली होती. १९८४-८५ या वर्षाचा महाराष्ट्रातील नागरी भागातील ग्राहक किमतीचा सरासरी निर्देशांक १९८३-८४ वर्षातील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ८.६ टक्क्यांनी वाढला. १९८३-८४ वर्षाचा सरासरी निर्देशांक पायाभूत वर्षाच्या (कॅलेंडर वर्ष १९८२) निर्देशांकापेक्षा १६ टक्क्यांनी जास्त होता. १९८३-८४ या वर्षातील १६ टक्क्यांची सरासरी वाढ ही १५ महिन्यांच्या कालावधीवर होती. महाराष्ट्रातील ग्रामीण विभागात १९८४-८५ या वर्षाचा सरासरी निर्देशांक हा मागच्या वर्षाच्या सरासरी निर्देशांकापेक्षा ७.० टक्क्यांनी जास्त होता, तर मागील वर्षाचा सरासरी निर्देशांक पायाभूत वर्षाच्या (कॅलेंडर वर्ष १९८२) सरासरी निर्देशांकापेक्षा १५ टक्क्यांनी जास्त होता. ह्या बाबतीत पण १५ टक्क्यांची सरासरी वाढ १५ महिन्यांच्या कालावधीवर आधारित होती. १९८४-८५ या वर्षातील अखिल भारतीय घाऊक किमतीचा निर्देशांक १९८३-८४ वर्षाच्या सरासरी निर्देशांकापेक्षा ६.९ टक्क्यांनी जास्त होता. ही वाढ १९८३-८४ वर्षांमध्ये १९८२-८३ पेक्षा ९.५ टक्क्यांनी जास्त होती.

८.२. महाराष्ट्रातील किमतीचा स्थितिबिषय.—महाराष्ट्रातील ग्रामीण व नागरी विभागाकरिता निवडक महत्त्वाच्या वस्तूंच्या किरकोळ किमतींवर आधारित जीवनावश्यक वस्तूंच्या ग्राहक किमतीचे निर्देशांक अर्थ व सांख्यिकी संचालनालयामध्ये काढण्यात येतात. जुन्या मालिकेमध्ये कॅलेंडर वर्ष १९७१ हे पायाभूत वर्ष धरून हे नागरी व ग्रामीण विभागासाठी ग्राहक किमतीचे निर्देशांक काढले जात होते. आता १९८२ हे वर्ष आधारभूत धरून या निर्देशांकांची सुधारित मालिका तयार करण्यात आली आहे. त्यासाठी राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या ३२व्या फेरीतील (१९७७-७८) घरगुती खर्चासंबंधीच्या आंकडेवारीचा उपयोग करून भारांकन रेखाकृती तयार करण्यात आली. तांदूळ, गहू, ज्वारी व साखर या चार वस्तू खुल्या बाजारात तसेच स्वस्त धान्य दुकानांत उपलब्ध असल्याने निर्देशांक तयार करण्यासाठी या वस्तूंच्या दोन्ही किमतीचा योग्य रीतीने उपयोग केला जातो. महाराष्ट्रातील नागरी विभागाकरिता ग्राहक किमतीचा निर्देशांक काढण्यासाठी २५ जिल्ह्यांच्या मुख्यालयांतील व बृहन्मुंबईमधील किमती वापरण्यात येतात तर ग्रामीण विभागाकरिता ग्राहक किमतीचा निर्देशांक काढण्यासाठी निवडक ७५ ग्रामीण केंद्रांतील किमती वापरण्यात येतात.

८.३. महाराष्ट्रातील नागरी विभागाच्या ग्राहक किमतीच्या निर्देशांकाचा एप्रिल १९८४ मध्ये सुरु झालेला वाढता कल नोव्हेंबर १९८४ पर्यंत कायम राहिला आणि किमतीची पातळी उरलेल्या महिन्यांकरिता जवळजवळ स्थिर होती. मार्च १९८४ चा निर्देशांक ११८ होता तर नोव्हेंबर १९८४ मध्ये तो वाढून १२८ झाला व नंतर तो त्याच पातळीवर मार्च १९८५ पर्यंत होता. मार्च १९८५ मध्ये सर्वसाधारण निर्देशांक १२७ होता. तो मागील वर्षाच्या निर्देशांकापेक्षा ७.६ टक्क्यांनी जास्त होता तर मार्च १९८४ मध्ये निर्देशांक मार्च १९८३ पेक्षा १२.२ टक्क्यांनी जास्त होता. सर्वसाधारण निर्देशांकातील वाढ ही मुख्यतः संकीर्ण गट निर्देशांकातील वाढीमुळे असून संकीर्ण गट निर्देशांक मार्च १९८४ मध्ये ११९ होता तो वाढून मार्च १९८५ मध्ये १३४ झाला. १९८४-८५ या वर्षाचा सरासरी निर्देशांक (१२६) १९८३-८४ च्या निर्देशांकापेक्षा ८.६ टक्क्यांनी जास्त होता. १९८४-८५ च्या सरासरी निर्देशांकांमध्ये संकीर्ण गट निर्देशांकात

8.1. During 1984-85, the price rise was mostly contained as compared with the preceding year. The average consumer price index number for urban Maharashtra increased by 8.6 per cent during 1984-85 over 1983-84 while in 1983-84 the index number was higher by 16 per cent over the base (calendar year 1982). The average increase of 16 per cent in 1983-84 was over a period of 15 months. In the case of rural Maharashtra, the average index number for 1984-85 showed an increase of 7.0 per cent over 1983-84, while in 1983-84 the index number was higher by 15 per cent over the base (calendar year 1982). In this case also the average rise of 15 per cent was over a period of 15 months. The average all-India wholesale price index number showed an increase of 6.9 per cent during 1984-85 over 1983-84 compared with an increase of 9.5 per cent over 1982-83.

8.2 Price situation in Maharashtra.—The Directorate of Economics and Statistics constructs consumer price index numbers on the basis of the retail prices of selected essential commodities for the urban and rural areas of Maharashtra. The old series of these index numbers had calendar year 1971 as its base for the urban and rural price index numbers. The index number series has been now revised with calendar year 1982 as the base. Household consumption data, based on 32nd Round (1977-78) of the National Sample Survey have been used for constructing the weighting diagram. As four commodities viz. rice, wheat, jowar and sugar are available in the open market as well as in the fair price shops, both price quotations for these commodities are appropriately used to calculate index numbers. Price quotations from 25 district headquarters and from Gr. Bombay are used for the consumer price index numbers for urban Maharashtra and those from selected 75 rural centres are used for the consumer price index numbers for rural Maharashtra.

8.3. The upward trend in the consumer price index number for urban areas that started in April, 1984 continued till November, 1984 and the price level remained almost stable in the remaining months of the year. The index number for March, 1984 which was 118, rose to 128 in November, 1984 and remained at that level upto March, 1985. The index number for March, 1985 was 127, higher by 7.6 per cent than a year earlier while that in March, 1984 was higher by 12.2 per cent than that in March, 1983. The increase in the general index number was mainly due to the increase in the miscellaneous group index number which increased from 116 in March, 1984 to 134 in March, 1985. The average index number for 1984-85 (126) was 8.6 per cent higher than that for 1983-84. The increase in the average index number in 1984-85 was sharp for the

17-B, Sri Aurobindo Marg, New Delhi-110016

DOC. No. 2539

Date 13-6-85

सर्वात जास्त वाढ (१२.१ टक्के) असून त्या खालोखाल पान, सुपारी, तंबाखू गट निर्देशांकात (८.० टक्के), कापड, विछाना, पादत्राणे गट निर्देशांकात (६.२ टक्के), अन्नगट निर्देशांकात (५.९ टक्के), इंधन व दिवाबत्ती गट निर्देशांकात (५.५ टक्के) वाढ होती. नागरी विभागातील सर्वसाधारण निर्देशांक व गट निर्देशांक तक्ता क्रमांक १६ मध्ये दर्शविले आहेत.

miscellaneous group (12.1 per cent) followed by pan, supari, tobacco group (8.0 per cent), clothing bedding and foot-wear group (6.2 per cent), food group (5.9 per cent) and fuel and lighting group (5.5 per cent). The general index number and group index numbers for urban Maharashtra are show in Table No. 16.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 16

महाराष्ट्रातील नागरी विभागातील जीवनावश्यक वस्तूंच्या ग्राहक किंमतींचा निर्देशांक *

Consumer price index number for selected essential items for urban Maharashtra

(आधार : १९८२=१००)

(Base : 1982=100)

वर्ष/महिना	अन्न Food	पान, सुपारी, तंबाखू Pan, supari, tobacco	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and lighting	कापड, विछाना व पादत्राणे Clothing, bedding and foot wear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्व वस्तू All commodities	Year/Month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
मार्च—	54.12	2.02	6.67	5.95	31.24	100.00	Weight
१९८३-८४ ..	118	113	110	112	116	116	1983-84
१९८४-८५ ..	125	122	116	119	130	126	1984-85
मार्च १९८४ ..	118	115	113	116	119	118	March 1984
एप्रिल १९८४ ..	120	120	113	116	122	120	April 1984
मे १९८४ ..	122	120	114	117	124	122	May 1984
जून १९८४ ..	124	125	115	118	127	124	June 1984
जुलै १९८४ ..	126	122	115	118	128	125	July 1984
ऑगस्ट १९८४ ..	128	119	115	118	129	127	August 1984
सप्टेंबर १९८४ ..	128	118	116	119	130	127	September 1984
ऑक्टोबर १९८४ ..	128	118	117	119	131	127	October 1984
नोव्हेंबर १९८४ ..	128	120	117	119	132	128	November 1984
डिसेंबर १९८४ ..	126	121	117	120	133	127	December 1984
जानेवारी १९८५ ..	125	124	118	121	133	127	January 1985
फेब्रुवारी १९८५ ..	123	125	118	121	134	126	February 1985
मार्च १९८५ ..	124	127	119	121	134	127	March 1985

* अस्थायी/Provisional.

८.४. त्याचप्रमाणे ग्रामीण महाराष्ट्रातील ग्राहक किंमतींचा निर्देशांक मार्च १९८४ मध्ये ११६ होता, तो सतत वाढून सप्टेंबर १९८४ मध्ये १२६ झाला आणि त्यानंतर कमी होऊन मार्च १९८५ मध्ये १२३ इतका झाला. मार्च १९८५ चा निर्देशांक वर्षा पूर्वीच्या निर्देशांकापेक्षा ६.० टक्क्यांनी जास्त होता तर मार्च १९८४ चा निर्देशांक मार्च १९८३ च्या निर्देशांकापेक्षा ११.५ टक्क्यांनी जास्त होता. सर्वसाधारण निर्देशांकातील वाढ ही मुख्यतः अन्नगट निर्देशांकातील वाढीमुळे होती. अन्नगट निर्देशांक मार्च १९८४ मध्ये ११६ होता, तो वाढून मार्च १९८५ मध्ये १२२ झाला. अन्नगट निर्देशांक मार्च १९८४ ते सप्टेंबर १९८४ या काळात वाढला व त्यानंतर मार्च १९८५ पर्यंत त्यात घट झाली. इंधन व दिवाबत्ती गट, कापड गट आणि संकीर्ण गट यांचे निर्देशांकातही १९८४-८५ मध्ये सतत वाढ झाली. १९८४-८५ चा सरासरी निर्देशांक १९८३-८४ च्या निर्देशांकापेक्षा ७.० टक्क्यांनी जास्त होता. १९८४-८५ चा सरासरी निर्देशांकातील सर्वात जास्त वाढ संकीर्ण

8.4. Similarly, for the rural areas, the consumer price index number, which was 116 in March, 1984, continuously increased till September, 1984 to 126 and then declined and reached 123 in March, 1985. The index number for March, 1985 was higher by 6.0 per cent than a year earlier, while that for March, 1984 was higher by 11.5 per cent than that for March, 1983. The increase in the general index number was mainly due to the rise in the food group index number which increased from 116 in March, 1984, to 122 in March, 1985. The index number for food group increased from March, 1984 to September, 1984 and thereafter decreased till March, 1985. The index number for fuel and lighting clothing group and miscellaneous group also

गट निर्देशांकात (१०.७ टक्के) असून त्यानंतर क्रमाने इंधन व दिवाबत्ती गट (७.९ टक्के), कापड गट (५.५ टक्के) व अन्नगट (५.१ टक्के) अशी वाढ होती. ग्रामीण विभागातील सर्वसाधारण निर्देशांक व गट निर्देशांक तक्ता क्रमांक १७ मध्ये दर्शविले आहेत.

continuously increased during 1984-85. The average index number for 1984-85 was 7.0 per cent higher than that for 1983-84. The increase in the average index number for 1984-85 was sharp for miscellaneous group (10.7 per cent), followed by fuel and lighting group (7.9 per cent), clothing group (5.5 per cent) and food group (5.1 per cent). The group index numbers and the general index number for rural Maharashtra are shown in Table No. 17.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 17

महाराष्ट्रातील ग्रामीण विभागातील जीवनावश्यक वस्तूंच्या ग्राहक किमतीचा निर्देशांक*
Consumer price index number for selected essential items for rural Maharashtra

(पाया : १९८२=१००)
(Base : 1982=100)

वर्ष/महिना (1)	अन्न Food (2)	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and lighting (3)	कापड गट Clothing (4)	संकीर्ण Miscellaneous (5)	सर्व वस्तू All commodities (6)	Year/Month (1)
भार—	61.66	7.92	7.78	22.64	100.00	Weight
१९८३-८४ ..	117	114	109	112	115	1983-84
१९८४-८५ ..	123	123	115	124	123	1984-85
मार्च १९८४ ..	116	118	111	117	116	March 1984
एप्रिल १९८४ ..	117	120	112	119	117	April 1984
मे १९८४ ..	119	120	113	120	119	May 1984
जून १९८४ ..	121	120	113	122	121	June 1984
जुलै १९८४ ..	124	122	114	124	123	July 1984
ऑगस्ट १९८४ ..	127	123	114	123	125	August 1984
सप्टेंबर १९८४ ..	128	123	115	125	126	September 1984
ऑक्टोबर १९८४ ..	127	123	114	125	125	October 1984
नोव्हेंबर १९८४ ..	126	126	115	126	125	November 1984
डिसेंबर १९८४ ..	123	126	116	126	124	December 1984
जानेवारी १९८५ ..	123	124	116	127	123	January 1985
फेब्रुवारी १९८५ ..	121	125	117	127	122	February 1985
मार्च १९८५ ..	122	126	119	128	123	March 1985

*अस्थायी/Provisional.

८.५. देशातील किमतीचा स्थितिर्विशेष.—अखिल भारतीय घाऊक किमतीच्या निर्देशांकात सुद्धा सातत्याने वाढ होऊन एप्रिल १९८४ मधील ३२३ वरून तो ऑगस्ट १९८४ मध्ये ३४६ पर्यंत वाढला व नंतर कमी होऊन डिसेंबर १९८४ मध्ये ३३८ पर्यंत आला. त्यात पुन्हा जानेवारी १९८५ पासून वाढ होऊन मार्च १९८५ मध्ये ३४९ झाला. एप्रिल १९८४ ते ऑगस्ट १९८४ या काळात मूलभूत पदार्थ गट निर्देशांकात सातत्याने वाढ होऊन तो ३०८ वरून ३३८ पर्यंत वाढला. आणि नंतर मार्च १९८५ मध्ये ३२२ पर्यंत खाली गेला. इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण गट निर्देशांक जून १९८४ पर्यंत ५१.० च्या जवळपास स्थिर राहिला व नोव्हेंबर १९८४ पर्यंत ५२.९ इतका वाढला व फेब्रुवारी १९८५ पर्यंत जवळजवळ स्थिर राहिला व एकदम मार्च १९८५ मध्ये ५३.२ झाला. एप्रिल १९८४ ते ऑगस्ट १९८४ या काळात उत्पादित पक्का माल गट निर्देशांकात सातत्याने वाढ होऊन तो ३०४ वरून ३२४ झाला व त्यानंतर कमी होत होत फेब्रुवारी १९८५ पर्यंत ३२९ झाला. पण तो पुन्हा मार्च १९८५ मध्ये ३२५ पर्यंत वाढला. मूलभूत पदार्थ गट निर्देशांकात वाढ होण्यास तांदूळ, डाळी, भाजीपाला, मिरची आणि चहा ह्या वस्तूंचे भाव कारणीभूत होते. मार्च १९८५ मध्ये इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण गट निर्देशांकात

8.5. Price situation in the country.—The all-India wholesale price index number also recorded a continuous rise from 323 in April, 1984 to 346 in August, 1984 and then started declining and reached 338 in December, 1984. It again started increasing from January, 1985 and reached 341 in March, 1985. During the period April, 1984 to August, 1984, the group index number for primary articles increased continuously from 308 to 338 and later decreased to 322 in March, 1985. The index number for fuel, power, light and lubricants remained stable around 510 till June, 1984 and then increased to 521 by November, 1984 and remained almost stable till February, 1985. It jumped to 532 in March, 1985. During the period April, 1984 to August, 1984 the group index number for manufactured products showed continuous increase from 304 to 324 and it then started declining till February, 1985 to reach 321. But it again rose to 325 in March, 1985.

११ गुणांनी वाढ झाली. ह्या वाढीस रॉकेल, पेट्रोल, भट्टीचे तेल, हायस्पीड डिझेल तेल ह्या वस्तूंचे भाव कारणीभूत होते. उत्पादित पक्का माल ह्या गटातील निरनिराळ्या उपगटात वाढ झाली. मार्च १९८५ मध्ये सर्वसाधारण निर्देशांक मार्च १९८४ पेक्षा ५.७ टक्क्यांनी जास्त होता, तर तो मार्च १९८४ मध्ये मार्च १९८३ पेक्षा ९.३ टक्क्यांनी जास्त होता. १९८४-८५ या वर्षाचा सरासरी निर्देशांक ३३८ होता तो १९८३-८४ पेक्षा ६.९ टक्क्यांनी जास्त होता. १९८४-८५ या वर्षाच्या सरासरी निर्देशांकातील वाढीची तुलना १९८३-८४ या वर्षाशी केली असता उत्पादित पक्का माल निर्देशांकात सर्वात जास्त म्हणजे ८.१ टक्के व त्या खालोखाल मूलभूत गट निर्देशांक ६.६ टक्के आणि इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण गट निर्देशांक ५.७ टक्के वाढ होती. अखिल भारतीय घाऊक किमतीचे सर्वसाधारण निर्देशांक व गट निर्देशांक तक्ता क्रमांक १८ मध्ये दर्शविले आहेत.

The important commodities in the group of primary articles which were responsible for the rise in the index numbers were rice, pulses, vegetables, chillies, tea. For fuel, light, and lubricants group, the index number showed a rise of 11 points in March, 1985, mainly due to rise in prices of kerosene, petrol, furnace oil and high speed diesel oil. For the group manufactured products, its different sub-groups showed continuous increase. The general index number in March, 1985 was 5.7 per cent higher than in March, 1984, while that in March, 1984 was 9.3 per cent higher. The average index number for 1984-85 (338) was 6.9 per cent higher than in 1983-84. The increase in the average index number for the year 1984-85 over that of 1983-84 was the highest for manufactured products group (8.1 per cent) followed by primary articles (6.6 per cent) and fuel, power, light and lubricants (5.7 per cent). The group index numbers and general index number of all-India wholesale prices are shown in Table No. 18.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 18

अखिल भारतीय घाऊक किमतीचा निर्देशांक
All-India wholesale price index number

(आधार : १९७०-७१=१००)
(Base : 1970-71=100)

वर्ष/महिना (1)	मूलभूत पदार्थ Primary articles (2)	इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण Fuel, power, light and lubricants (3)	उत्पादित पक्का माल Manufactured products (4)	सर्व वस्तू All commodities (5)	Year/Month (1)
भार—	416.67	84.59	498.74	1,000.00	—Weight
१९७७-७८	184	234	179	186	1977-78
१९७८-७९	181	245	180	186	1978-79
१९७९-८०	206	283	216	218	1979-80
१९८०-८१	238	354	257	257	1980-81
१९८१-८२	264	428	271	281	1981-82
१९८२-८३ (अ)	274	459	272	289	1982-83 (P)
१९८३-८४ (अ)	304	490	295	315	1983-84 (P)
१९८४-८५ (अ)	324	518	319	338	1984-85 (P)
मार्च १९८४ (अ)	311	509	301	323	March 1984 (P)
एप्रिल १९८४ (अ)	308	509	304	323	April 1984 (P)
मे १९८४ (अ)	314	509	308	327	May 1984 (P)
जून १९८४ (अ)	325	510	313	335	June 1984 (P)
जुलै १९८४ (अ)	335	516	320	343	July 1984 (P)
ऑगस्ट १९८४ (अ)	338	516	324	346	August 1984 (P)
सप्टेंबर १९८४ (अ)	329	519	323	342	September 1984 (P)
ऑक्टोबर १९८४ (अ)	328	516	323	342	October 1984 (P)
नोव्हेंबर १९८४ (अ)	327	521	321	341	November 1984 (P)
डिसेंबर १९८४ (अ)	321	521	321	338	December 1984 (P)
जानेवारी १९८५ (अ)	323	521	321	339	January 1985 (P)
फेब्रुवारी १९८५ (अ)	323	521	321	339	February 1985 (P)
मार्च १९८५ (अ)	322	532	325	341	March 1985 (P)

(P) अस्थायी/Provisional.

८.६. पायाभूत वर्ष १९६० हे घेऊन औद्योगिक कामगारांकरिता काढलेल्या अखिल भारतीय ग्राहक किमतीच्या निर्देशांकात एप्रिल १९८४ ते नोव्हेंबर १९८४ या काळात सातत्याने वाढ आढळून येते. तर पुढील महिन्यांमध्ये माफक घट दिसून येते. एप्रिल १९८४ मध्ये निर्देशांक ५५९ एवढा होता व त्यात ४.८ टक्क्यांनी वाढ होऊन मार्च १९८५ मध्ये ५८६ झाला. अन्नगट निर्देशांकात सातत्याने वाढ होऊन

8.6. The all-India consumer price index number for industrial workers with base 1960=100 continuously increased during the period April to November, 1984, and then showed a modest decline in the subsequent months. The index number was 586 in March, 1985 and 559 in April, 1984 recording a rise of about 4.8 per

भारतातील घाऊक किंमतींचे निर्देशांक

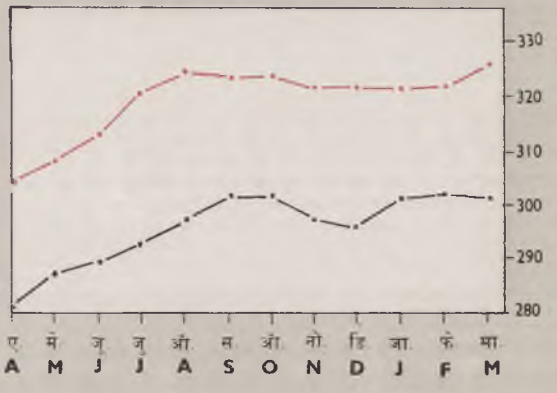
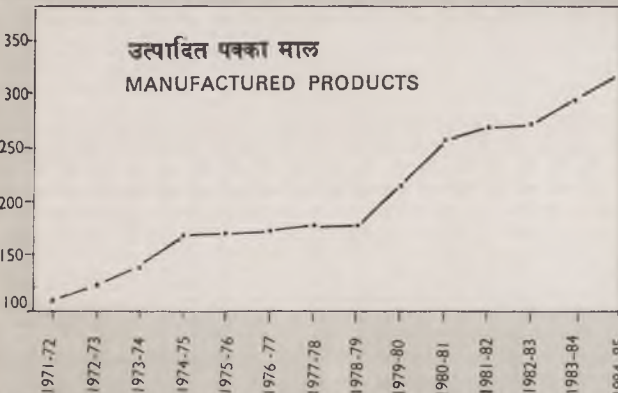
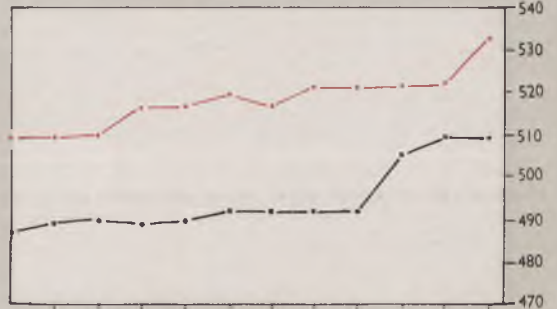
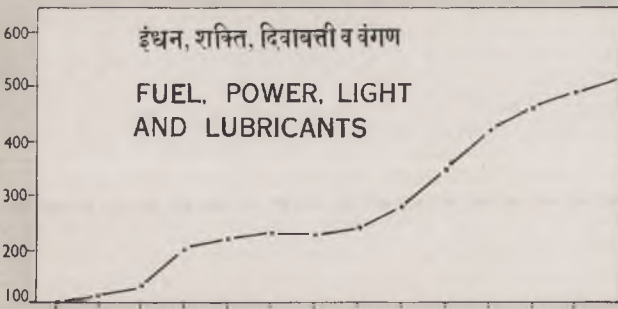
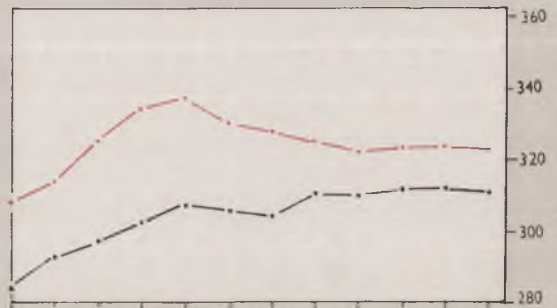
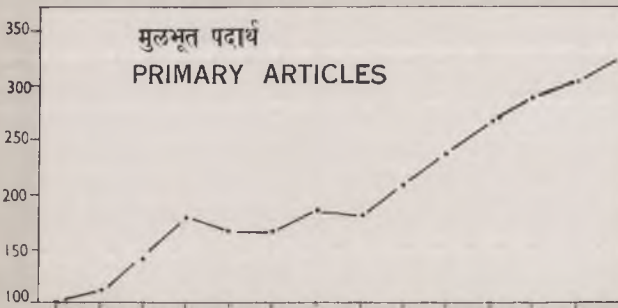
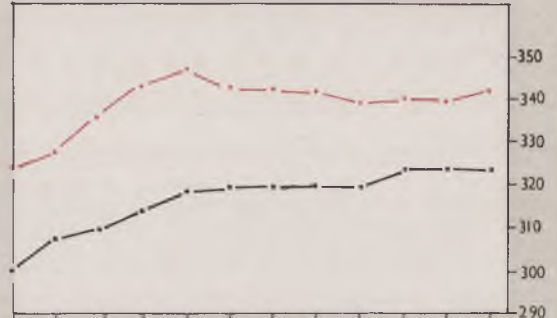
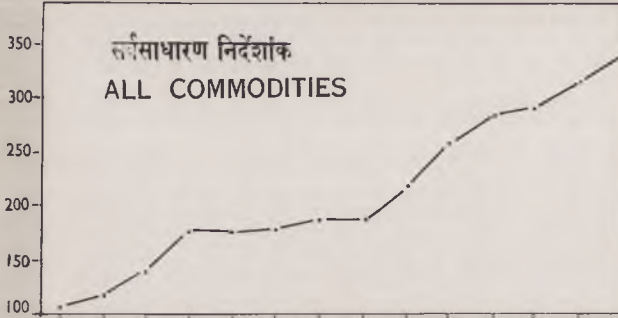
पायाभूत वर्ष १९७०-७१=१००

INDEX NUMBERS OF WHOLESALE PRICES IN INDIA

BASE YEAR 1970-71 = 100

— 1983-84

— 1984-85

कामगारांचे ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक

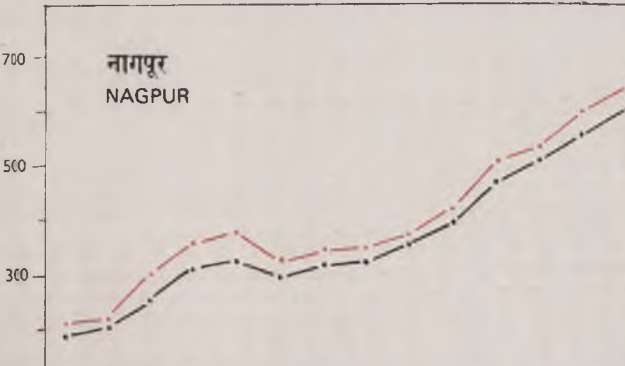
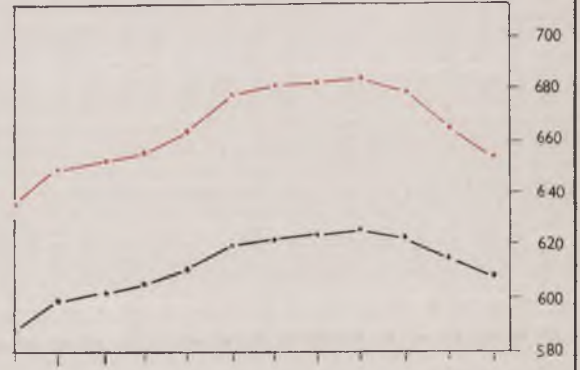
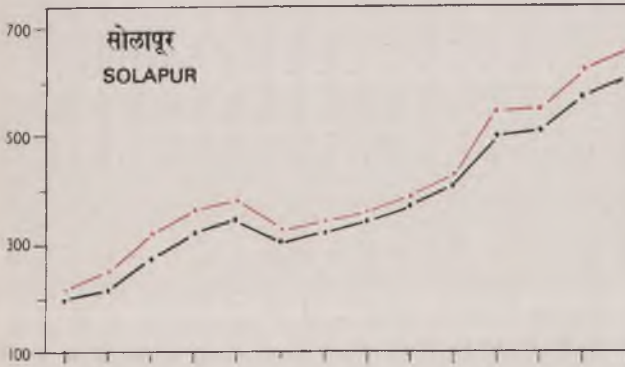
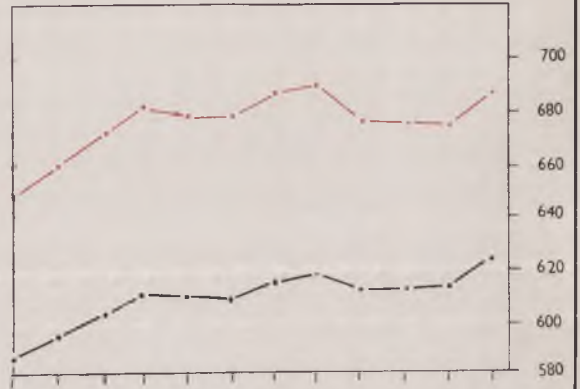
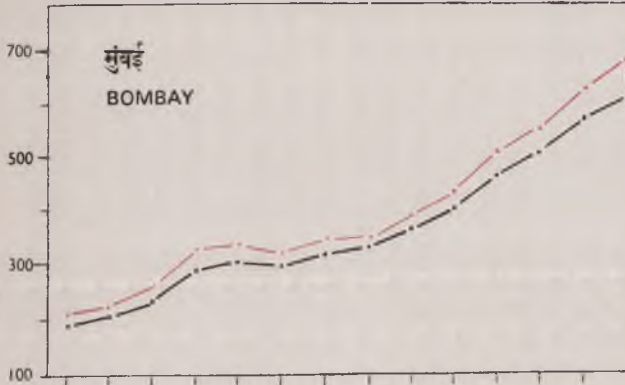
CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS

पायाभूत वर्ष १९६०=१००
BASE YEAR 1960=100

FOR WORKING CLASS

अन्न — FOOD

सर्वसाधारण निर्देशांक — ALL COMMODITIES

ए. म. जू. ऑ. स. ऑ. नो. डि. जा. फ. मा.
A M J J A S O N D J F M
1984-85

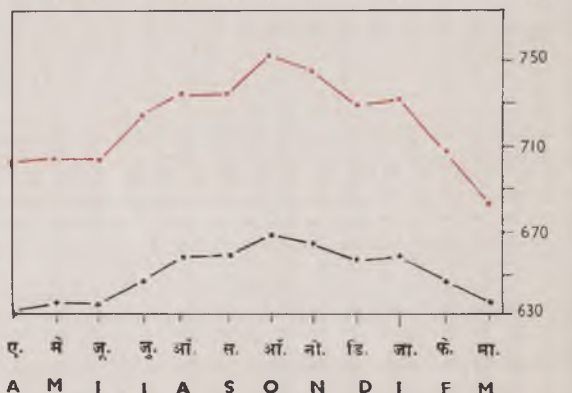
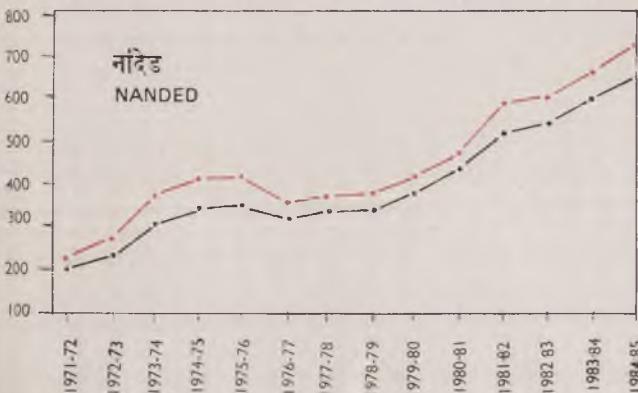
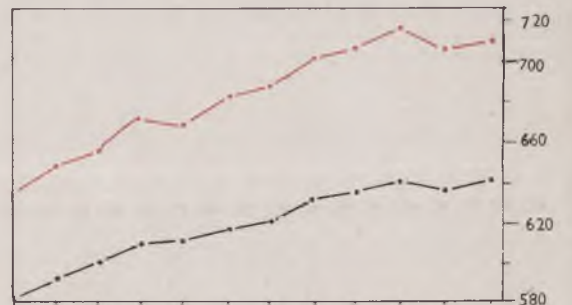
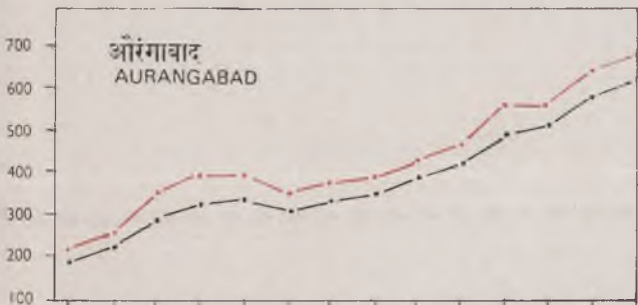
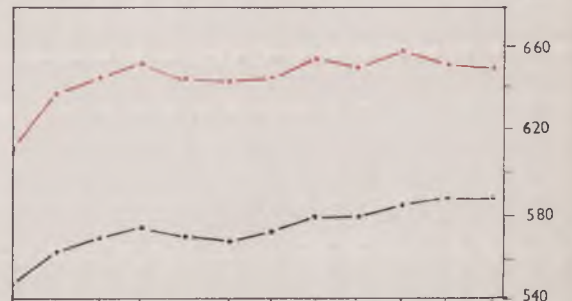
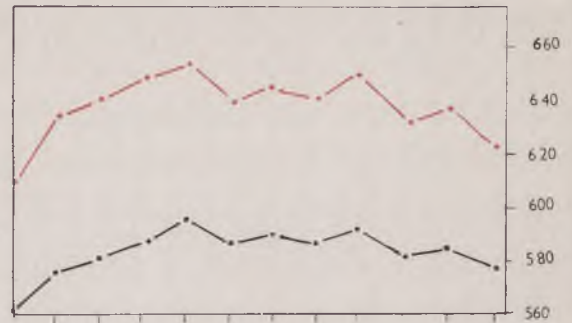
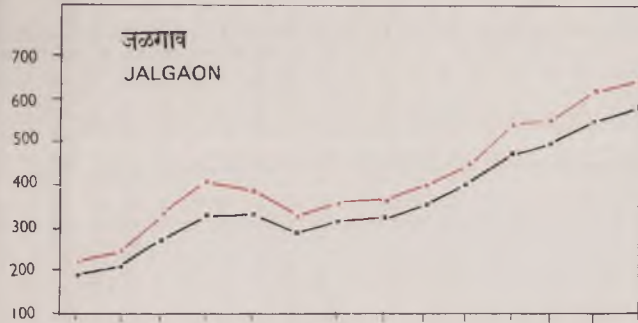
कामगारांचे ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS

पायाभूत वर्ष १९६१ = १००

FOR WORKING CLASS

BASE YEAR 1961 = 100

अन्न — FOOD
सर्वसाधारण निर्देशांक — ALL COMMODITIES

ए. मे. जू. जु. ऑ. स. ऑ. नो. डि. जा. फे. मा.
A M J J A S O N D J F M
↑ 1984-85 ↑

एप्रिल १९८४ मधील ५८२ वरून तो नोव्हेंबर १९८४ मध्ये ६२३ पर्यंत वाढला व त्यात डिसेंबर १९८४ पासून घट होऊन तो मार्च १९८५ मध्ये ६०० इतका झाला. घरभाडे गट निर्देशांक एप्रिल १९८४ मध्ये २८४ होता व त्यात वाढ होऊन तो जुलै १९८४ मध्ये ३०० झाला. त्यानंतर तो डिसेंबर १९८४ पर्यंत स्थिर होता. त्यामध्ये वाढ होऊन तो जानेवारी १९८५ मध्ये ३२१ झाला आणि पुन्हा फेब्रुवारी १९८५ व मार्च १९८५ मध्ये स्थिर राहिला. १९८४-८५ मधील वाढ १३ टक्के होती. मार्च १९८५ चा सर्वसाधारण निर्देशांक मागील वर्षीच्या त्याच महिन्याच्या निर्देशांकापेक्षा ५.० टक्क्यांनी जास्त होता. १९८४-८५ चा सरासरी निर्देशांक ५८२ होता व तो १९८३-८४ पेक्षा ६.४ टक्क्यांनी जास्त होता. १९६० हे पायाभूत वर्ष घेऊन औद्योगिक कामगारांकरिता काढलेल्या अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचा सर्वसाधारण निर्देशांक व गट निर्देशांक भाग दोन च्या तक्ता क्रमांक २७ मध्ये दर्शविले आहेत.

cent. The food group index number continuously increased from 582 in April, 1984 to 623 in November, 1984 and then started declining in December 1984 onwards and reached 600 in March, 1985. The housing group index number increased from 284 in April, 1984 to 300 in July, 1984 and was stable upto December, 1984. It then increased to 321 in January 1985 and remained stable during February, 1985 and March, 1985 thus registering an increase of 13 per cent during 1984-85. The general index number for March, 1985 was 5.0 per cent higher than that a year earlier. The average index number for 1984-85 (582) was 6.4 per cent higher than that for 1983-84. The group index number and general index number of all-India consumer prices for industrial workers with base 1960=100 are shown in Table No. 27 of Part II.

९. राहणीची परिस्थिती

९.१. नागरी पुरवठा.—साखर, घासलेट व खाद्यतेले ह्या वस्तुंची सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत उपलब्धता व पुरवठा यात थोडी सुधारणा झाली. केंद्र सरकारने पुरेसा पुरवठा व केल्यामुळे तांदुळाच्या बाबतीत मात्र पुरवठा असमाधानकारक होता.

९.२. अन्नधान्याची वसुली.—राज्य शासनाने १९८४-८५ मध्ये केंद्र शासनाने ठरविलेल्या आधार किंमतीप्रमाणे ज्वारी, भात व बाजरीची खरेदी केली. ह्या किमती सर्वसाधारण ज्वारी व बाजरीकरिता प्रति क्विंटल १३० रुपये व सर्वसाधारण भाताकरिता १३७ रुपये प्रति क्विंटल होत्या. ऑक्टोबर, १९८४ ते मार्च, १९८५ अखेर १,६८५ टन भात आणि १,५९,३७२ टन ज्वारी खरेदी करण्यात आली. १९८३-८४ च्या त्याच काळात राज्यात ८० टन भात आणि ८,११० टन ज्वारी खरेदी करण्यात आली होती. शासकीय गुदामातील धान्यसाठा मार्च १९८५ च्या सुरुवातीस २.६२ लाख टन होता व तो आधीच्या वर्षाच्या साठ्यापेक्षा जवळजवळ ५० टक्के जास्त होता.

९.३. अन्नधान्याचा पुरवठा.—राज्य शासनास केंद्र शासनाकडून १९८४ मध्ये १९८३ मधील पुरवठ्याइतकाच म्हणजे दरमहा २५ हजार टन तांदूळ आणि ६० हजार टन गहू यांचा पुरवठा झाला. याखेरीज पीठ गिरण्यासाठी गव्हाचा स्वतंत्र पुरवठा करण्यात आलेला होता. ह्या पुरवठ्याचे परिमाण जुलै, १९८४ पर्यंत दरमहा जवळजवळ ४० हजार टन, तर ऑगस्ट, १९८४ पासून दरमहा ७० हजार टन करण्यात आले.

९.४. सार्वजनिक वितरण व्यवस्था.—राज्यात ३१ मार्च १९८५ अखेर ३२,२७९ रास्त भावाची अधिकृत रेशन दुकाने होती. १९८४ च्या सुरुवातीच्या संख्येपेक्षा ही संख्या २.१ टक्क्यांनी जास्त होती. ह्या दुकानातून सर्व राज्यभर दरमहा प्रति प्रौढास १० किलो धान्य देण्यात आले. मार्च, १९८४ पासून दरमहा प्रति प्रौढास आणखी २ किलो गहू (१० किलोखेरीज) जादा देण्यात आले.

९.५. लेव्ही साखर.—१९८४ मध्ये राज्याला दरमहा २७,९९८ टन लेव्ही साखर मिळाली. या उपलब्धतेप्रमाणे राज्यात साखरेचे दरमहा दरडोई प्रमाण ४२५ ग्रॅम निश्चित केले गेले आहे. परंतु मार्च, १९८५ मध्ये हे प्रमाण दरमहा दरडोई ४५० ग्रॅम होते. खुल्या बाजारातील साखरेचा भाव दर किलोस रु. ५.०० ते रु. ६.०० असा होता.

९.६. खाद्यतेले.—ऑक्टोबर १९८४ अखेर संपलेल्या तेल वर्षात राज्याला आयात केलेले १.४८ लाख टन खाद्य तेल मिळाले. आधीच्या वर्षी ते ७६ हजार टन होते. रास्त भावाच्या दुकानांतून त्या तेलाची मे, १९८४ पर्यंत ९.२५ रुपये प्रति किलो व १ जून, १९८४ पासून प्रति किलो १०.२५ रुपये या दराने विक्री करण्यात आली. खुल्या बाजारात भुईमूगाच्या तेलाचा भाव किलोला रु. १६.०० ते रु. १९.०० असा होता.

9. CONDITIONS OF LIVING

9.1. *Civil Supplies.*—There was some improvement in the availability and supply through public distribution system of essential commodities like, sugar, kerosene and edible oil. The supply position of rice was however not comfortable due to inadequate supplies from the Government of India.

9.2. *Procurement of foodgrains.*—In 1984-85, the State Government continued to purchase jowar, paddy and bajra at the support prices fixed by the Government of India at Rs. 130 per qtl. for common jowar and bajra, and Rs. 137 per qtl. for common paddy. From October, 1984 to the end of March, 1985, 1,685 tonnes of paddy and 1,59,372 tonnes of jowar were purchased. In 1983-84 season, the Government had purchased in the State 80 tonnes of paddy and 8,110 tonnes of jowar. The stock of foodgrains in Government godowns at the beginning of March 1985 was 2.62 lakh tonnes. These stocks were higher by nearly 50 per cent than a year earlier.

9.3. *Allotment of foodgrains.*—The Government of India had allotted to the State in 1984, 25 thousand tonnes of rice and 60 thousand tonnes of wheat per month, the same as in 1983. Besides this, the roller flour mills continued to get separate quota of wheat. That quota was increased from nearly 40 thousand tonnes per month till July 1984 to nearly 70 thousand tonnes from August 1984.

9.4. *Public distribution system.*—There were 32,279 fair price shops as on 31st March 1985, 2.1 per cent higher than at the beginning of 1984. The quantum of foodgrains distributed through these shops was 10 kg. per adult per month uniformly throughout the State. Additional wheat quota of 2 kg. per adult per month (over and above quantum of 10 kg.) was allowed from March, 1984.

9.5. *Levy sugar.*—The monthly allocation of levy sugar continued to be 27,998 tonnes in 1984. With this availability, the quantum for distribution of levy sugar has been fixed uniformly at 425 gms. per head per month throughout the State. However, in the month of March 1985, distribution of levy sugar was 450 gms. per head per month. The open market price of sugar was between Rs. 5.00 and 6.00 per kg.

9.6. *Edible oil.*—In the oil-year ending October, 1984, the State received an allotment of 1.48 lakh tonnes of imported edible oil as against 76 thousand tonnes received in the earlier year. The oil was distributed through fair price shops at Rs. 9.25 per kg. upto May, 1984 and Rs. 10.25 per kg. with effect from 1st June 1984. The open market prices of groundnut oil ruled between Rs. 16.00 and Rs. 19.00 per kg.

९.७. घासलेट.—राज्याला १९८४ मध्ये १३.२४ लाख किलो लिटर घासलेट मिळाले. तर १९८३ मध्ये १२.४० लाख किलो लिटर मिळाले होते. २६, मार्च १९८५ पासून घासलेटच्या किरकोळ विक्रीचा दर मुंबई रेशनिंग विभागात प्रति लिटरला १.८५ रुपयांवरून २.०३ रुपये करण्यात आला. जिल्ह्यात हा दर २.०५ ते २.३८ रुपये प्रति लिटर या दरम्यान होता.

९.८. हाय स्पीड डिझेल.—राज्याला १९८४ मध्ये १६.७१ लाख किलो लिटर हायस्पीड डिझेल मिळाले. तर १९८३ मध्ये ते १८.६१ लाख किलो लिटर मिळाले होते. तेलाचा पुरवठा सुलभ होता.

९.९. सिमेंट.—राज्याला १९८४ च्या पहिल्या तीन तिमाहीमध्ये जलसिंचन, विद्युत व गोबर गॅस प्लँट या करिता थेट पुरवठा सोडून तिमाहीला १.७९ लाख टन सिमेंट मिळाले. १९८४ च्या शेवटच्या तिमाहीत हे प्रमाण वाढून १.९२ लाख टन सिमेंट मिळाले. “आंतर-राष्ट्रीय स्वच्छता दशवर्षीय कार्यक्रम” यासाठी प्रत्येक तिमाहीसाठी १९८४ मध्ये अतिरिक्त १६.८ हजार टन सिमेंट मिळाले. १९८४ मध्ये जलसिंचन आणि विद्युत यासाठी ९.२२ लाख टन सिमेंट व गोबर गॅस प्लँटसाठी ५६ हजार टन सिमेंट मिळाले. १९८४ मध्ये एकूण देऊ केलेल्या १६.५ लाख टन सिमेंटपैकी १४.६ लाख टन पाठविण्यात आले होते.

९.१०. दूधपुरवठा.—दुग्धप्रक्रिया संयंत्रांच्या १९८४-८५ मधील संख्येत काहीच बदल झाला नाही. राज्य शासकीय दुग्धप्रक्रिया संयंत्रांची संख्या २६ होती व त्यांची क्षमता प्रतिदिनी २८.३५ लाख लिटर होती. त्यापैकी ११ लाख लिटर दुधावर प्रक्रिया करण्याची क्षमता असलेली तीन संयंत्रे बृहन्मुंबईत होती. याशिवाय ८.४० लाख लिटर क्षमता असलेल्या सहा दुग्धशाळा सहकारी क्षेत्रात होत्या. आणखी ७.७९ लाख प्रक्रिया क्षमता असलेली ७७ शासकीय प्रशीतन केंद्रे व ३.८६ लाख लिटर प्रक्रिया क्षमता असलेली २६ प्रशीतन केंद्रे सहकारी क्षेत्रामध्ये होती. मार्च, १९८५ मध्ये ग्रामीण भागातील दुग्ध शाळांनी सरासरी १८.७१ लाख लिटर दूध दररोज गोळा केले आणि सरासरी ११.२८ लाख लिटर दूध दररोज बृहन्मुंबई दुग्ध योजनेला पाठविण्यात आले. मार्च, १९८४ मध्ये हेच आकडे अनुक्रमे रोजी सरासरी १६.९९ लाख व ८.१९ लाख लिटर असे होते.

९.११. मार्च, १९८५ मध्ये बृहन्मुंबई दूध योजनेने ९.३० लाख पत्रिकाधारकांना १०.१८ लाख लिटर दूध दररोज पुरविले. याच्या तुलनेने मार्च, १९८४ मध्ये ८.८० लाख पत्रिकाधारकांना १०.१२ लाख लिटर दूध दररोज पुरविले होते. १९८३-८४ मध्ये बृहन्मुंबई दूध योजनेला पुरविण्यात आलेल्या दुधाचे मूल्य १११ कोटी रुपये होते तर १९८२-८३ मध्ये हे ७४ कोटी रुपये होते.

९.१२. शासकीय दुग्धशाळांनी एप्रिल ते ऑक्टोबर, १९८४ मध्ये १.२ हजार टन तूप आणि ८ टन चीज यांचेदेखील उत्पादन केले. १९८३-८४ या वर्षात त्यांनी १.८ हजार टन तूप आणि १८ टन चीज यांचे उत्पादन केले होते.

Rb 4137-11a

9.7. *Kerosen.*—The State received in 1984, 13.24 lakh kilo litres of kerosene compared with 12.40 lakh kilo litres in 1983. The retail price of kerosene in Bombay Rationing Area was increased from Rs. 1.85 per litre to Rs. 2.03 per litre from 26th March, 1985. The rates vary in the districts between Rs. 2.05 to Rs. 2.38 per litre.

9.8. *High speed diesel.*—Though the State was allotted 16.71 lakh kilo litres of High speed diesel in 1984 as against 18.61 lakh kilo litres in 1983 its availability was easy.

9.9. *Cement.*—The quarterly allotment of levy cement made by the Government of India to the State, excluding the quantity allotted directly for irrigation and power projects and bio-gas plants etc., during the first-three quarters of 1984 was 1.79 lakh tonnes. It was increased to 1.92 lakh tonnes in the last quarter of 1984. Additionally 16.8 thousand tonnes of cement were allotted per quarter in 1984 for International Sanitation Decade Programme. The irrigation and power works received an allotment of 9.22 lakh tonnes in 1984, and the bio-gas plants of 56 thousand tonnes. As against the total allotment of 16.5 lakh tonnes in 1984, the despatches were 14.6 lakh tonnes.

9.10. *Milk supply.*—The number of milk processing plants in the State remained unchanged in 1984-85. There were 26 State Government milk processing plants with total capacity of 28.35 lakh litres a day. Of these, three with processing capacity of 11 lakh litres a day, were in Greater Bombay. Besides these there were six dairies of capacity 8.40 lakh litres in the co-operative sector. Moreover, there were 77 chilling centres of the Government with processing capacity 7.79 lakh litres, and 26 chilling centres with processing capacity 3.86 lakh litres in the co-operative sector. In March, 1985, on average, 18.71 lakh litres of milk were collected per day by the dairies in the mofussil areas, and on an average 11.28 lakh litres of milk were despatched to Greater Bombay milk scheme per day. In March, 1984, these figures were 16.99 lakh and 8.19 lakh litres per day respectively.

9.11. The Greater Bombay milk scheme supplied in March, 1985, 10.18 lakh litres of milk per day to 9.30 lakh card holders compared with 10.12 lakh litres per day supplied to 8.80 lakh card holders in March, 1984. The value of milk supplied to the Greater Bombay milk scheme in 1983-84 was Rs. 111 crore compared with Rs. 74 crore in 1982-83.

9.12. The Government dairies also produced 1.2 thousand tonnes of ghee and 8 tonnes of cheese between April-October 1984. In 1983-84 they had produced 1.8 thousand tonnes of ghee and 18 tonnes of cheese.

शिक्षण

९.१३. साक्षरता.—१९८१ च्या जनगणनेनुसार राज्यांत साक्षरतेचे प्रमाण ४७.१८ टक्के होते. तेच १९७१ मध्ये ३९.१८ टक्के होते. नागरी भागातील ६३.९२ टक्के हे साक्षरतेचे प्रमाण ग्रामीण भागातील ३८.१५ टक्क्यापेक्षा जास्त होते. तसेच पुरुषांच्या बाबतीत हे प्रमाण ५८.७८ टक्के तर स्त्रियांच्या बाबतीत ३४.७९ टक्के होते.

९.१४. शिक्षणविषयक आकडेवारी १९८३-८४ करिता व प्राथमिक अंदाज १९८४-८५ करिता खालील तक्त्यांत दर्शविले आहेत.

Education

9.13. Literacy.—The percentage of literacy in Maharashtra according to 1981 census was 47.18 as against 39.18 in 1971. The literacy rate was high i.e. 63.92 in urban areas as against 38.15 in the rural areas. Literacy rate amongst males was higher at 58.78 than 34.79 for females.

9.14. Educational Statistics for 1983-84 and the preliminary estimates for 1984-85 are given in the table below :—

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 19

महाराष्ट्रातील शिक्षण

Education in Maharashtra

शिक्षणसंस्थेचा प्रकार	बाब	1983-84	1984-85*	१९८३-८४ च्या मानाने १९८४-८५ तील वाढ (टक्केवारी) Percentage increase in 1984-85 over 1983-84	Item	Type of institution
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)	(1)
प्राथमिक	(१) संस्था	52,667	53,000	0.6	(1) Institutions	Primary school
	(२) विद्यार्थी (०००)	9,031	9,245	2.4	(2) Enrolment (000)	
	(३) शिक्षक (०००)	236	242	2.5	(3) Teachers (000)	
माध्यमिक	(१) संस्था	6,989	7,500	7.3	(1) Institutions	Secondary school
	(२) विद्यार्थी (०००)	4,001	4,280	7.0	(2) Enrolment (000)	
	(३) शिक्षक (०००)	130	137	5.4	(3) Teachers (000)	
महाविद्यालये (सर्वसाधारण)	(१) संस्था	463	510	10.2	(1) Institutions	Colleges for general education
	(२) विद्यार्थी (०००)	605	640	5.8	(2) Enrolment (000)	
इतर उच्च शिक्षणाच्या संस्था	(१) संस्था	372	395	6.2	(1) Institutions	Other institutions for higher education
	(२) विद्यार्थी (०००)	105	110	4.8	(2) Enrolment (000)	

* प्राथमिक अंदाज/preliminary estimates.

९.१५. राज्यातील १९८३-८४ मधील ५२,६६७ प्राथमिक शाळांपैकी ३२ टक्के शाळा एक शिक्षकी होत्या. ३८ टक्के शाळा एक ते चार इयत्ता असलेल्या निम्न प्राथमिक शाळा होत्या. उरलेल्या (सुमारे ३० टक्के) उच्च प्राथमिक शाळा होत्या. १९८३-८४ मध्ये राज्यात ६,९८९ माध्यमिक शाळा होत्या व त्यामध्ये ४०.०१ लाख विद्यार्थी होते.

९.१६. पुढील तक्त्यांत १९८२-८३ व १९८३-८४ करिता प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांची संख्या स्तरनिहाय दिली आहे. इयत्ता एक ते चारमधील विद्यार्थ्यांच्या वाढीची टक्केवारी कमी होताना, तरीपण हा दर लोकसंख्या वाढीच्या दराबरोबर जवळजवळ होता. इतर इयत्तांत पाच ते सात इयत्तांचा गट व आठ ते दहा इयत्तांचा गट यांचे बाबतीत हा दर खूपच जास्त होता.

9.15. Out of the 52,667 primary schools in the State in 1983-84, nearly 32 per cent were single teacher schools, 38 per cent were lower primary schools having standards I to IV and the rest (about 30 per cent) were upper primary schools. The number of secondary schools in the State in 1983-84 was 6,989 with an enrolment of 40.01 lakh students.

9.16. The following table gives stagewise enrolment in the primary, secondary and the higher secondary schools for the years 1982-83 and 1983-84. Though percentage increase in enrolment is the least in the standard group I—IV, it nearly matches the rate of change in population. For the subsequent two groups, standards V—VII and VIII to X, the percentage increase is much higher.

तथता क्रमांक/TABLE No. 20

१९८२-८३ व १९८३-८४ मधील पटावरील विद्यार्थ्यांची स्तरनिहाय संख्या
Stagewise enrolment of students in 1982-83 and 1983-84

(लाखात/In lakhs)

इयत्ता गट Standard group	विद्यार्थी Enrolment		१९८२-८३ च्या मानाने १९८३-८४ मधील बदल (टक्के) Percentage change in 1983-84 over 1982-83
	1982-83	1983-84	
(1)	(2)	(3)	(4)
I-IV	75.30	76.66	1.8
V-VII	30.91	32.64	5.6
VIII-X	17.53	18.80	7.2
XI-XII	4.39	4.61	5.0

९.१७. १९८४-८५ मध्ये विद्यार्थी व शिक्षक यांचे प्रमाण प्राथमिक शाळांकरिता ३८ होते व माध्यमिक शाळांकरिता ३१ होते.

९.१८. प्रत्येक विद्यार्थ्यांमागे खर्च १९८०-८१ मध्ये प्राथमिक शाळांकरिता १८७ रुपये माध्यमिक शाळांकरिता ३९२ रुपये व महाविद्यालयाकरिता १,४६० रुपये असा होता.

९.१९. उच्च शिक्षण.—राज्यात १९८३-८४ मध्ये ४६३ कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालये होती तर १९८२-८३ मध्ये ही संख्या ४१५ होती. त्यातील विद्यार्थ्यांची १९८३-८४ मधील संख्या ६.०५ लाख होती व ती १९८२-८३ पेक्षा ६ टक्क्यांनी जास्त होती. १९८४-८५ मध्ये शासनाने ६९ कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालये आणि १३ अध्यापक प्रशिक्षण महाविद्यालयांना मंजूरी दिली होती. १९८३-८४ मध्ये राज्यात सात विद्यापीठे होती. त्या व्यतिरिक्त राज्यात चार कृषि विद्यापीठे व त्यांना संलग्न असलेली १२ कृषि महाविद्यालये होती.

९.२०. कुटुंब कल्याण.—राज्यात ३१ मार्च १९८४ ला अंदाजे १.१४ कोटी जोडप्यांपैकी ५४.८६ लाख जोडपी (४८ टक्के) कुटुंब कल्याणाच्या विविध पद्धतींचा वापर करित होती. भारताकरिता ही टक्केवारी २९ भरते. राज्यात १९८३-८४ मध्ये ६.५० लाख नसबंदी शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या. निर्धारित उद्दिष्टापेक्षा ही कामगिरी ३० टक्क्यांनी जास्त होती. याउलट भारतात यावर्षी ती उद्दिष्टापेक्षा २४ टक्क्यांनी कमी होती. एप्रिल-ऑक्टोबर १९८४ मध्ये राज्यात २.१४ लाख नसबंदी शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या तर एप्रिल-डिसेंबर १९८३ मध्ये त्यांची संख्या ३.२२ लाख होती.

९.२१. पोषण कार्यक्रम.—उपयोजित पोषण कार्यक्रम १९८३-८४ वर्षाच्या अखेरीस ११८ गटात कार्यान्वित होता. १९८२-८३ च्या अखेरीस देखील अशा गटांची संख्या एवढीच होती. विशेष पोषण कार्यक्रम मात्र १९८२-८३ अखेर ६८ गटात कार्यान्वित होता. तो १९८३-८४ अखेर काही गटांचे रूपांतर एकात्मिक बाल विकास सेवा गटांत झाल्यामुळे फक्त चार गटात कार्यान्वित होता. १९८४-८५ या वर्ष अखेरपर्यंत चार गटांचे देखील एकात्मिक बालविकास सेवा गटांमध्ये रूपांतर झाल्यामुळे १९८४-८५ अखेर विशेष पोषण आहार योजनेखाली एकही गट राहिला नाही. उपयोजित पोषण कार्यक्रमाचा लाभ घेणाऱ्या माता व बालके यांची संख्या १९८३-८४ अखेर ८३ हजार होती तर १९८२-८३ अखेर हीच संख्या ७७ हजार होती विशेष पोषण आहार योजनेचा लाभ घेणाऱ्या माता व बालके यांची संख्या १९८३-८४ अखेर २८ हजार होती तर १९८२-८३ अखेर ४.३४ लाख होती.

9.17. The pupil-teacher ratio in 1984-85 was 38 for primary and 31 for secondary schools.

9.18. The expenditure per pupil during 1980-81 was Rs. 187 in primary schools, Rs. 392 in secondary schools and Rs. 1,460 in colleges.

9.19. Higher education.—There were 463 Arts, Science and Commerce Colleges in 1983-84 as against 415 in 1982-83. Their enrolment in 1983-84 was 6.05 lakhs i.e., 6 per cent more than in 1982-83. Sanction has been accorded by Government in respect of 69 Arts, Science and Commerce Colleges and 13 B.Ed. Colleges during 1984-85. There were 7 non-agricultural universities in 1983-84. In addition there were 4 agricultural universities with 12 agricultural colleges affiliated to them.

9.20. Family Welfare.—Of the estimated 1.14 crore eligible couples in the State as on 31st March 1984, 54.86 lakhs, i.e. 48 per cent, were effectively protected by different family planning methods. The protection rate in India was 29 per cent. In the State, 6.50 lakh sterilisation operations were performed in 1983-84, exceeding the target by 30 per cent. In contrast, there was a shortfall of 24 per cent in India in that year. Between April-October 1984, 2.14 lakh sterilisation operations were performed as against 3.22 lakh operations in April-December 1983.

9.21. Nutrition Programme.—During 1983-84, the Applied Nutrition Programme was in operation in 118 blocks, the same as in 1982-83. The Special Nutrition Programme was however in operation in 4 blocks as against 68 blocks in 1982-83 which have been converted into Integrated Child Development Service blocks. These four blocks were also converted into Integrated Child Development Service blocks during the year 1984-85 at the end of which there was no Special Nutrition Block. The number of beneficiary children and mother under the Applied Nutrition Programme was 83 thousand at the end of March, 1984 compared with 77 thousand at the end of March, 1983. The number of beneficiary children and mothers under Special Nutrition Programme was 28 thousand at the end of March, 1984 as against 4.34 lakh at the end of March, 1983.

१०. व्यापार आणि वाणिज्य

10. TRADE AND COMMERCE

१०.१. व्यापारी बँकांचे व्यवहार.—व्यापारी बँकांच्या शाखांची संख्या जून १९८३ च्या अखेर ४,०७३ होती ती सात टक्क्यांनी वाढून ३० जून, १९८४ ला ४,३७६ झाली. बँकांच्या राज्यातील शाखांपैकी जवळ जवळ २३ टक्के शाखा बृहन्मुंबईमध्ये होत्या. ग्रामीण व निम-नागरी भागात शाखांचा विस्तार करण्याचा कार्यक्रम १९७४ पासून जोराने चालू आहे. परिणामतः ग्रामीण व निमनागरी भागातील शाखांच्या संख्येचे प्रमाण जून, १९७४ मध्ये ४८ टक्के होते. ते वाढून जून, १९८४ मध्ये ५८ टक्के झाले आहे. लोकसंख्येचा विचार केल्यास जून, १९८३ मध्ये दर १६,२०० लोकसंख्येमागे एक बँक कार्यालय असे प्रमाण होते. ते जून, १९८४ मध्ये १५,४०० लोकसंख्येमागे एक बँक कार्यालय असे झाले.

१०.२. राज्यातील व्यापारी बँकांकडील ठेवी जून, १९८३ अखेर ९,७९९ कोटी रुपये होत्या त्या जवळ जवळ २० टक्क्यांनी वाढून जून, १९८४ अखेर ११,६७६ कोटी रुपये झाल्या. जून, १९८४ अखेर दर बँक शाखेमागे सरासरी ठेव २.७ कोटी रुपये होती, तर दर बँक शाखेमागे सरासरी पतपुरवठा २.६ कोटी रुपये होता. जून, १९८४ मध्ये पतपुरवठा व ठेवी यांचे राज्यातील प्रमाण सुमारे ९६ टक्के होते. जरी राज्यातील ५८ टक्के बँकांच्या शाखा ग्रामीण व निम-नागरी भागात कार्यान्वित आहेत तरी राज्यातील एकूण व्यवहाराचा विचार करता त्यांच्या ठेवी १४ टक्के तर पतपुरवठा ९ टक्के एवढाच होता. जून, १९८४ मध्ये फक्त बृहन्मुंबईचा वाटा बँकांच्या ठेवीमध्ये ७० टक्के व पतपुरवठ्यामध्ये ८० टक्के एवढा होता.

१०.३. सहकारी बँकासुद्धा जनतेला बँकेच्या व्यवहाराच्या सुविधा उपलब्ध करून देतात. मुख्य कार्यालय धरून सहकारी बँकांच्या शाखांची जी संख्या जून, १९८३ मध्ये होती त्यात १७३ शाखांची भर पडून जून, १९८४ मध्ये ती २,५४८ झाली. जून, १९८४ मध्ये व्यापारी व सहकारी बँकांचा विचार करता दर ९,६०० लोकसंख्येमागे एक बँक कार्यालय असे प्रमाण पडले. जून, १९८४ ला सहकारी बँकांच्या ठेवी २,९७१ कोटी रुपयांच्या होत्या व त्या आधीच्या वर्षापेक्षा २४ टक्क्यांनी वाढल्या.

१०.४. डिसेंबर, १९८२ च्या अखेरीस वर्गीकृत व्यापारी बँकांनी केलेल्या पतपुरवठ्यापैकी येणे असलेल्या रकमेतील अर्धा भाग उत्पादन क्षेत्राकडे होता. इतर महत्त्वाची क्षेत्रे म्हणजे व्यापार (२८ टक्के), कृषि व संलग्न व्यवसाय (७.८ टक्के) आणि परिवहन (४.२ टक्के) ही होत. डिसेंबर, १९८१ व डिसेंबर, १९८२ च्या शेवटच्या शुक्रवारी येणे असलेल्या पतपुरवठ्याच्या रकमेचे विवरण पुढील तक्त्यात दिले आहे:

10.1. *Commercial banking.*—The number of offices of commercial banks increased by seven per cent to 4,376 on 30th June, 1984 from 4,073 a year earlier, Greater Bombay accounted for 23 per cent of the bank offices in the State. The expansion of branches in the rural and semi-urban areas is being vigorously pursued since 1974, with the result that the percentage of bank offices in the rural and semi-urban areas which stood at 48 in June, 1974 went up to 58 in June, 1984. When related to population, the average population per bank office for the State which was 16,200 in June, 1983 decreased to 15,400 in June, 1984.

10.2. Deposits of the scheduled commercial banks in the State increased from Rs. 9,799 crore on 30th June, 1983 to Rs. 11,676 crore by the end of June 1984 or by nearly 20 per cent. The average of deposits per bank office for the State stood at Rs. 2.7 crore and that of bank credit at Rs. 2.6 crore at the end of June, 1984. Correspondingly, credit deposit ratio for the State was about 96 per cent in June, 1984. Though, 58 per cent of the bank offices in the State were located in the rural and semi urban areas, they accounted for 14 per cent deposits and 9 per cent credits in the State. Greater Bombay district alone accounted for 70 per cent of the deposits and 80 per cent of the credit to the scheduled banks in the State in June, 1984.

10.3. Co-operative banks also give banking facilities to the public. Branch offices (including head office) of the co-operative banks in June, 1984 were 2,548, an increase of 173 branches over June, 1983. The population per bank office (commercial and co-operative banks together) was 9,600 in June, 1984. The deposits of the co-operative banks were Rs. 2,971 crores on 30th June, 1984, an increase of 24 per cent.

10.4. As at the end of December, 1982, half the outstanding credit of the scheduled commercial banks was to the manufacturing sector. Other important sectors were trade 28 per cent, agriculture and allied activities 7.8 per cent and transport 4.2 per cent. The following table gives the distribution of outstanding credit to important sectors on the last Friday of December, 1981 and 1982.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 21

अर्गिकृत व्यापारी बँकांच्या पतपुरवठ्यापैकी येणे असलेल्या रकमेचे विवरण

Distribution of outstanding credit to important sectors by scheduled commercial banks in Maharashtra

(रुपये कोटीत)
(Rs. in crore)

विभाग (1)	महिन्याच्या शेवटच्या शुक्रवारचे आकडे Bank credit as on the last Friday of—				१९८१ च्या तुलनेत १९८२ मध्ये शेकडा वाढ (+) किंवा घट (—) Percentage increase (+) or decrease (—) in 1982 over 1981	Sector (1)
	डिसेंबर/December 1981		डिसेंबर/December 1982			
	येणे रक्कम Outstanding	बेरजेशी टक्केवारी Percentage to total	येणे रक्कम Outstandings	बेरजेशी टक्केवारी Percentage to total		
(1) कृषी व संलग्न व्यवसाय ..	445	7.2	593	7.8	33.26	Agriculture and allied activities.
(2) खाणकाम ..	10	0.2	14	0.2	4.0	Mining and quarrying.
(3) वस्तू निर्माण ..	3,612	60.5	3,827	50.5	5.95	Manufacturing industry
त्यापैकी लघुउद्योग ..	630	12.1	691	9.1	9.68	Of which small-scale industry
(4) बीजनिर्मिती, वहन व वाटप ..	76	1.2	45	0.6	(—) 40.79	Electricity generation, transmission and distribution.
(5) बांधकाम ..	53	0.9	65	0.9	22.64	Construction
(6) परिवहन ..	419	6.8	322	4.2	(—) 23.15	Transport operators.
(7) व्यक्तिगत आणि व्यावसायिक सेवा	182	3.0	124	1.6	(—) 31.87	Personal and professional services.
(8) व्यापार ..	864	14.1	2,130	28.1	146.53	Trade.
(9) व्यक्तिगत कर्जे ..	161	2.6	185	2.4	14.91	Personal loans
(10) इतर ..	215	3.5	270	3.7	25.58	Others.
एकूण पतपुरवठा ..	6,037	100.0	7,575	100.0	25.48	Total bank credit

१०.५. पतपुरवठ्यापैकी एकूण येणे रक्कम १९८२ मध्ये २५ टक्यांनी वाढली. व्यापार, कृषि आणि इतर विभाग या क्षेत्रातील येणे रकमेचे प्रमाण एकूण येणे रकमेच्या प्रमाणापेक्षा अधिक होते. हेच प्रमाण वीज, परिवहन, व व्यक्तिगत आणि व्यावसायिक सेवा या क्षेत्रात कमी झाले.

१०.६. संयुक्त भांडवली संस्था.—महाराष्ट्र राज्यात नोंदणीकृत कार्यालये असलेल्या संयुक्त भांडवली संस्थांची अस्थायी संख्या १९८३-८४ मध्ये १४ टक्यांनी वाढली व ३१ मार्च, १९८४ ला ही संख्या २३,०१९ झाली. त्याच काळात त्यांच्या भरणा केलेल्या भांडवलात १३ टक्यांनी वाढ होऊन वरील संदर्भ दिवशी ते भांडवल २,५६८ कोटी रुपये होते. भारतातील संयुक्त भांडवली संस्था व त्यांचे भरणा केलेले भांडवल या संबंधीची ३१ मार्च, १९८४ ची आकडेवारी पहाता राज्यातील संस्था व त्यांचे भरणा केलेले भांडवल यांचे प्रमाण अनुक्रमे २४ व १२ टक्के पडले.

10.5. The overall outstanding credit increased by 25 per cent in 1982. The percentage increase was higher than the overall percentage in the case of the sectors trade, agriculture and others. Outstanding credit declined in the case of electricity, transport and personal and professional services sectors.

10.6. Joint stock companies.—The provisional number of the joint stock companies with their registered offices in Maharashtra increased by 14 per cent in 1983-84 and was 23,019 on 31st March 1984. Their paid-up capital increased by 13 per cent and was Rs. 2,568 crore on that day. The number of joint stock companies and their paid-up capital were about 24 and 12 per cent respectively of their all-India number and value no 31st March 1984.

११. परिवहन आणि दळणवळण

११.१. सर्व राज्ये आणि भारत याचेबाबत १९८०-८१ या वर्षाची माहिती उपलब्ध आहे. त्यानुसार दर १०० चौरस किलोमीटर भौगोलिक क्षेत्रामागे असलेल्या रस्त्यांच्या लांबीच्या बाबतीत देशातील २२ राज्यांमध्ये, महाराष्ट्राचा सातवा क्रमांक लागतो. सर्व संस्थांकडे परिरक्षणासाठी असलेल्या रस्त्यांच्या लांबीचा विचार करता दर १०० चौ. कि.मी. क्षेत्रामागे महाराष्ट्रातील रस्त्यांची लांबी ५८ किलोमीटर होती तर संपूर्ण देशात हे प्रमाण ४७ किलोमीटर होते.

११.२. रस्ते—रस्ते विकास (सुधारित) योजना १९६१-८१ नुसार बांधलेल्या राज्यातील रस्त्यांच्या लांबीत १९८३-८४ मध्ये १ हजार किलोमीटर वाढ झाली व १९८३-८४ चे अखेरीस रस्त्याची लांबी १०४ हजार किलोमीटर होती. १९८२-८३ मध्ये ही वाढ १.९ हजार किलोमीटर होती. सुधारित योजनेनुसार महाराष्ट्र राज्याकरिता ठरविण्यात आलेली उद्दिष्टे आणि त्यानुसार ३१ मार्च १९८३ व ३१ मार्च १९८४ पर्यंत झालेली उद्दिष्टपूर्ती खालील तक्त्यात दिली आहे.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 22

सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखरेखीखालील रस्ते बांधणीबाबत वर्गवारीनुसार उद्दिष्टे आणि उद्दिष्टपूर्ती

Classwise targets and achievements with road length under maintenance with Public Works Department and Zilla Parishads

(किलोमीटरमध्ये/In km.)

रस्त्याचा प्रकार (1)	सुधारित १९६१-८१ योजनेतील उद्दिष्टे Revised 1961-81 Plan target (2)	३१ मार्च रोजी गाठलेले उद्दिष्ट (अस्थायी) Achievement as on 31st March		Class of Road (1)
		1983 (अंतिम) Final (3)	1984 (अस्थायी) Provisional (4)	
राष्ट्रीय महामार्ग	2,956	2,940	2,940	National highways
राज्य महामार्ग	20,374	19,086	19,277	State highways
प्रमुख जिल्हा रस्ते	29,024	25,574	25,829	Major district roads
इतर जिल्हा रस्ते	35,714	26,500	26,765	Other district roads
ग्रामीण रस्ते	44,230	29,248	29,540	Village roads
एकूण	1,32,298	1,03,348	1,04,351	Total

११.३. रस्ते योजनेखालील एकूण उद्दिष्टांपैकी ७८ टक्के लांबीचे बांधकाम १९८३-८४ या वर्षाअखेर पूर्ण झाले. रस्त्याची फक्त लांबी विचारात घेतल्यास राष्ट्रीय आणि राज्य महामार्गाबाबतचे उद्दिष्ट जवळजवळ साध्य झाले (९५ टक्के) आणि ग्रामीण भागातील रस्त्यांबाबत (इतर जिल्हा रस्ते आणि ग्रामीण रस्ते) ते ७० टक्के साध्य झाले.

११.४. वर उल्लेखिलेल्या रस्त्यांशिवाय ३१ मार्च १९८४ अखेर सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखरेखीखालील अवर्गीकृत रस्त्यांची लांबी ४३.२ हजार किलोमीटर होती व नागरी संस्था व वन विभाग यांच्या सारख्या इतर संस्थांच्या देखरेखीखालील रस्त्यांची लांबी २५.६ हजार किलोमीटर होती. सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हापरिषदा धरून ह्या सर्व संस्थांच्या देखरेखीखालील रस्त्यांची

11. TRANSPORT AND COMMUNICATION

11.1. In 1980-81, the latest year for which data for all States and India are available, Maharashtra stood seventh among the 22 States in India in respect of road length per 100 sq. km. of geographical area. If length of roads maintained by all authorities is considered, the road length in Maharashtra was 58 km. per 100sq.km. as against 47 km. for India.

11.2. Roads—The length of roads constructed in the State as per the '1961-81 Road Development Plan (Revised)', increased by one thousand km. in 1983-84 compared with an increase of 1.9 thousand km. in 1982-83 and was 104 thousand km. at the end of 1983-84. Table below gives targets under the revised road development plan and achievements by the end of March 1983 and March 1984.

11.3. About 78 per cent of the total planned road length was constructed by the end of 1983-84. If only the road length is considered, the target in respect of trunk roads (National and State highways together) was almost achieved (95 per cent), while that in respect of the roads serving rural areas (other district roads and village roads) was achieved to the extent of about 70 percent.

11.4. In addition to these roads, the Public Works Department of the State Government and the Zilla Parishads maintained 43.2 thousand km. of unclassified roads and other agencies like municipal bodies and Forest Department, maintained 25.6 thousand km. of road length as on 31st March 1984. The road length

एकूण लांबी ३१ मार्च १९८३ रोजी सुमारे १७५ हजार किलोमीटर होती व त्यापैकी ९२.८ हजार किलोमीटर लांबी पृष्ठांकित होती.

under various authorities together was about 175 thousand km. on 31st March 1983 of which 92.8 thousand km. was surfaced.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 23

१९६१-८१ योजनेमध्ये नसलेले रस्ते धरून निरनिराळ्या विभागांच्या/संस्थांच्या देखभालीखालील एकूण रस्त्यांची लांबी
Total road length including that outside 1961-81 Plan under maintenance with different authorities

(किलोमीटरमध्ये)
(In km.)

रस्ते बांधणारा किंवा त्याची देखभाल करणारा विभाग/संस्था (1)	३१ मार्च १९८४ रोजी असलेली रस्त्यांची लांबी* Road length as on 31st March 1984			Authority constructing or maintaining the road length (1)
	पृष्ठांकित Surfaced (2)	अपृष्ठांकित Unsurfaced (3)	एकूण Total (4)	
सार्वजनिक बांधकाम विभाग	31,420	4,245	35,665	Public Works Department
जिल्हा परिषदा	50,550	61,301	1,11,851	Zilla Parishads
एकूण ..	81,970	65,546	1,47,516	Total
नगरपरिषदा व महानगरपालिका	9,178	2,300	11,478	Municipal councils and municipal corporations
वन विभाग	396	13,730	14,126	Forest Department
पाटबंधारे विभाग @	1,265	791	2,056	Irrigation Department @
एकूण ..	10,839	16,821	27,660	Total
एकूण बेरीज ..	92,809	82,367	1,75,176	Grand Total

@३१ मार्च १९८३ रोजी /as on 31 March 1983

*अस्थायी./Provisional.

११.५. लोहमार्ग.—राज्यातील लोहमार्गाची लांबी ३१ मार्च १९८४ रोजी ५,२९७ किलोमीटर असून या लांबीपैकी ६० टक्के लोहमार्ग ब्रॉडगेज, १९ टक्के मीटर गेज व २१ टक्के नॅरोगेज आहे.

11.5 Railways.—The length of railway routes in the State was 5,297 km. as on 31 March 1984, 60 per cent of which was broad gauge, 19 per cent meter gauge and 21 per cent narrow gauge.

११.६. राज्यामध्ये ३१ मार्च १९८३ रोजी दर एक हजार चौरस किलोमीटर भौगोलिक क्षेत्रामागे १७ किलोमीटर लांबीचा लोहमार्ग होता तर संपूर्ण देशासाठी हे प्रमाण १९ किलोमीटर होते.

11.6. The railway route length per thousand sq. km. of geographical area in the State was 17 km. on 31st March 1983 as against 19km. for the country as a wholes.

११.७. मोटार वाहने.—महाराष्ट्रामध्ये वापरात असलेल्या मोटार वाहनांची संख्या मार्च १९८१ च्या अखेरीस ८.३४ लाख होती व ही संख्या भारतातील सर्व राज्यांमध्ये सर्वाधिक आहे. ही संख्या देशातील एकूण मोटार वाहनांच्या संख्येच्या १६ टक्के भरते. राज्यातील मोटार वाहनांची संख्या दर लाख लोकसंख्येमागे १,३२८ होती तर देशात ७५५ होती. या बाबतीत देशातील सर्व राज्यात महाराष्ट्राचा दुसरा क्रमांक लागतो. १ जानेवारी १९८५ रोजी राज्यातील वापरात असलेल्या मोटार वाहनांची संख्या १३.४५ लाख म्हणजे गेल्या वर्षापेक्षा जवळजवळ १३ टक्क्यांनी जास्त होती. राज्यातील एकूण मोटार वाहनांपैकी जवळजवळ तीन चतुर्थांश (९.९ लाख) मोटार गाड्या व मोटार सायकली असून एका वर्षात त्यात १५ टक्के वाढ झाली होती.

11.7. Motor vehicles.—The number of motor vehicles in use in Maharashtra by the end of March 1981 was 8.34 lakhs, the highest among all States in India. The State accounted for 16 per cent of the motor vehicles in the country. The number of vehicles per lakh of population in the State was 1,328 as against 755 for India and the State stood second amongst all the States in India in that respect. The number of motor vehicles in operation in the State as on 1st January 1985 was 13.45 lakhs about 13 per cent more than a year ago. Nearly three-fourth of these vehicles, i.e. 9.9 lakhs were motor cars and motor cycles showing an increase of 15 per cent in the year.

११. ८०० राष्ट्रीय प्रवासी मार्ग परिवहन महामंडळाची प्रवासी मार्ग परिवहन ताचे राष्ट्रीयकरण झालेले असून त्याचे व्यवस्थापन महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळातर्फे केले जाते. महामंडळाने ३१ मार्च १९८४ पर्यंत २५८ कोटी रुपये भांडवली खर्च केला होता. आधीच्या वर्षी तो २३५ कोटी रुपये होता. भांडवली खर्चापैकी सुमारे दोन-तृतीयांश खर्च महामंडळाने आपल्या अंतर्गत साधनापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नावरून भागवला आहे.

११.२. महामंडळाने चालू केलेले मार्ग १९८३-८४ च्या अखेरीस ११,७५५ होते. ही संख्या आधीच्या वर्षापेक्षा १.४ टक्क्यांनी जास्त आहे. मार्गाची लांबी एक वर्षात सुमारे ०.५ टक्क्यांनी वाढून वर्ष अखेर ७३० हजार किलोमीटर झाली. १९८३-८४ मध्ये रस्त्यावरील गाड्यांची दैनिक सरासरी १९८२-८३ पेक्षा ०.३ टक्क्यांनी वाढून ती ८,८२६ झाली. तसेच प्रवाशांच्या दैनिक सरासरी संख्येतही सुमारे सात टक्के वाढ होऊन ती ३८.२८ लाख झाली. महामंडळाच्या कार्यक्षेत्राशी संबंधित आकडेवारी पुढील तक्त्यात दिली आहे.

11.1. Nationalised passenger road transport. The passenger road transport in the State is nationalised and managed by the Maharashtra State Road Transport Corporation (MSRTC). It had incurred a capital expenditure of Rs. 258 crore by 31st March 1984 as against Rs. 235 crore a year earlier. About two-thirds of the capital expenditure was met from its internal resources.

11.9. The number of routes operated by the Maharashtra State Road Transport Corporation (MSRTC) by the end of 1983-84 increased to 11,755 by 1.4 per cent over earlier year and route km. to 730 thousand km. i.e. 0.5 per cent over the earlier year. The average number of buses on road in 1983-84 increased by 0.3 per cent to 8,826 and the average number of passengers carried per day by about seven per cent to 38.28 lakhs. The operational statistics of Maharashtra State Road Transport Corporation for 1982-83 and 1983-84 are given in the following table.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 24

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची काही महत्त्वाची आकडेवारी
Operational statistics of Maharashtra State Road Transport Corporation

बाब	परिमाण	वर्ष Year 1982-83	वर्ष Year 1983-84	Unit	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(2)	(1)
(1) वर्षअखेरीस असलेले मार्ग	संख्या	11,596	11,755	Number	Routes at the end of the year
(2) वर्षअखेरीस मार्गाची लांबी	लाख किलोमीटर	7.26	7.30	Lakh km.	Route km. at the end of the year
(3) वर्षभरात महामंडळाजवळ असलेल्या गाड्यांची सरासरी संख्या (विभागात)	संख्या	10,335	10,273	Number	Average number of buses held during the year (in regions)
(4) रस्त्यावरील गाड्यांची दैनिक सरासरी	संख्या	8,802	8,826	Number	Average number of buses on road per day
(5) प्रवाशांची दैनिक सरासरी	लाख	35.72	38.28	Lakh	Average number of passengers carried per day
(6) वार्षिक किलोमीटर	कोटी	79.79	81.94	Crore	Annual effective kilometres
(7) बाह्यकीपासूनचे वार्षिक उत्पन्न	कोटी रुपये	325.35	354.85	Crore Rs.	Total traffic receipts during the year

११.१०. जानेवारी १९८५ मध्ये महामंडळाजवळ असलेल्या वाहनांची (विभागात) दैनिक सरासरी १०,५६२ म्हणजे मागील वर्षापेक्षा ४.२५ टक्क्यांनी वाढली होती. तसेच रस्त्यावर असणाऱ्या वाहनांची दैनिक सरासरी ९,४५३ म्हणजे मागील वर्षापेक्षा ७.६५ टक्क्यांनी वाढली होती. गाड्यांच्या वापराची टक्केवारी जानेवारी १९८४ मध्ये ८७ होती ती वाढून जानेवारी १९८५ मध्ये ८९ इतकी झाली, जानेवारी १९८४ मधील एकूण प्रवासी अंतर ७०४ लाख किलोमीटर वरून ८.८१ टक्क्यांनी वाढून जानेवारी १९८५ मध्ये ७६६ लाख किलोमीटर झाले. भारगुणकाची टक्केवारी १९८४ मध्ये ७१ होती ती वाढून १९८५ मध्ये ७४ झाली.

११.११. महामंडळात १९८२-८३ ह्या वर्षात उत्पन्नापेक्षा खर्च जास्त होऊन ८.३९ कोटी रुपयांची तफावत आली. १९८३-८४ मध्ये ही तफावत ४.५३ कोटी रुपये एवढी कमी झाली. १९८३-८४ ह्या वर्षात मागील वर्षापेक्षा महसुली उत्पन्नात नऊ टक्क्यांनी वाढ झाली व चालू खर्च आठ टक्क्यांनी वाढला. महामंडळाच्या १९८२-८३ व १९८३-८४ च्या आर्थिक परिस्थितीचे चित्र पुढील तक्त्यात दिले आहे

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 25

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाच्या आर्थिक परिस्थितीचे विवरण
Financial results of the working of the Maharashtra State Road Transport Corporation

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	वर्ष/Year 1982-83 (2)	वर्ष/Year 1983-84 (3)	Item (1)
(1) महसुली उत्पन्न	333.24	364.46	Revenue receipts
(2) चालू खर्च	308.44	330.92	Working expenses
(3) बोनस फरक (उत्पन्न वजा चालू खर्च)	24.80	33.54	Gross margin (Item 1 minus Item 2)
(4) घसारा	30.23	34.67	Depreciation
(5) शासनाने दिलेल्या भांडवली हिश्यावर दिलेले व्याज	2.96	3.40	Interest paid on capital contributed by the participating Government.
(6) निव्वळ फरक	(-)-8.39	(-)-4.53	Net margin.

११.१२. छोटी बंदरे.—महाराष्ट्र राज्याच्या किनारपट्टीवर ४८ छोटी बंदरे आहेत. ह्या वेगवेगळ्या बंदरातून १९८२-८३ मध्ये १०.९९ लाख उतारूंची वाहतूक झाली. १९८३-८४ मध्ये ती १६ टक्क्यांनी वाढून १२.७० लाख इतकी झाली. ह्यापैकी मोरा व रेवस (थळ) ह्या बंदरातून अनुक्रमे ५५ टक्के व ३६ टक्के उतारूंची वाहतूक करण्यात आली. ही दोन्ही बंदरे मुंबई बंदर वाहतूक सेवेखाली येतात.

११.१३. १९८२-८३ मध्ये या बंदरातून सहा लाख टन मालाची वाहतूक झाली होती. ती १९८३-८४ मध्ये चांगलीच वाढून ११ लाख टन झाली. ही वाहतूक १९८१-८२ मधील वाहतूकीपेक्षा कमीच होती. १९८३-८४ मध्ये रेडी या बंदरामधून कच्च्या लोखंडाची निर्यात मोठ्या प्रमाणावर म्हणजे ८.६२ लाख टन झाल्यामुळे ही वाढ झाली. १९८२-८३ मध्ये ही निर्यात ३.९३ लाख टन झाली होती. १९८३-८४ मध्ये एकूण मालाची आयात २.४० लाख टन होती. आयात केलेल्या मालामध्ये मुख्यतः विटा (क्लिकर ६१ टक्के), इमारतीचे सामान २३ टक्के होते. निर्यात केलेल्या एकूण मालामध्ये मुख्यतः कच्चे लोखंड ९.०५ लाख टन (९५ टक्के) होते.

11.10. In January 1985 the average number of vehicles held in regions per day was 10,562, and that on road 9,453, both higher by 4.25 and 7.65 per cent respectively than a year earlier. The percentage of fleet utilisation increased to 89 in January 1985 from 87 in January 1984. The total effective kilometers increased by 8.81 per cent to 766 lakhs in January 1985 from 704 lakhs in January 1984. The per cent load factor increased to 74 in January 1985 from 71 in January 1984.

11.11. Maharashtra State Road Transport Corporation had a negative net margin of Rs. 8.39 crore in 1982-83, it declined to Rs. 4.53 crore in 1983-84. Its revenue receipts increased by nine per cent and working expenses increased by eight per cent in 1983-84 over 1982-83. Financial statistics of Maharashtra State Road Transport Corporation for 1982-83 and 1983-84 are given in the table below

11.12. Minor ports.—There were 48 minor ports along the coast-line of the State. The total passenger traffic at different ports increased from 10.99 lakhs in 1982-83 to 12.70 lakhs in 1983-84 or by 16 per cent. Of this, 55 per cent was at Mora and 36 per cent at Rewas (Thal) both of which come under Bombay harbour service.

11.13. The cargo handled by these ports increased sharply to 11 lakh tonnes in 1983-84 from six lakh tonnes in 1982-83. This was still less than that in 1981-82. The sharp increase was due to the higher export of iron ore of 8.62 lakh tonnes from Redi port compared with 3.93 lakh tonnes exported in 1982-83. The total imports in 1983-84 amounted to 2.40 lakh tonnes, 61 per cent of which was clinker and 23 per cent building materials. The total exports amounted to 9.05 lakh tonnes, 95 per cent of which was iron ore.

१२. सहकारी चळवळ

१२.१. महाराष्ट्रातील सहकारी संस्था.—३० जून १९८४ ला संपणाऱ्या वर्षामध्ये राज्यातील सहकारी संस्थांच्या एकूण संख्येत एका वर्षात ५.४४ टक्क्यांनी वाढ होऊन ती ६७,४५८ पासून ७१,१३० पर्यंत वाढली. त्यांच्या भरणा केलेल्या भाग भांडवलात मागीलवर्षापेक्षा १२ टक्क्यांनी वाढ होऊन ७५९ कोटी रुपयांवरून ते ८५० कोटी रु. झाले. ठेवी, २,८०४ कोटी रुपयांवरून ३,३०० कोटी रुपये म्हणजे १८ टक्क्यांनी वाढल्या. १९८३-८४ या वर्षात (निव्वळ) कर्जवाटप आधीच्या वर्षापेक्षा (१,६०१ कोटी रुपये) १६ टक्क्यांनी वाढून ते १,८५० कोटी रुपये झाले. खेळत्या भांडवलात गेल्या वर्षापेक्षा १२ टक्क्यांनी वाढ झाली. महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीची गेल्या दोन वर्षांतील प्रगती खाली दिलेल्या तक्त्यामध्ये दाखविली आहे.

12. CO-OPERATIVE MOVEMENT

12.1. Co-operative Societies in Maharashtra.—During the year ending 30th June 1984 the number of co-operative societies in the State increased to 71,130 from 67,458 or by 5.44 per cent, and their paid up share capital increased to Rs. 850 crore from Rs. 759 crore i.e., by 12 per cent. The deposits of these societies increased to Rs. 3,300 crore from Rs. 2,804 crore i.e., by 18 per cent and loans advanced (net) during the year 1983-84 increased to Rs. 1,850 crore i.e., by 16 per cent over the earlier year's advances of Rs. 1,601 crore. The increase in the working capital over the previous year was 12 per cent. The table below gives progress of the co-operative movement in the last two years.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 26

सहकारी चळवळीची प्रगती
Progress of co-operative movement

(रुपये कोटीत)
(Rs. in crore)

बाव (1)	वर्ष Year		१९८२-८३ च्या तुलनेत १९८३-८४ मधील वाढ(टक्के) Percentage increase in 1983-84 over 1982-83 (4)	Item (1)
	1982-83 (2)	1983-84 * (3)		
(1) संस्थांची संख्या ..	67,458	71,130	5.44	Number of societies
(2) सभासदांची संख्या (लाखात) ..	169	179	5.92	Number of members (in lakh)
(3) भरणा केलेले भाग भांडवल ..	759	850	11.99	Paid up share capital
(4) ठेवी ..	2,804	3,300	17.69	Deposits
(5) खेळते भांडवल ...	7,317	8,171	11.67	Working capital
(6) कर्जवाटप (नवत) ..	1,601	1,850	15.55	Advances (net)
(7) नफा झालेल्या संस्था ..	33,537	34,000	1.38	Number of societies in profit
(8) नफा ..	73	80	9.59	Amount of profit
(9) तोटा झालेल्या संस्था ..	24,037	24,800	3.17	Number of societies in loss
(10) तोटा ..	21	22	4.76	Amount of loss
(11) नफा किंवा तोटा न झालेल्या संस्था	9,884	12,330	24.75	Number of societies with no profit no loss

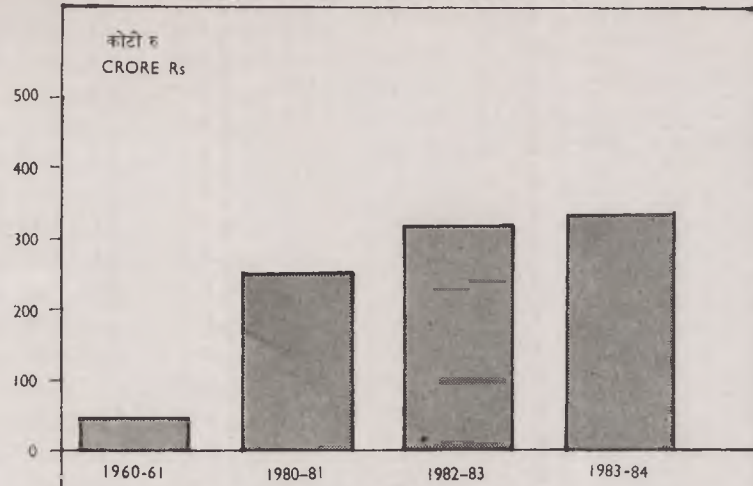
@लागू असल्याप्रमाणे/Where applicable

* अस्थायी/Provisional.

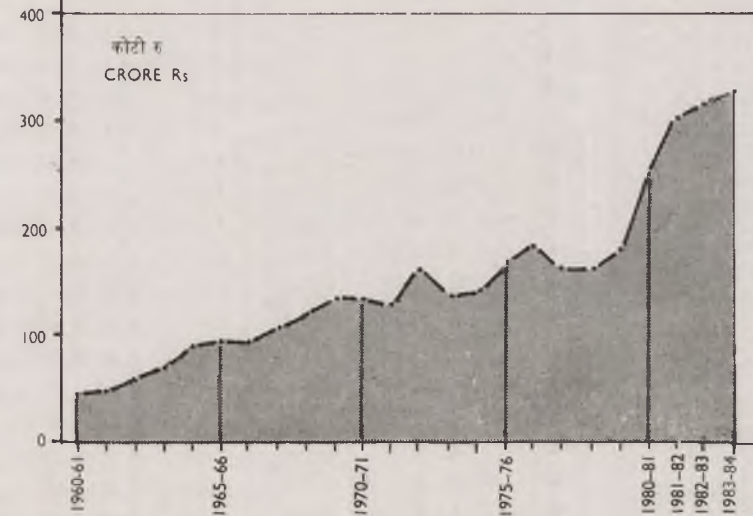
१२.२. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था.—राज्यात ३० जून १९८४ रोजी १८,३५३ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था होत्या. १९८३-८४ या वर्षी त्यांची सदस्य संख्या (धान्य पेंढ्या वगळता) आदल्या वर्षीच्या सदस्य संख्येपेक्षा २.४२ टक्क्यांनी वाढून ती ५७.३३ लाखावरून ५८.७२ लाख झाली तसेच खेळत्या भांडवलात १०.६१ टक्क्यांनी वाढ होऊन ते ७१९ कोटी रुपये झाले. या संस्थातर्फे १९८३-८४

12.2. Primary agricultural credit societies.—There were 18,353 primary agricultural credit societies as on 30th June 1984. Their membership (excluding that of grain Banks) increased from 57.33 lakhs to 58.72 lakhs i.e., by 2.42 per cent and their working capital by 10.61 per cent to Rs. 719 crore in the year 1983-84. They

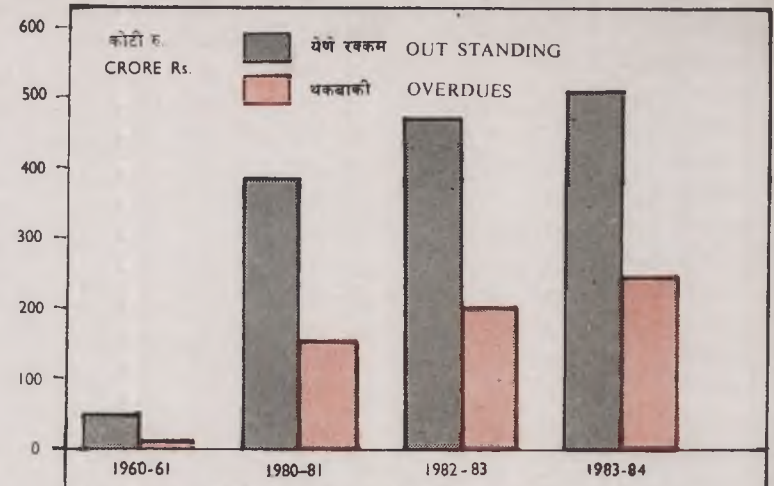
सहकारी चळवळीची प्रगती

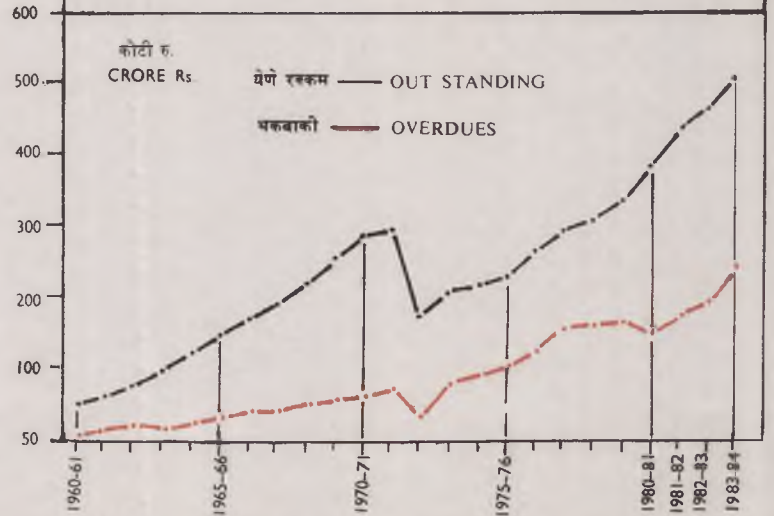
प्राथमिक शेतकी पतसंस्थांनी वर्षभरात दिलेली कर्जे
ADVANCES BY PRIMARY AGRICULTURAL CREDIT SOCIETIES DURING THE YEAR

GROWTH OF CO-OPERATION

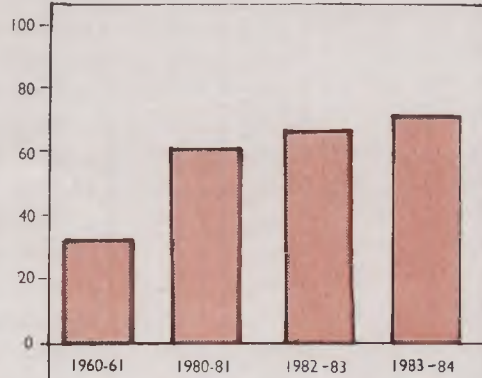

प्राथमिक शेतकी पतसंस्थांची वर्षअखेर येणे रक्कम व थकबाकी
OUTSTANDING AND OVERDUES AT PRIMARY AGRICULTURAL CREDIT SOCIETIES LEVEL AT THE END OF THE YEAR

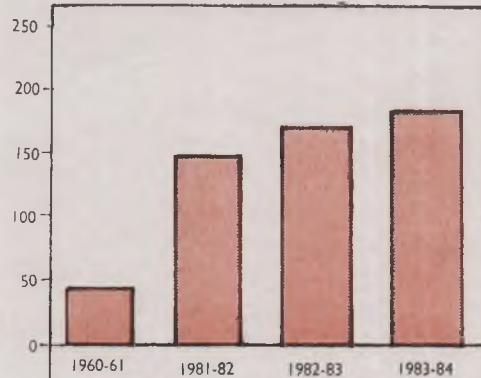

सहकारी चळवळीची प्रगती

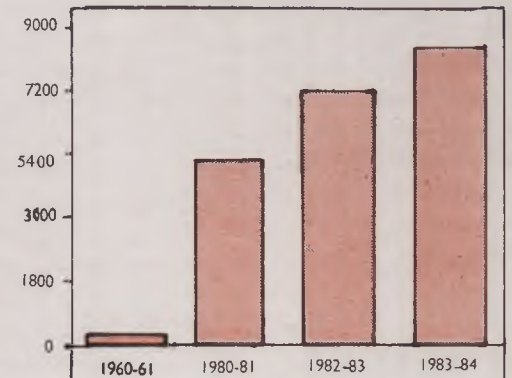
GROWTH OF CO-OPERATION

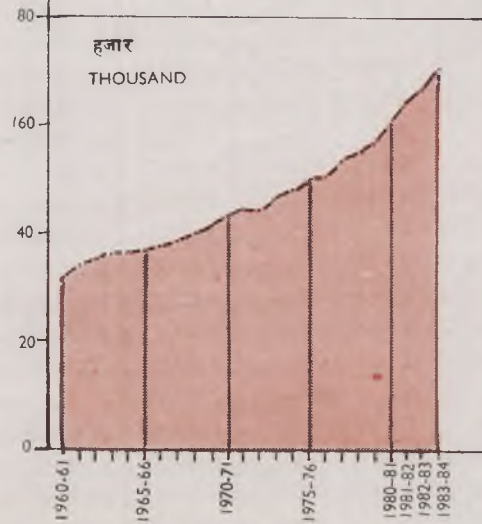
संस्था SOCIETIES
हजारत IN THOUSAND

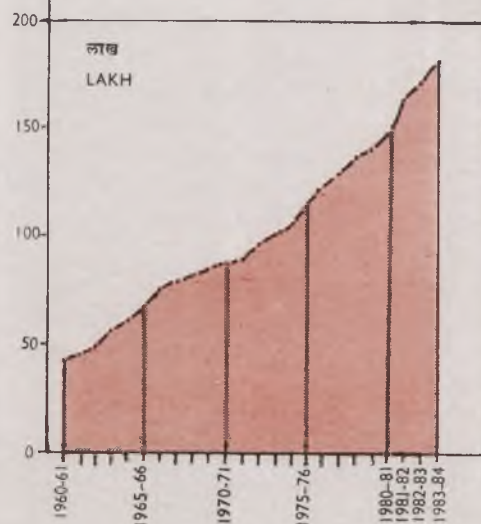
सभासद MEMBERS
लाखांत IN LAKH

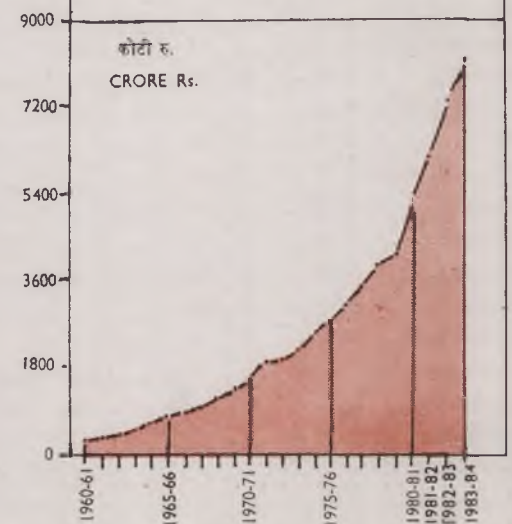
खेळते भांडवल WORKING CAPITAL
कोटी रुपयांत IN CRORE RUPEES

हजार THOUSAND

लाख LAKH

कोटी रु. CRORE Rs.

मध्ये ३१७ कोटी रुपयांचा पतपुरवठा झाला, त्यापैकी ९६ कोटी रुपये अल्प भूधारकांना वाटण्यात आले. ह्या संस्थांनी ९५ कोटी रुपये किमतीची शेती अवजारे व इतर वस्तूंचे वाटप केले.

१२.३. उपरोक्त संस्थांपैकी शेतकरी सेवा संस्थांची संख्या २९ असून त्यांची सदस्य संख्या ५९ हजार आहे. या संस्थांनी १९८३-८४ या वर्षात १६ हजार सदस्यांना ३.१५ कोटी रुपयांचा पतपुरवठा केला. आदिम विभागातील २७५ आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांनी ५.७६ लाख सदस्यांपैकी ८७ हजार सदस्यांना ९.८९ कोटी रुपयांचा पतपुरवठा १९८३-८४ मध्ये केला.

१२.४. शिखर व मध्यवर्ती बँका.—महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेच्या ठेवीत एका वर्षात ३२ टक्के वाढ होऊन जून १९८४ अखेर ८२३ कोटी रुपये झाल्या. या बँकांचे खेळते भांडवल १,००६ कोटी रुपये होते. एकूण पतपुरवठा मागील वर्षी १,७६५ कोटी रुपये होता तो १,६९७ कोटी रुपये इतका झाला.

१२.५. जून १९८४ अखेर, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांच्या ठेवी ९८१ कोटी रुपये होत्या, तर त्यांचे खेळते भांडवल १,३९१ कोटी रुपये होते. या बँकांनी १९८३-८४ या वर्षात, २,५६४ कोटी रुपयांचा पतपुरवठा (आधीच्या वर्षापेक्षा १५ टक्क्यांनी जास्त) केला.

१२.६. महाराष्ट्र राज्य भू-विकास बँकेने १९८३-८४ मध्ये ५५.४२ कोटी रुपयांचे कर्ज रोखे विक्रीस काढले. या बँकेने १९८३-८४ या वर्षी ५८.५१ कोटी रुपयांची दीर्घ मुदतीची कर्जे वाटली. आधीच्या वर्षी कर्जवाटप ६१.७६ कोटी रुपयांचे झाले होते. या बँकेची थकबाकी ३० जून १९८४ रोजी ४२.१० कोटी रुपये होती. आधीच्या वर्षी याच दिवशी ती ३७.५७ कोटी रुपये होती.

१२.७. बिगर कृषि पतपुरवठा संस्था.—जून १९८४ अखेर बिगर कृषि पतपुरवठा संस्थांच्या संख्येत आधीच्या वर्षापेक्षा ४.९० टक्के वाढ होऊन ती ६,३५९ झाली. १९८३-८४ च्या अखेरीस सदस्य संख्येतही १३.२३ टक्क्याने वाढ होऊन ती ५१ लाख झाली. या संस्थांचे खेळते भांडवल २,०४५ कोटी रुपये होते व पतपुरवठा १८१२ कोटी रुपयांचा होता. या दोहोंमध्ये या वर्षात अनुक्रमे २० व १४ टक्के वाढ झाली.

१२.८. उत्पादक सहकारी संस्थांची जून १९८४ अखेर संख्या १७,७६७ होती व त्यापैकी ४२३ संस्था या निव्वळ प्रक्रिया करणाऱ्या संस्था होत्या. १९८३-८४ अखेर सर्व संस्थांची सदस्य संख्या २५ लाख होती. तर त्यांचे खेळते भांडवल १,६०० कोटी रुपये होते. ४२३ प्रक्रिया संस्थांपैकी ३२० संस्था १९८३-८४ या वर्षी उत्पादन करित होत्या. ६७ सहकारी साखर कारखान्यांनी १९८३-८४ या वर्षात १८ लाख टन साखरेचे उत्पादन केले. आदल्या वर्षी ते २७ लाख टन एवढे झाले. १९८३-८४ या वर्षात सहकारी तेल गिरण्यांची संख्या जरी १३ वरून १५ पर्यंत वाढली तरी त्यातील एकही गिरणी उत्पादन करित नव्हती. महाराष्ट्रातील प्रक्रिया संस्थांच्या प्रगतीचा आढावा पुढील तक्त्यात दिला आहे.

provided credit to the tune of Rs. 317 crore during 1983-84 of which Rs. 96 crore was provided to small holders. Agricultural requisites provided by them were valued at Rs. 95 crore.

12.3. From among the primary agricultural credit societies, 29 farmers service societies with a membership of 59 thousands, advanced loans to the tune of Rs. 3.15 crore to 16 thousand members during the year. In the tribal sub-plan area, 275 Adiwasia Seva Societies had a membership of 5.76 lakh and these societies advanced credit of Rs. 9.89 crore to 87 thousand members during 1983-84.

12.4. *Apex and Central Banks.*—The deposits of the Maharashtra State Co-operative Bank increased to Rs. 823 crore on 30th June 1984 i.e., by 32 per cent in one year. Its working capital stood at Rs. 1,006 crore. The loans advanced (gross) during the year 1983-84 were of the order of Rs. 1,697 crore compared with Rs. 1,765 crore in the earlier year.

12.5. The deposits and working capital of the District Central Co-operative Banks were Rs. 981 crore and Rs. 1,391 crore respectively as on 30th June 1984. The gross loans advanced during 1983-84 were of the order of Rs. 2,564 crore showing an increase of 15 per cent.

12.6. The Maharashtra State Co-operative Land Development Bank floated debentures of the order of Rs. 55.42 crore during 1983-84. It disbursed long term loans of Rs. 58.51 crore during 1983-84 as against Rs. 61.76 crore disbursed in 1982-83. The overdues stood at Rs. 42.10 crore as on 30th June 1984 compared with Rs. 37.57 crore as on 30th June 1983.

12.7. *Non-agricultural Credit Societies.*—The number of non-agricultural credit societies was 6,359 on 30th June 1984 showing an increase of 4.90 per cent over the earlier year. Their membership increased by 13.23 per cent to 51 lakh at the end of 1983-84. Their working capital and gross loans advanced increased by 20 per cent and 14 per cent respectively and stood at Rs. 2,045 crore and Rs. 1,812 crore respectively.

12.8. There were 17,767 co-operative societies engaged in productive enterprises as on 30th June 1984 of which 423 were independent processing societies. The total membership and working capital of all these societies were 25 lakhs and Rs. 1,600 crore respectively at the end of the year 1983-84. Of the 423 independent processing societies, 320 were in production during the year. 67 co-operative sugar factories were in production during the year and they produced 18 lakh tonnes of sugar during 1983-84 as against 27 lakh tonnes in 1982-83. Though the number of co-operative oil mills increased from 13 to 15 during 1983-84, none of them was in production. The following table gives the progress made by the co-operative processing societies in Maharashtra.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 27

निव्वळ सहकारी प्रक्रिया संस्था
Independent co-operative processing societies

संस्थेचा प्रकार (1)	एकूण संस्था Total number of societies		उत्पादन चालू असणाऱ्या संस्थांची संख्या Number of societies in production		प्रक्रिया केलेला माल ('००० टनात) Quantity processed (in '000 Tonnes)		Type of society (1)
	1982-83 (2)	1983-84* (3)	1982-83 (4)	1983-84* (5)	1982-83 (6)	1983-84* (7)	
(1) सरकी काढणे व कापसाच्या गाठी बांधणे.	124	129	115	121	819	800	Cotton ginning and pressing
(2) तांदूळ गिरण्या	97	97	89	89	100	110	Rice mills
(3) तेल गिरण्या	13	15	—	—	—	—	Oil mills
(4) साखर कारखाने †	88	97	67	67	24,567	16,170	Sugar factories †
(5) इतर	79	85	41	43	24	25	Other

*अस्थायी/Provisional.

† सप्टेंबर अखेर संपणाऱ्या वर्षासाठी/for the year ending September.

१२.९. इतर सहकारी संस्था.—राज्यामध्ये १९८३-८४ मध्ये ७१९ हातमाग संस्था व २५३ विद्युत्तमाग संस्था होत्या. १९८२-८३ या वर्षात जवळ जवळ हीच संख्या होती. १९८३-८४ या वर्षात या संस्थांकडे असलेल्या चालू हातमागांची संख्या २८ हजार व विद्युत्तमागांची संख्या १३ हजार होती. १९८३-८४ मध्ये हातमाग संस्थांनी ३६ कोटी रुपये किमतीचे (१९८२-८३ पेक्षा एक कोटी रुपयाने जास्त) व विद्युत्तमाग संस्थांनी पांच कोटी रुपये किमतीचे (१९८२-८३ मध्ये नऊ कोटी रुपये) कापड उत्पादन केले.

१२.१०. राज्यात एकूण ८४ सहकारी सूत गिरण्या असून १९८३-८४ मध्ये त्यापैकी २१ सूत गिरण्या प्रत्यक्ष उत्पादन करीत होत्या व त्यांच्या जवळील चारत्यांची संख्या २३ लाख इतकी होती. या गिरण्यांनी १९८३-८४ मध्ये ३० हजार टन सूत उत्पादन केले. आधीच्या वर्षापेक्षा ते आठ हजार टन कमी होते.

१२.११. १९८३-८४ मध्ये राज्यात दुग्धशाळा संस्था व त्यांच्या संघटना यांची संख्या १०,०२४ (१९८२-८३ पेक्षा नऊ टक्क्यांनी जास्त) होती. सदस्यांची संख्या जवळजवळ आदल्या वर्षी इतकीच म्हणजे नऊ लाख होती. दुग्धशाळा संस्था व त्यांच्या संघटना यांचे खेळते ९३ भांडवल कोटी रुपये होते. त्यांनी केलेल्या दूध व दुधाच्या पदार्थांच्या विक्रीची किंमत २११ कोटी रुपये (१९८२-८३ पेक्षा १७.२ टक्क्याने जास्त) होती.

१२.१२. १९८३-८४ मध्ये संघटना व शिखर मत्स्यव्यवसाय संस्था धरून ९९० मत्स्यव्यवसाय संस्था होत्या. आधीच्या वर्षी ९०३ संस्था होत्या. या सर्व संस्थांची सदस्य संख्या १.३० लाख इतकी होती. या संस्थांचे खेळते भांडवल १७ कोटी रुपये होते व त्यांनी केलेल्या मासळी व त्यापासूनची उत्पादने यांच्या विक्रीची किंमत आठ कोटी रुपये होती.

१२.१३. सहकारी पणन संस्था.—जून १९८४ अखेर ५०१ सहकारी पणन संस्था होत्या व त्यांचे सभासद ५.५७ लाख होते. त्यांचे खेळते भांडवल २०४ कोटी रुपये होते. या वर्षी ह्या संस्थांची

12.9. Other type of societies.—There were 719 handloom societies and 253 powerloom societies in 1983-84, nearly the same as in 1982-83. These societies were having 28 thousand working handlooms and 13 thousand working powerlooms respectively in 1983-84. The handloom societies produced cloth worth Rs. 36 crore (Rs. 1 crore more than in 1982-83) and the power-loom societies produced cloth worth Rs. 5 crore as against Rs. 9 crore in 1982-83.

12.10. Of the 84 co-operative spinning mills, 21 mills having 23 lakhs spindles were in production in 1983-84, the same as in 1982-83. The spinning mills produced 30 thousand tonnes of yarn during the year, eight thousand tonnes less than in 1982-83.

12.11. There were 10,024 dairy societies and unions in 1983-84 (nine per cent more than in 1982-83) with membership of nine lakhs, almost the same as in the earlier year. These dairy societies and unions had working capital of Rs. 93 crore and the value of milk and milk products sold by them during the year was of the order of Rs. 211 crore, 17.2 per cent more than in 1982-83.

12.12. There were 990 fisheries societies including unions and the federation in 1983-84 compared with 903 in 1982-83. Their total membership was 1.30 lakhs. Their working capital was of the order of Rs. 17 crore and they sold fish and fish products worth Rs. 8 crore.

12.13. Co-operative marketing.—The number of co-operative marketing societies at the end of June 1984 was 501 with a membership of 5.57 lakhs and work-

वार्षिक उलाढाल ९८३ कोटी होती. तर १९८२-८३ मध्ये १,१४२ कोटी रुपये होती. १९८३-८४ मध्ये कृषि उत्पादनाची खरेदी-विक्री २२६ कोटी रुपयांनी कमी झाल्यामुळे एकंदर उलाढाल कमी झाली.

१२.१४. महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन संस्थांचे खेळते भांडवल ८२ कोटी रुपये होते व कृषि मालाची उलाढाल कापूस वगळून १५ कोटी रुपये झाली. १९८२-८३ मध्ये ती २८ कोटी रुपये होती. या वर्षी खरेदी केलेल्या कापसाची किंमत २६८ कोटी रुपये एवढी झाली. आधीच्या वर्षी ती ५११ कोटी रुपये होती. शेतीसाठी अवजारे व इतर गरजेच्या वस्तूंची विक्री ९२ कोटी रुपये झाली. आधीच्या वर्षी ती ९१ कोटी रुपये होती.

१२.१५. राज्यात शिखर ग्राहक मंडळाव्यतिरिक्त ८० घाऊक ग्राहक भांडारे व २,०२४ प्राथमिक ग्राहक भांडारे होती. १९८३-८४ मधील त्यांची विक्री २२८ कोटी रुपये होती. आधीच्या वर्षी ती २४० कोटी रुपये होती.

१२.१६. सहकारी घरबांधणी.—जून १९८४ अखेर राज्यात १९,६७८ प्राथमिक सहकारी गृहनिर्माण संस्था होत्या. त्यांची सभासद संख्या ६.२९ लाख होती. त्यांचे खेळते भांडवल ५०८ कोटी रुपये असून त्यांनी २० हजार घरे बांधली. आधीच्या वर्षी १८,२७० संस्था होत्या व त्यांची सभासद संख्या ६.३२ लाख असून त्यांनी २१ हजार घरे बांधली. महाराष्ट्र सहकारी गृहनिर्माण पतपुरवठा संस्थेने ह्या संस्थांना १९८३-८४ मध्ये १५.१६ कोटी रुपयांची कर्जे दिली व १०.३४ कोटी रुपयांची कर्जे वसूल झाली. कर्जाची येणे रक्कम जून १९८४ अखेर ११९ कोटी रुपये होती. आधीच्या वर्षी ती ११२ कोटी रुपये होती. घरबांधणीसाठी कर्ज मंजूर करण्यात आलेल्या घरांची संख्या ३० जून १९८४ अखेर १.४० लाख होती व त्यापैकी ६० हजार घरे बांधून पूर्ण झाली.

१२.१७. श्रमिक संस्था.—राज्यात १९८३-८४ च्या अखेरीस ४,६६८ श्रमिक पुरवठा संस्था होत्या व त्यांचे २.६ लाख सभासद होते. या वर्षी सहकारी संस्थांची संख्या सहा टक्क्याने व सभासदांची संख्या ३.३ टक्क्याने वाढली. या संस्थांकडून ६६ कोटी रुपयांची कामे झाली. १९८२-८३ वर्षी ५२ कोटी रुपयांची कामे झाली. त्या पेक्षा २७ टक्क्यांनी कामे जास्त झाली.

१२.१८. राज्यात १९८३-८४ मध्ये ३९१ वन श्रमिक संस्था असून त्यांची सभासद संख्या ६८ हजार होती. या वर्षी लाकूड व इतर वन उत्पादनाची विक्री २४ कोटी रुपये झाली. १९८२-८३ मध्ये संस्थांची संख्या ३८४ असून उत्पादनाची विक्री २१ कोटी रुपये झाली.

ing capital of Rs. 204 crore. The turnover of these societies was of the order of Rs. 983 crore compared with Rs. 1,142 crore in the earlier year. The fall was wholly due to a reduction by Rs. 226 crore in the value of agricultural produce marketed.

12.14. The Maharashtra State Co-operative Marketing Federation had a working capital of Rs. 82 crore and its turnover of agricultural produce excluding cotton was of Rs. 15 crore in 1983-84 compared with Rs. 28 crore in 1982-83. The value of cotton procured during the year was of the order of Rs. 268 crore as against Rs. 511 crore in the earlier year. The agricultural requisites sold by the federation during the year amounted to Rs. 92 crore as against Rs. 91 crore in 1982-83.

12.15. There were 80 wholesale consumers' stores and 2,024 primary consumers' stores besides the Apex consumers federation. The sales of all these consumers stores were of the order of Rs. 228 crore during 1983-84 compared with Rs. 240 crore in 1982-83.

12.16. Co-operative Housing.—There were 19,678 primary co-operative housing societies as on 30th June 1984 with a membership of 6.29 lakhs. The working capital of these housing societies was of the order of Rs. 508 crore and they constructed 20 thousand houses and tenements during the year. The number of societies in the earlier year was 18,270, their membership 6.32 lakhs and they had constructed 21 thousand houses and tenements in that year. The Maharashtra State Co-operative Housing Finance Society advanced loans of Rs. 15.16 crore during 1983-84 and recovered loans of Rs. 10.34 crores. Its loans outstanding as on 30th June 1984 were Rs. 119 crore compared with Rs. 112 crore a year earlier. The progressive number of tenements for which loans were sanctioned was 1.40 lakhs as on 30th June 1984 of which nearly 60 thousand tenements were completed by that date.

12.17. Labour Societies.—There were 4,668 labour contract societies with nearly 2.6 lakh members at the end of 1983-84. Though the number of societies increased by six per cent in the year and their membership by 3.3 per cent these societies executed works of Rs. 66 crore during the year as against of Rs. 52 crore in 1982-83, an increase of 27 per cent.

12.18. The 391 forest labour societies, with a membership of 68 thousand, had sold wood and other forest products of Rs. 24 crore during 1983-84, as against the sale of Rs. 21 crore by 384 societies in 1982-83.

१३. स्थानिक संस्था

१३.१. सर्वे २४,५४६ ग्रामपंचायती, २९ जिल्हा परिषदा, २११ नगरपरिषदा आणि ११ महानगरपालिका यांचे १९८३-८४ वा वर्षातील सर्व साधनांपासूनचे उत्पन्न १,०८७ कोटी रुपये होते आणि खर्च ९९० कोटी रुपये होता. या सर्व संस्थांचे स्वनिर्मित उत्पन्न ५०८ कोटी रुपये म्हणजेच एकूण उत्पन्नाच्या ४७ टक्के होते. १९८२-८३ या वर्षी या सर्व संस्थांचे स्वनिर्मित उत्पन्न ४२४ कोटी रुपये (४२ टक्के) होते. १९८३-८४ मधील स्वनिर्मित उत्पन्नापैकी ग्रामपंचायतीचा वाटा २.६ टक्के, जिल्हा परिषदांचा वाटा ४.४ टक्के तर नगर संस्थांचा वाटा ९३ टक्के एवढा होता.

१३.२. ग्रामपंचायती.—राज्यातील ग्रामपंचायतींची संख्या १९८२-८३ या वर्षी २४,५०४ होती. ती वाढून १९८३-८४ मध्ये २४,५४६ झाली. १९८३-८४ मध्ये त्यांचे दरडोई उत्पन्न ११.९ रुपये होते तर १९८२-८३ मध्ये १२.३ रुपये होते.

१३.३. १९८२-८३ व १९८३-८४ या दोन वर्षांत ग्रामपंचायतींच्या उत्पन्नाची महत्त्वाची साधने व खर्चाच्या बाबी खालील तक्त्यात दर्शविल्या आहेत.

13. LOCAL BODIES

13.1. The income from all sources of all the 24,546 Village Panchayats, 29 Zilla Parishads, 211 Municipal Councils and 11 Municipal Corporations was Rs. 1,087 crore and expenditure, Rs. 990 crore in 1983-84. The self-raised income of all these local bodies was Rs. 508 crore (47 per cent of the total income) in 1983-84 as against Rs. 424 crore (42 per cent) in 1982-83. Of the self-raised income in 1983-84, 2.6 per cent was due to Village Panchayats, 4.4 per cent due to Zilla Prishads and 93 per cent due to all Municipal Bodies.

13.2. Village Panchayats.—The number of Village Panchayats functioning in the State increased to 24,546 in 1983-84 from 24,504 in 1982-83. The per capita income of Village Panchayats was Rs. 11.9 during 1983-84 as against Rs. 12.3 in 1982-83.

13.3 The income of the Village Panchayats according to important sources and their expenditure on different heads are given in the table below for the years, 1982-83 and 1983-84.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 28

ग्रामपंचायतींचे १९८२-८३ व १९८३-८४ मधील उत्पन्न आणि खर्च
Income and expenditure of village panchayats for the years 1982-83 and 1983-84

(रुपये लाखात/Rs. in lakh)

बाब (1)	रक्कम Amount		Item (1)
	1982-83 (2)	1983-84 (3)	
एक. उत्पन्न—			I. Income—
(1) अनुदान	1,038.08 (20.3)	1,242.78 (24.5)	Grants
(2) अंशदान व देणग्या	491.20 (9.6)	601.85 (11.9)	Contributions and donations
(3) कर (एकूण)	1,188.75 (23.3)	1,319.61 (25.9)	Taxes (Total)
पैकी घरे व इतर मालमत्ता यांवरील कर	546.66 (10.7)	631.60 (12.4)	of which taxes on houses and properties
(4) इतर साधनांपासून उत्पन्न (सुरुवातीच्या शिल्लकीसह)	2,394.70 (46.8)	1,914.17 (37.7)	Income from other sources (including cash in hand).
(5) एकूण उत्पन्न (१ ते ४)	5,112.73 (100.0)	5,078.41 (100.0)	Total income (1 to 4)
दोन. खर्च—			II. Expenditure—
(1) प्रशासन	693.68 (21.4)	762.97 (20.7)	Administration
(2) आरोग्य व सफाई	650.87 (20.1)	790.16 (21.4)	Health and sanitation.
(3) सार्वजनिक बांधकामे	919.68 (28.4)	1,094.72 (29.6)	Public works
(4) सार्वजनिक दिवाबत्ती	409.15 (12.7)	416.07 (11.3)	Public lighting
(5) शिक्षण	206.50 (6.4)	225.31 (6.1)	Education
(6) समाजकल्याण	135.94 (4.2)	158.80 (4.3)	Welfare of people
(7) इतर	218.53 (6.8)	241.88 (6.6)	Others
(8) एकूण खर्च (१ ते ७)	3,234.35 (100.0)	3,689.91 (100.0)	Total expenditure (1 to 7)
एकूण खर्चाची एकूण उत्पन्नाशी टक्केवारी	63.3	72.7	Percentage of total expenditure to total income

टीप.—फंसातील आकडे एकूण बेरजेची टक्केवारी दर्शवतात.

Note.—Figures in brackets show percentage to total.

१३.४. ग्रामपंचायतीचे उत्पन्न १९८३-८४ मध्ये अगदी अल्प प्रमाणात म्हणजे ०.७ टक्क्यांनी घटले. १९८३-८४ या वर्षी ग्रामपंचायतीच्या एकूण उत्पन्नातील अनुदानाचा वाटा २४ टक्के म्हणजे १९८२-८३ मधील २० टक्के या प्रमाणापेक्षा थोडा जास्त होता.

१३.५. ग्रामपंचायतीच्या खर्चात १९८३-८४ या वर्षी १४ टक्क्यांनी वाढ होऊन तो ३६.९० कोटी रुपये झाला.

१३.६. जिल्हा परिषदा.—सर्व जिल्हा परिषदांचे १९८२-८३ मध्ये एकूण प्रत्यक्ष महसुली उत्पन्न ३७५ कोटी रुपये होते. १९८३-८४ या वर्षी सुधारित अंदाजाप्रमाणे ते ४०५ कोटी रुपये होते. जिल्हा परिषदांचे उत्पन्न, स्वनिर्मित उत्पन्नाची महत्त्वाची साधने व शासकीय अनुदाने यांची माहिती खालील तक्त्यात दर्शविली आहे.

13.4. There was a slight decrease in the income of Village Panchayats during 1983-84 by 0.7 per cent. The proportion of Government grants to total income of Village Panchayats was 24 per cent in 1983-84, slightly more than that (20 per cent) in 1982-83.

13.5. The expenditure of Village Panchayats increased by 14 per cent and was Rs. 36.90 crore in 1983-84.

13.6. Zilla Parishads.—The total revenue receipts of all Zilla Parishads were Rs. 405 crore in 1983-84 (Revised Estimates) as against Rs. 375 crore (Actuals) during 1982-83. The table below brings out the receipt position of Zilla Parishads in Maharashtra and indicates major sources of self raised income and Government grants.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 29

जिल्हा परिषदांचे १९८२-८३ व १९८३-८४ मधील महसुली उत्पन्न
Revenue receipts of Zilla Parishads during 1982-83 and 1983-84

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	1982-83		1983-84		Item (1)
	प्रत्यक्ष Actuals (2)	एकूण बरजेची टक्केवारी Percentage to total (3)	सुधारित अंदाज Revised estimates (4)	एकूण बरजेची टक्केवारी Percentage to total (5)	
एक. एकूण महसुली उत्पन्न (१+२)—	374.68	100.00	405.51	100.00	1. Total Revenue receipts (i + ii)—
(१) स्वनिर्मित साधनांकरवी	24.46	6.53	22.58	5.57	(i) Self-raised resources
(२) एकूण शासकीय अनुदाने (अ+ब)	350.22	93.47	382.93	94.43	(ii) Total Government grants (A+B)
(अ) सांविधिक	349.69	93.33	382.61	94.35	(A) Statutory grants
(ब) अभिकरण योजनांसाठी	0.53	0.14	0.32	0.08	(B) Agency scheme grants
दोन स्वनिर्मित साधनांकरवी उत्पन्न (१ ते ४)—	24.46	100.00	22.58	100.00	2. Self-raised resources (i to iv)—
(१) जमीन महसुलावरील स्थानिक उपकर (स्टॅम्प ड्यूटीसह)	10.26	41.95	10.64	47.12	(i) Local fund cess including stamp duty grants.
(२) शिक्षण	2.18	8.91	3.90	17.27	(ii) Education
(३) इमारती व दळणवळण	2.22	9.08	1.27	5.63	(iii) Buildings and communi- cations.
(४) इतर	9.80	40.06	6.77	29.98	(iv) Others
तीन. एकूण सांविधिक शासकीय अनुदाने (१ ते ४)—	349.69	100.00	382.61	100.00	3. Total Statutory Government grants (i to iv)—
(१) सहेतुक अनुदान	249.52	71.35	272.14	71.13	(i) Purposive grants
(२) आस्थापना अनुदान	43.25	12.37	50.52	13.21	(ii) Establishment grants
(३) योजना अनुदान	38.39	10.98	42.64	11.14	(iii) Plan scheme grants
(४) इतर	18.53	5.30	17.31	4.52	(iv) Others

१३.७. वर्ष १९८३-८४ मधील एकूण उत्पन्नाचा अगदी थोडा हिस्सा (५.६ टक्के) स्वनिर्मित साधनांकरवी मिळाला तर उर्वरित ९४ टक्के हिस्सा हा अभिकरण योजनांसाठी मिळालेल्या अनुदानासह शासकीय अनुदानांकरवी मिळाला.

१३.८. स्वनिर्मित साधनांकरवी १९८३-८४ मध्ये २३ कोटी रुपये (सुधारित अंदाज) उत्पन्न उपलब्ध झाले, त्यापैकी मोठा हिस्सा (४७ टक्के) हा जमीन महसुलावरील स्थानिक कर (मुद्रांक शुल्कासह) यातून मिळाला. १९८३-८४ मध्ये स्वनिर्मित साधनांकरवी उपलब्ध झालेले उत्पन्न १९८२-८३ मधील उत्पन्नापेक्षा १.९ कोटी रुपयांनी कमी होते.

१३.९. ३८३ कोटी रुपयांचे शासकीय अनुदान १९८३-८४ मध्ये मिळाले. १९८२-८३ मध्ये हीच रक्कम ३५० कोटी रुपये होती. सहेतुक (जिल्हा परिषदेकडे वर्ग झालेली कामे व योजना यांचेसाठी) अनुदानाचा खर्च जास्त म्हणजे ७१ टक्के इतका वाटा होता.

13.7. Self-raised resources formed only a small part (5.6 per cent) and the Government grants, including grants received for executing schemes on agency basis, formed the rest (about 94 per cent) of the total revenue receipts during 1983-84.

13.8. The self raised income in 1983-84 (Revised Estimates) was Rs. 23 crore, local cess on land revenue (including stamp duty) forming its major part (47 per cent). The self raised income was less by Rs. 1.9 crore in 1983-84.

13.9. The Government grants amounted to Rs. 383 crore in 1983-84 as against Rs. 350 crore in 1982-83. The purposive grants (i.e. grants for works and schemes transferred to the Zilla Parishads) formed major part (71 per cent) of the Government grants.

१३.१०. जिल्हा परिषदांच्या एकूण महसुली खर्च १९८३-८४ मध्ये ४१० कोटी रुपये होता. १९८२-८३ मध्ये हीच रक्कम रुपये ३५१ कोटी होती. त्यांच्या तुलनेने १९८३-८४ मध्ये १७ टक्के वाढ झाली. खाली दिलेल्या तक्त्यात महाराष्ट्रातील सर्व जिल्हा परिषदांच्या खर्चाची स्थिती दर्शविली आहे.

13.10. The total revenue expenditure of the Zilla Parishads was Rs. 410 crore in 1983-84 as against Rs. 351 crore in 1982-83, an increase of 17 per cent. The table below brings out the expenditure position of all Zilla Parishads in Maharashtra :—

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 30

जिल्हा परिषदांचा १९८२-८३ व १९८३-८४ मधील महसुली खर्च
Expenditure of Zilla Parishads during 1982-83 and 1983-84

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	1982-83		1983-84		Item (1)
	प्रत्यक्ष Actuals (2)	एकूण बेरजेची टक्केवारी Percentage to total (3)	सुधारित अंदाज Revised estimates (4)	एकूण बेरजेची टक्केवारी Percentage to total (5)	
एकूण महसुली खर्च (१ ते १३)—	351.07	100.00	409.70	100.00	Total Revenue Expenditure (1 to 13)—
(1) सामान्य प्रशासन	37.25	10.61	43.97	10.73	General administration
(2) शिक्षण	193.03	54.98	215.98	52.72	Education
(3) वैद्यकीय	2.55	0.73	3.54	0.87	Medical
(4) सार्वजनिक आरोग्य	14.86	4.23	21.16	5.17	Public health
(5) आयुर्वेद	1.68	0.48	1.89	0.46	Ajurved
(6) कृषि	6.02	1.71	6.69	1.63	Agriculture
(7) पशुसंवर्धन	6.36	1.81	6.98	1.70	Animal husbandry
(8) इमारती व दळणवळण (सार्वजनिक बांधकाम)	34.23	9.75	41.17	10.05	Buildings and communications
(9) समाजकल्याण	7.55	2.15	9.22	2.25	Social welfare
(10) सामूहिक विकास	1.43	0.41	3.39	0.83	Community development
(11) सार्वजनिक आरोग्य अभियांत्रिकी	8.56	2.44	9.43	2.30	Public health engineering
(12) पाटबंधारे	13.54	3.86	27.05	6.60	Irrigation
(13) इतर	24.01	6.84	19.23	4.69	Others

१३.११. जिल्हा परिषदांचा महसुली खर्च (सुधारित अंदाजा-नुसार) १९८३-८४ या वर्षी ४१० कोटी रुपये होता. हा खर्च शिक्षण (५३ टक्के), सामान्य प्रशासन (११ टक्के) आणि इमारती व दळणवळण (१० टक्के) या शीर्षावर झाला. सार्वजनिक आरोग्य (५.२ टक्के), जलसिंचन (६.६ टक्के), समाज कल्याण (२.२ टक्के), कृषि (१.६ टक्के), पशुसंवर्धन (१.७) टक्के या शीर्षावर त्या मानाने खर्च कमी झाला.

13.11. The total revenue expenditure of Zilla Parishads during 1983-84 was Rs. 410 crore. The major heads on which Zilla Parishads incurred expenditure in 1983-84 were education (53 per cent), general administration (11 per cent); and buildings and communications (10 per cent). The expenditure on public health (5.2 per cent); irrigation (6.6 per cent); social welfare (2.2 per cent), agriculture (1.6 per cent); animal husbandry (1.7 per cent) was comparatively low.

१३.१२. नागरी संस्था.—महानगरपालिकांची संख्या १९८२-८३ मध्ये नऊ होती ती १९८३-८४ मध्ये ११ झाली, तर नगरपरिषदांची संख्या १९८२-८३ मध्ये २१६ होती ती १९८३-८४ मध्ये २११ झाली. राज्यातील एकूण नागरी लोकसंख्येपैकी ९५ टक्क्यांहून जास्त लोकसंख्या उपरोक्त नागरी संस्थांच्या कक्षेत होती, उर्वरित नागरी लोकसंख्या (७४३ हजार) ही ग्रामपंचायतीच्या कक्षेतली ६४ नगरांत होती. २११ नगरपरिषदांपैकी ७५ हजारांपेक्षा अधिक लोकसंख्या (१९८१ च्या जनगणनेप्रमाणे) असलेल्या २२ "अ" वर्गीय नगरपरिषदा होत्या, ३० हजारांपेक्षा जास्त परंतु ७५ हजारांपेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या "ब" वर्गातील ४४ नगरपरिषदा होत्या व ३० हजार वा त्याहून कमी लोकसंख्या असलेल्या "क" वर्गीय १४५ नगरपरिषदा होत्या.

13.12. Municipal Bodies.—The number of municipal corporations increased from 9 in 1982-83 to 11 in 1983-84 while that of municipal councils went down from 216 in 1982-83 to 211 in 1983-84. The municipal bodies covered more than 95 per cent of the urban population in Maharashtra. Rest of the urban population (743 thousand) in 64 towns was covered by Village Panchayats. Of the 211 municipal councils, 22 were 'A' class with 1981 Census population exceeding 75 thousand, 44 were 'B' class with population more than 30 thousand but not exceeding 75 thousand and 145 were 'C' class with population 30 thousand or less.

१३.१३. नागरी संस्थांच्या उत्पन्न व खर्चाच्या अस्थायी आकड्यांवरून असे दिसून येते की, नगरपरिषदा व महानगरपालिका यांचे १९८३-८४ वर्षातील एकूण उत्पन्न (असाधारण उत्पन्न, कर्जे, वाणिज्यिक उपक्रमापासून मिळालेले उत्पन्न व सुखातीची शिल्लक वगळून) ६३१ कोटी रुपये होते. (त्यापैकी ११ महानगरपालिकांचे हे उत्पन्न ५०० कोटी रुपये होते.) १९८२-८३ या वर्षीच्या तुलनेने हे उत्पन्न ६.९ टक्क्यांनी जास्त होते. या उत्पन्नात दर व कर ४७२ कोटी रुपये (सुमारे

13.13. The provisional figures of receipts and expenditure for 1983-84 showed that the total receipts (excluding extraordinary receipts, debits, receipts from commercial enterprises and opening balances of municipal councils and municipal corporations) were Rs. 631 crore (of which Rs. 500 crore were of the 11 municipal corporations) as against Rs. 590 crore during 1982-83 i.e. 6.9

७५ टक्के) शासकीय अनुदाने ७७ कोटी रुपये (१२ टक्के) आणि इतर साधनांनी मिळालेले ८२ कोटी रुपये (१३ टक्के) यांचा समावेश आहे.

१३.१४. नगरपरिषदा व महानगरपालिका यांचा १९८३-८४तील अस्थायी खर्च (असाधारण खर्च, कर्जे, रोख्यामधील व वाणिज्यिक उपक्रमांतील गुंतवणूक वगळून) ५४३ कोटी रुपये (११ महानगरपालिकांचा ४१६ कोटी रुपये धरून) झाला, तो १९८२-८३तील खर्चाच्या तुलनेत नऊ टक्के जास्त होता. १९८३-८४ मधील खर्चाच्या प्रमुख बाबी गटारे, जलनिस्सारण, सफाई (१७ टक्के), शिक्षण (१४ टक्के), सार्वजनिक बांधकाम (१७ टक्के) आणि इस्पितळे, दवाखाने व लस टोचणी (१० टक्के) या होत्या. सामान्य प्रशासन आणि करवसुलीचा खर्च नऊ टक्के होता.

१३.१५. १९८३-८४ वर्षातील नगरपरिषदा व महानगरपालिका यांच्या उत्पन्नाच्या व खर्चाच्या विविध बाबींवरील टक्केवारी खालील तक्त्यात दर्शविली आहे.

per cent higher. These comprised receipts from rates and taxes of Rs. 472 crore (about 75 per cent), Government grants of Rs. 77 crore (12 per cent) and the receipts from other sources of Rs. 82 crore (13 per cent).

13.14. The provisional figure of expenditure of municipal bodies for 1983-84 (excluding extraordinary expenditure, debts, investments in securities and commercial enterprises) was Rs. 543 crore, which was nearly nine per cent higher than that in 1982-83. Of this Rs. 416 crore was of 11 municipal corporations. The major items of expenditure during 1983-84 were drainage, conservancy and sanitation (17 per cent), public instruction (14 per cent), public works (17 per cent) and hospitals, dispensaries and vaccinations (10 per cent). The expenditure on general administration and collection charges was nine per cent.

13.15. The percentage distribution of income and expenditure of municipal councils and municipal corporations by various items of income and expenditure during 1983-84 is presented in the table below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 31

नगरपरिषदा व महानगरपालिका यांचे १९८३-८४ मधील बाबवार उत्पन्न व खर्च
Income and expenditure of municipal bodies on different items during 1983-84

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	महानगरपालिका Municipal corporations (2)	नगरपरिषदा Municipal councils				सर्व नगरसंस्था All municipal bodies (7)	Item (1)
		'अ' वर्ग Class 'A' (3)	'ब' वर्ग Class 'B' (4)	'क' वर्ग Class 'C' (5)	एकूण All (6)		
1. उत्पन्न--							Receipts--
(अ) दर व कर	401.39 (80.17)	38.16 (59.88)	17.22 (49.72)	15.06 (46.96)	70.44 (54.00)	471.83 (74.76)	(a) Rates and taxes
(ब) अनुदाने	30.55 (6.10)	19.87 (31.17)	13.91 (40.17)	13.24 (41.27)	47.02 (36.05)	77.57 (12.29)	(b) Grants
(क) इतर	68.76 (13.73)	5.70 (8.95)	3.50 (10.11)	3.77 (11.77)	12.97 (9.95)	81.73 (12.95)	(c) Other sources
एकूण	500.70 (100.00)	63.73 (100.00)	34.63 (100.00)	32.07 (100.00)	130.43 (100.00)	631.13 (100.00)	Total
2. खर्च--							Expenditure--
(अ) सामान्य प्रशासन व वसुली	27.01 (6.50)	7.33 (11.56)	5.32 (16.01)	6.82 (22.27)	19.47 (15.30)	46.48 (8.56)	(a) General administration and collection charges
(ब) सार्वजनिक दिवाबत्ती	14.67 (3.53)	2.16 (3.40)	0.94 (2.12)	1.02 (3.33)	4.12 (3.23)	18.79 (3.46)	(b) Public lighting
(क) पाणीपुरवठा	53.42 (12.85)	6.84 (10.80)	3.29 (9.91)	2.87 (9.37)	13.00 (10.22)	66.45 (12.23)	(c) Water supply
(ड) गटारे, जलनिस्सारण व सफाई	71.67 (17.23)	11.08 (17.48)	5.58 (16.80)	4.58 (14.97)	21.24 (16.70)	92.91 (17.11)	(d) Drainage, conservancy and sanitation
(इ) रुग्णालये, दवाखाने व लस टोचणी	56.67 (12.18)	2.82 (4.46)	2.05 (6.20)	1.37 (4.47)	6.25 (4.91)	56.92 (10.48)	(e) Hospitals, dispensaries and vaccination.
(फ) सार्वजनिक शिक्षण	57.91 (13.92)	9.31 (14.69)	5.38 (16.20)	3.67 (12.00)	18.36 (14.44)	76.27 (14.04)	(f) Public instruction
(ग) सार्वजनिक बांधकामे	39.00 (9.38)	13.70 (21.63)	6.74 (20.28)	5.38 (17.58)	25.82 (20.30)	64.82 (11.94)	(g) Public works
(ह) इतर	101.54 (24.41)	10.12 (15.98)	3.91 (11.78)	4.90 (16.00)	18.93 (14.92)	120.47 (22.18)	(h) Others
एकूण	415.93 (100.00)	63.36 (100.00)	33.21 (100.00)	30.61 (100.00)	127.18 (100.00)	543.11 (100.00)	Total

१३.१६. महानगरपालिकांच्या उत्पन्नांपैकी जवळजवळ ८० टक्के उत्पन्न दर व करापासून मिळालेले आहे. "अ", "ब" आणि "क" वर्ग नगरपरिषदांच्या बाबतीत ही टक्केवारी अनुक्रमे ६०, ५० व ४७ एवढी होती. अनुदानाद्वारे मिळालेल्या उत्पन्नाचे बाबतीत ही स्थिती उलट आढळते. "क" वर्ग नगरपरिषदांना त्यांच्या एकूण उत्पन्नाच्या ४१ टक्के अनुदानाद्वारे मिळाले तर महानगरपालिकांना शासकीय अनुदानाद्वारे मिळालेल्या उत्पन्नाची टक्केवारी फक्त सहा होती.

१३.१७. सामान्य प्रशासनावरील खर्च पाहता महानगरपालिकांनी एकूण खर्चाच्या सहा टक्के खर्च या शीर्षावर केल्याचे आढळते, तर "क" वर्ग नगरपरिषदांनी त्यांच्या खर्चाच्या जवळजवळ २२ टक्के खर्च या शीर्षावर केला. महानगरपालिकांनी सार्वजनिक बांधकामावर एकूण खर्चाच्या नऊ टक्के खर्च केला तर नगरपरिषदांनी एकूण खर्चाच्या सुमारे एकपंचमांश या शीर्षावर केला. रुग्णालये, दवाखाने, लस टोचणी यावर महानगरपालिकांनी जवळजवळ १२ टक्के खर्च केला तर सर्व वर्गांच्या नगरपरिषदांचा यावरील खर्च चार ते सात टक्के यांचे दरम्यान आढळला.

13.16. Nearly 80 per cent of the income of municipal corporations was derived through rates and taxes. The percentage for 'A' 'B' and 'C' class municipal councils was, 60 for 'A' class municipal councils, 50 for 'B' class municipal councils and 47 for 'C' class municipal councils. In the case of income from grants, this position was reverse, 'C' class municipal councils received 41 per cent of their income from grants while municipal corporations received only six per cent.

13.17. Municipal Corporations incurred only about six per cent of their total expenditure on general administration while 'C' class municipal councils spent nearly 22 per cent. It was observed that the expenditure on public works was nine per cent of the total expenditure in the case of municipal corporations, while the municipal councils incurred about a fifth of their total expenditure on this account. Nearly 12 per cent of the total expenditure was incurred by municipal corporations on hospitals, dispensaries and vaccinations while in the case of all municipal councils the expenditure on this item was between four and seven per cent.

राष्ट्रीय नमुना पाहणीची ३९ वी फेरी (जानेवारी १९८४-जून १९८४) आणि ४० वी फेरी (१९८४-८५) चे काही महत्वाचे निष्कर्ष

१४.१. भारत सरकार अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रातील सामाजिक व आर्थिक माहिती गोळा करण्यासाठी राष्ट्रीय नमुना पाहणी संघटने-मार्फत निरनिराळ्या नमुना पाहण्या नियमितपणे घेत असते. महाराष्ट्र शासन मुद्रा या पाहण्यात सहभागी होऊन स्वतःच्या स्वतंत्रपणे निवडलेल्या नमुन्यातील आकडेवारी गोळा करून त्याचे विश्लेषण करते. १९८४-८५ मध्ये जन्म व मृत्यु (३९ वी फेरी) व स्वकार्यरत वस्तुनिर्माण उद्योग व अनिर्देशित वस्तुनिर्माण आस्थापना (४० वी फेरी) या दोन पाहण्यांचे क्षेत्रिय काम केले. ३९ व्या फेरीत राज्य नमुन्यासाठी निवडलेल्या गावाची संख्या केंद्र सरकारने महाराष्ट्रात पाहणीसाठी निवडलेल्या गावाच्या संख्येएवढी होती तर ४० व्या फेरीत ती दीडपट होती.

१४.२. राष्ट्रीय नमुना पाहणी ३९ वी फेरी.—जानेवारी १९८४ मध्ये सुरु केलेल्या या पाहणीचा उद्देश जन्म व मृत्युचे प्रगणन व जनन क्षमतेची माहिती गोळा करणे हा होता. या पाहणीचे क्षेत्रिय काम जून १९८४ मध्ये पूर्ण झाले. ग्रामीण विभागातील ३२,११६ व नागरी विभागातील २९,५७० कुटुंबांकडून गोळा केलेल्या जन्मासंबंधी आकडेवारीच्या शीघ्र तक्तीकरणावर आधारित काही महत्वाचे निष्कर्ष पुढील परिच्छेदात दिले आहेत. हे निष्कर्ष अस्थायी असून अंतीम तक्तीकरणानंतर त्यात सुधारणा होण्याची शक्यता आहे.

१४.३. जन्माचे प्रमाण.—पाहणीतील आकडेवारीवरून असा अंदाज करता येतो की संदर्भ वर्षात (साधारणपणे १९८३-८४ मध्ये) राज्यात जन्मचे प्रमाण (वर्ष मध्यातील दर हजारी लोकसंख्येमागे असलेले जिवित जन्माचे प्रमाण) २७.२ इतके होते. ग्रामीण विभागात हे प्रमाण २८.५ होते व नागरी विभागात २४.५ होते.

१४.४. मातेच्या वयोगटाप्रमाणे जन्माचे वर्गीकरण.—पाहणीच्या दिवसापूर्वीच्या एक वर्षाच्या कालावधीत जन्म देणाऱ्या मातांच्या वयासंबंधी आकडेवारी गोळा केली होती. त्यावरून असे दिसून आले की २० ते २९ वयोगटातील मातांनी दिलेल्या जन्मांचे एकूण जन्मांशी प्रमाण ग्रामीण विभागात ६६.३९ टक्के होते तर ते नागरी विभागात ७१.१५ टक्के इतके होते. ३० व त्यापेक्षा अधिक वयोगटातील मातांनी दिलेल्या जन्मांचे प्रमाण ग्रामीण व नागरी विभागात अनुक्रमे २३.९३ व २९.२२ होते. मातेच्या वयोगटानुसार जिवित जन्माच्या टक्केवारीचे वर्गीकरण खालील तक्त्यात दर्शविले आहे.

Some important findings of the 39th Round January 1984—June 1984) and 40th Round (1984-85) of the National Sample Survey

14.1. Government of India regularly conducts sample surveys through the National Sample Survey Organisation to collect socio-economic data in respect of various sectors of economy. The Government of Maharashtra is also participating in these surveys and carrying out the work of collection of data from its independent sample and of their analysis. During 1984-85, the field work of two surveys viz., 'Enumeration of births and deaths' (39th round) and 'Non-directory and own account manufacturing and repairing enterprises' (40th round) was conducted. For the 39th round, the size of the State sample was the same as that of Central sample in Maharashtra State while for the 40th round, it was one and half times the Central sample.

14.2. N.S.S. 39th round.—N.S.S 39th round which was launched in January, 1984 aimed at enumeration of births and deaths and to elicit information on fertility. The field work of this survey was completed in June 1984. The results based on a quick tabulation of data of births collected from the State sample of 32,116 households in the rural areas and 29,570 households in the urban areas are given in the following paragraphs. They are provisional and subject to revision after detailed tabulation of the data.

14.3. Birth rate.—It is estimated from the survey data that the birth rate (i.e. number of live births per thousand mid-year population during a year) for the State as a whole was 27.2 during the reference year (approximately 1983-84). For the rural areas, it was 28.5 and for the urban areas 24.5.

14.4. Distribution of births by age of mother.—The information of age of mother reporting birth during the period of one year prior to the date of survey was collected. It was observed that the percentage of births given by mothers of the age-group 20-29 to total births was 66.31 in the rural areas and 71.15 in the urban areas. The percentage for mothers of age 30 and above was 23.93 in the rural areas and 21.22 in the urban areas. The following table gives the percentage distribution of births by age of mothers.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 32

मातेच्या वयोगटाप्रमाणे जन्मांच्या टक्केवारीचे वर्गीकरण
Percentage distribution of births by age of mother

मातेचे वय/Age of mother	ग्रामीण/Rural	नागरी/Urban	राज्य/State
Below			
20 च्या खाली	9.76	7.63	9.14
20—24	37.61	38.47	37.87
25—29	28.70	32.68	29.84
30—34	14.36	13.84	14.21
35—39	6.27	5.14	5.95
40—44	2.38	1.64	2.17
45 व अधिक and above	0.92	0.60	0.82
सर्व गट All Classes	100.00	100.00	100.00

१४.५. जन्म क्रम.—पाहणीच्या दिवसापूर्वीच्या एक वर्षाच्या कालावधीत जन्म देणाऱ्या विवाहित स्त्रियांनी दिलेल्या जन्माच्या क्रमासंबंधी माहिती गोळा केली होती. जन्मक्रम हा जन्म देणाऱ्या मातेने त्यापूर्वी दिलेले जिवित जन्म किंवा उपजत मृत्यु सह सद्य जन्माचा अनुक्रमांक दर्शवतो. राज्यात एकूण जन्मांपैकी तिसरा किंवा त्यापेक्षा पुढचा जन्मक्रम असणाऱ्या जन्मांचे प्रमाण ४२.९५ टक्के होते. ग्रामीण विभागात ते ४३.३९ टक्के होते तर नागरी विभागात ते जवळ जवळ (४०.८५ टक्के) तितकेच होते. एक वर्षाच्या संदर्भ कालावधीत झालेल्या जन्मांची जन्मक्रमानुसार टक्केवारी खालील तक्त्यात दिली आहे.

14.5. Order of births.—The information about the order of birth was also collected. The order of birth indicates its numerical order in relation to all previous live births and still births occurred to an ever married female reporting birth. It was observed that the proportion of 3rd or higher order of births was 42.95 per cent of total births. The proportion was almost the same in rural areas (43.39 per cent) and in urban areas (40.85 per cent). The following table gives the percentage of births occurred during the reference period of a year according to order of births.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 33

जन्मक्रमानुसार वर्षात झालेल्या जन्मांची टक्केवारी
Percentage of births occurred during a year by order of birth

जन्मक्रम Order of birth (1)	ग्रामीण Rural (2)	नागरी Urban (3)	राज्य State (4)
1	30.14	31.02	30.39
2	26.47	27.13	26.66
3	20.74	18.47	20.38
4 व अधिक and above	22.65	22.38	22.57
एकूण/Total	100.00	100.00	100.00

१४.६. जन्मस्थळ.—जन्मस्थळासंबंधीची माहिती या पाहणीत गोळा केली होती. त्यावरून असे दिसून आले की, ग्रामीण भागातील एकूण जन्मांपैकी दोनतृतीयांश जन्म (६७.५ टक्के) त्याच खेड्यातील/शहरातील आईवडिलांच्या घरी झाले होते. या उलट नागरी विभागातील जवळ जवळ तेवढेच टक्के जन्म (६८.५ टक्के) रुग्णालयात किंवा प्रसूतिगृहात झाले होते. खालील तक्त्यात जन्मस्थानानुसार जन्मांचे वर्गीकरण दिले आहे.

14.6. Place of occurrence of birth.—The information about the place of occurrence of birth was collected in the survey. About two-thirds of the total births from rural areas (67.5 per cent) took place in parent's residence within village/town, while in urban areas nearly equal proportion (68.5 per cent) of total births took place in hospitals/maternity homes. The following table gives the percentage distribution of births by place of occurrence.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 34

जन्मस्थळानुसार जन्मांची टक्केवारी
Percentage distribution of births by place of occurrence

जन्मस्थळ (1)	ग्रामीण Rural (2)	नागरी Urban (3)	राज्य State (4)	Place of occurrence (1)
1. खेडे/शहरातील मातापित्यांचे घर	67.5	23.0	54.8	Parent's residence within village/town.
2. खेडे/शहराबाहेरील मातापित्यांचे घर	15.6	4.8	12.9	Parent's residence outside village/town.
3. खेडे/शहरातील इतर नातेवाईकांचे घर	1.4	1.1	1.3	Other relations' residence within village/town.
4. खेडे/शहराबाहेरचे इतर नातेवाईकांचे घर	4.4	2.1	3.4	Other relation's residence outside village/town.
5. रुग्णालय/प्राथमिक आरोग्य केंद्र/प्रसूतिगृह	10.2	68.5	26.8	Hospital/PHC/Maternity home.
6. इतर ठिकाणे	0.9	0.5	0.8	Other places.
एकूण	100.00	100.00	100.00	Total

१४.७. मुलाच्या जन्माच्या वेळेस सहाय्य करणारी व्यक्ती.— पाहणीमध्ये प्रसूतीच्या वेळेस सहाय्य करणाऱ्या व्यक्तीविषयक माहिती गोळा करण्यात आली होती. यावरून असे निदर्शनास आले की ग्रामीण भागात ५५.२ टक्के व नागरी भागात १६.२ टक्के प्रसूति वैद्यकीय अथवा निमवैद्यकीय व्यक्तीच्या सहाय्याशिवाय झाल्या. नागरी भागात ७१.० टक्के प्रसूति डॉक्टरांच्या देखरेखीखाली झाल्या. सहाय्य करणाऱ्या व्यक्तीच्या प्रकारानुसार जन्माची टक्केवारी खालील तक्त्यात दिली आहे.

14.7. Type of attendance at child birth.—From information collected about the type of attendance availed of for delivery, it was observed that 55.2 per cent births in rural areas and 16.2 per cent births in urban areas took place without the attendance of either medical or para-medical persons. In urban areas 71.0 per cent births took place under supervision of doctors. The following table gives the distribution of births by attendance type.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 35
सहाय्य करणाऱ्या व्यक्तींच्या प्रकारानुसार जन्माची टक्केवारी
Percentage distribution of births by attendance type

सहाय्य करणारी व्यक्ती (1)	ग्रामीण Rural (2)	नागरी Urban (3)	राज्य State (4)	Attendance type (1)
1. शासनाने नेमलेले डॉक्टर ..	7.0	40.4	16.5	Government appointed doctors.
2. इतर डॉक्टर ..	9.3	30.6	15.4	Other doctors.
3. शासनाने नेमलेल्या परिचारिका/ प्रसाविका ..	5.0	2.9	4.4	Government appointed nurse/midwife.
4. इतर परिचारिका/प्रसाविका ..	23.5	9.9	19.6	Other nurse/midwife.
5. वैद्यकीय अथवा निमवैद्यकीय व्यक्तीपैकी कोणीही नाही.	55.2	16.2	44.1	Neither medical nor paramedical person.
एकूण ..	100.0	100.0	100.0	Total

स्वकार्यरत वस्तुनिर्माण उद्योग व अनिर्देशित वस्तु निर्माण आस्थापनाची पाहणी (१९८४-८५)

१४.८. १९८० च्या आर्थिक गणनेचे अनुवर्ती काम म्हणून भारत सरकारने वस्तुनिर्माण क्षेत्रात गुंतलेल्या बिगरशेती उपक्रमांत किती रोजगार, गुंतवणूक, वित्तलब्धी, निविष्टी व उत्पादन आहे यासंबंधी अधिक माहिती मिळविण्यासाठी जुलै १९८४ ते जून १९८५ या काळात पाहणी घेण्याचे ठरविले होते. या पाहणीत वस्तुनिर्माण क्षेत्रात गुंतलेल्या स्वकार्यरत उद्योगांची व ज्या उपक्रमांत मजुरीवर कमीत-कमी एक व जास्तीत-जास्त पाच कामगार साधारणतः नियमितपणे कामावर असतात अशा अनिर्देशित आस्थापना [ज्या १९४८ च्या कारखाने अधिनियम २ (एम) (एक) आणि २(एम) (दोन) च्या नियमाखाली नोंदणीकृत झालेल्या नाहीत] अशा उपक्रमांची पाहणी केली. पुढील विवेचनात या सर्वांचा उल्लेख उद्योग म्हणून केला आहे. १ जुलै १९८४ ते ३१ डिसेंबर १९८४ या काळात राज्यात पाहणी केलेल्या राज्य नमुन्यातील ग्रामीण व नागरी विभागातील अनुक्रमे ५,०४४ व ४,०१३ उद्योगांकडून मिळालेल्या माहितीचे जलद तक्तीकरण करून या पाहणीतील काही महत्वाच्या बाबींचे अस्थायी अंदाज पुढील परिच्छेदात दिले आहेत. ही माहिती भाग दोन मधील तक्ते क्रमांक ४० व ४१ मध्ये देण्यात आली आहे.

१४.९. या पाहणीतील उद्योगांची १९ गटात वर्गवारी केली असून त्यातील रोजगार, स्थूल उत्पादन मूल्ये, एकूण स्थूल मूल्यवृद्धी या बाबींचे विश्लेषण करून त्यासंबंधीचे ग्रामीण व नागरी विभागाचे निष्कर्ष वेगवेगळे खाली दिले आहेत.

१४.१०. ग्रामीण भागातील उद्योग.—उद्योगांच्या १९ गटांच्या विश्लेषणावरून असे दिसून आले की ग्रामीण विभागातील उद्योगात सरासरी १.६९ काम करणाऱ्या व्यक्ती होत्या. तसेच दर उद्योगामागे स्थूल उत्पादन मूल्य व स्थूल मूल्यवृद्धी अनुक्रमे ८,४९६ रुपये व ५,१०२ रुपये होती.

Survey of manufacturing own account enterprises and Non-Directory establishments (1984-85)

14.8. As a follow-up of the Economic Census, 1980, the Government of India decided to conduct a country-wide sample survey of non-agricultural manufacturing enterprises between July, 1984 and June, 1985 to collect more detailed information relating to employment, emoluments, investment, input and output. The survey covered only (i) own account manufacturing and repairing enterprises i.e. enterprises, not having any hired worker and (ii) non-directory manufacturing establishments i.e. enterprises employing one or more hired workers on a fairly regular basis, but total number of workers being five or less, and those which are not registered under section 2m(i) and 2m(ii) of the Factory Act, 1948, hereafter referred to as enterprises. The estimates based on the quick tabulation of the summary data collected from 5,044 enterprises from rural areas and 4,013 enterprises from urban areas covered during 1st July 1984 to 31st December 1984 in the State sample are given in the paragraphs below. The results presented are provisional, and given in tables No. 40 and 41 of Part II.

14.9. The enterprises covered in this survey have been classified into 19 broad industry groups and results presented below give analysis on such items as employment, gross value of output and gross value added separately for rural and urban areas.

14.10. Enterprises in rural areas.—The analysis of 19 broad groups of industries revealed that there were on an average 1.69 workers per enterprise. Further, per enterprise gross value of output was Rs. 8,496 and gross value added Rs. 5,102.

१४.११. एकूण उद्योगांपैकी ३१ टक्के उद्योग कापडांच्या वस्तुंचे उत्पादन करणारे (ज्यात पादत्राणे सोडून परिधान करावयाच्या कपड्यांचा समावेश आहे) व २० टक्के लाकडी वस्तु व फर्निचर करणारे होते तर खाद्यवस्तु व दुरुस्ती सेवा करणारे या गटात १० टक्के उद्योग होते. त्या खालोखाल पेये, तंबाखू, व तंबाखूचे पदार्थ (नऊ टक्के) आणि कातडी व कातड्याच्या आणि केसाळ कातड्याच्या वस्तु (सहा टक्के) या गटांचा क्रम लागतो. राहिलेल्या १३ गटांतील उद्योगांची टक्केवारी सर्व गटांशी १४ होती (सविस्तर माहिती तक्ता क्रमांक ४०, भाग दोनमध्ये दिली आहे).

१४.१२. सर्व गटांतील एकूण रोजगारांपैकी ५० टक्के रोजगार सुतीकापडांच्या वस्तु तयार करणाऱ्या आणि लाकडाच्या वस्तु आणि फर्निचर करणाऱ्या उद्योगात होत्या. खाद्यवस्तु उत्पादन करणारे, पेये, तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ तयार करणारे आणि दुरुस्ती सेवा करणाऱ्या उद्योगात एकूण उद्योगातील रोजगारांपैकी $\frac{1}{4}$ रोजगार होता. इतर गटांपैकी पुष्कळसा रोजगार अंधातू खनीज पदार्थ (सहा टक्के) आणि कातडी व कातड्याच्या आणि केसाळ कातड्याच्या वस्तु तयार करणाऱ्या उद्योगात (पांच टक्के) दिसून आला.

१४.१३. प्रति उद्योग कामगारांची सरासरी १.६९ व्यक्ती होती. १२ गटांत ती दोन पेक्षा कमी होती. त्या गटांमध्ये ग्रामीण भागातील ९३ टक्के उद्योग होते.

१४.१४. प्रति उद्योग स्थूल मूल्यवृद्धी ५,१०२ रुपये होती. नऊ गटांत ती ४,००० रुपये ते ६,००० रुपये होती व त्या गटात ८० टक्के उद्योग होते.

१४.१५. प्रति कामगार स्थूल मूल्यवृद्धी ३,०२६ रुपये होती. सात गटांत ती २,००० रुपये ते ४,००० रुपये होती व त्या गटात ६६ टक्के रोजगार होता.

१४.१६. **नागरी भागातील उद्योग.**—नागरी भागात निम्नापेक्षा जास्त उद्योग तीन गटांत होते, ते असे-सुती कापड उत्पादन (२५ टक्के) दुरुस्ती सेवा (१६ टक्के) आणि खाद्यवस्तु (१२ टक्के). यानंतरच्या गटात म्हणजे लाकडाच्या वस्तु व फर्निचर तयार करणे, पेये, तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ तयार करणे; सुती कापड उत्पादन आणि इतर उत्पादन उद्योग यातील प्रत्येक उद्योग गटामागे ७ ते १० टक्के उद्योग होते. इतर राहिलेल्या १२ गटांत एकूण १२ टक्के उद्योग होते. (सविस्तर माहिती तक्ता क्रमांक ४१, भाग दोनमध्ये दिली आहे.)

१४.१७. कामगारांची प्रति उद्योग सरासरी २.०७ होती. २.५ पेक्षा कमी सरासरी असलेले ११ गट होते व त्यांच्यात नागरी भागातील ९१ टक्के उद्योग होते.

१४.१८. प्रति उद्योग स्थूल मूल्यवृद्धी १२,३४६ रुपये होती. सहा गटांत ती सरासरीपेक्षा कमी होती व त्या गटात ६७ टक्के उद्योग होते.

१४.१९. प्रति कामगार स्थूल मूल्यवृद्धी ५,९५९ रुपये होती. नऊ गटांत ती ५,००० रुपये ते ७,००० रुपये च्या दरम्यान होती व त्या गटात ६२ टक्के रोजगार होता.

14.11. It is observed that 31 per cent of the total enterprises belonged to manufacture of textile products (including wearing apparels other than footwear), 20 per cent to manufacture of wood and wood products, furniture and fixtures while 10 per cent each to manufacture of food products and repair services, followed by manufacture of beverages, tobacco and tobacco products (nine per cent) and manufacture of leather, leather and fur products (six per cent). The remaining 13 groups accounted for only 14 per cent of the total enterprises (details are given in Table No. 40 of Part II).

14.12. It is observed that industry groups textile products and wood and wood products, furniture and fixtures together had nearly 50 per cent of the total employment while food products, beverages, tobacco and tobacco products, and repair services had about one-fourth of the total employment. The other industry groups with appreciable share in employment were manufacture of non-metallic mineral products (six per cent) and manufacture of leather, leather and fur products (five per cent).

14.13. The average number of workers per enterprise was 1.69. It was less than two in the case of 12 industry groups which accounted for 93 per cent enterprises in the rural areas.

14.14. The gross value added per enterprise was Rs. 5,102. It was between Rs. 4,000 to Rs. 6,000 in the case of nine industry groups which accounted for 80 per cent enterprises.

14.15. The gross value added per worker was Rs. 3,026. It ranged between Rs. 2,000 and Rs. 4,000 in the case of seven industry groups that accounted for 66 per cent employment.

14.16. *Enterprises in urban areas.*—In urban areas, more than half of the enterprises were in three groups. Textile products (25 per cent), repair services (16 per cent) and manufacture of food products (12 per cent). The next four groups v.z., wood and wood products, furniture and fixtures, beverages, tobacco and tobacco products, cotton textiles, and other manufacturing industries accounted for between 7 and 10 per cent enterprises each. The remaining 12 groups together accounted for 12 per cent enterprises (details are given in Table No. 41 of Part II).

14.17. The average number of workers per enterprise was 2.07. It was less than 2.5 in the case of 11 industry groups which accounted for 91 per cent enterprises in the urban areas.

14.18. The gross value added per enterprise was Rs. 12,346. It was less than the average in the case of six industry groups that accounted for 67 per cent enterprises.

14.19. The gross value added per worker was Rs. 5,959. It ranged between Rs. 5,000 and Rs. 7,000 in the case of nine industry groups that accounted for 62 per cent employment.

भाग दोन
आकडेवारी दर्शविणारे तक्ते

PART II
STATISTICAL TABLES

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 1

महाराष्ट्र राज्य व भारत यांची लोकसंख्या
POPULATION OF MAHARASHTRA AND INDIA

वर्ष Year	एकूण लोकसंख्या (लाखांमध्ये) Total population (in lakh)		दहा वर्षातील वाढ (+) किंवा घट (-) (टक्के) Decennial percentage increase (+) or decrease (-)		साक्षरतेची टक्केवारी Literacy percentage	
	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1901	194	2,383	....	....	4.9	5.4*
1911	215	2,520	(+) 10.74	(+) 5.73	5.1	5.9*
1921	208	2,512	(-) 2.91	(-) 0.30	6.4	7.2*
1931	240	2,789	(+) 14.91	(+) 11.00	7.4	9.5*
1941	268	3,185	(+) 11.99	(+) 14.23	15.8	N.A.
1951	320	3,610	(+) 19.27	(+) 13.31	20.9	16.7†
1961	396	4,391	(+) 23.60	(+) 21.64	29.8	24.0
1971	504	5,479	(+) 27.45	(+) 24.80	39.2	29.5
1981	628	6,852	(+) 24.54	(+) 25.00	47.2	36.2@

आकडे फाळणीपूर्वीचे आहेत. For undivided India. † जम्मू आणि काश्मीर सोडून. Excludes Jammu and Kashmir. @ आसाम सोडून Excluding Assam.

N.A.—उपलब्ध नाही/Not available.

टीप.—महाराष्ट्र राज्याकरिता जिल्हावार आकडेवारी भारतीय जनगणना, १९८१, मालिका १२, महाराष्ट्र पुरवणी पेपर १ मध्ये उपलब्ध आहे.

Note.—Districtwise data for the districts of Maharashtra State are available in the "Census of India, 1981, series 12, Maharashtra Paper 1 supplement.

आधार.—महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source.—Registrar General and Census Commissioner, Government of India New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2

महाराष्ट्र राज्याची ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या
RURAL AND URBAN POPULATION IN THE STATE

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	लोकसंख्या (लाखात)---Population (in lakh)					नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage of urban Population to total population	स्त्री-पुरुष प्रमाण (दर १,००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या) Sex Ratio (Females per thou- sand males)	घनता (दर चौ. कि. मीटर मागे लोकसंख्या) Density (No. of persons per sq. km.)
		पुरुष Male	स्त्रिया Female	एकूण Total	ग्रामीण Rural	नागरी Urban			
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
1	1901	98.02	95.90	193.92	161.75	32.17	16.59	978	67
2	1911	109.23	105.52	214.75	182.26	32.49	15.13	967	75
3	1921	106.93	101.57	208.50	169.92	38.58	18.50	950	73
4	1931	123.06	116.53	239.59	195.02	44.57	18.60	947	83
5	1941	137.69	130.64	268.33	211.68	56.65	21.11	949	94
6	1951	164.90	155.13	320.03	228.02	92.01	28.75	941	106
7	1961	204.29	191.25	395.54	283.91	111.63	28.22	936	129
8	1971	261.16	242.96	504.12	347.01	157.11	31.17	930	164
9	1981	324.15	303.69	627.84	407.91	219.93	35.03	937	204

टीप.—जिल्हावार आकडेवारी भारतीय जनगणना, १९८१, मालिका १२, महाराष्ट्र पुरवणी पेपर १ मध्ये उपलब्ध आहे.

Note.—Districtwise data for the districts in Maharashtra State are available in the "Census of India 1981", Series 12, Maharashtra, Paper 1 supplement.

आधार.—महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source.—Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 3

काम करणाऱ्या लोकांची आर्थिक वर्गवारी, १९८१†
ECONOMIC CLASSIFICATION OF WORKERS, 1981†

(हजारत/In 000.)

काम करणाऱ्यांचा वर्ग (1)	महाराष्ट्र Maharashtra			भारत* India*			Class of workers (1)
	पुरुष Males (2)	स्त्रिया Females (3)	एकूण Total (4)	पुरुष Males (5)	स्त्रिया Females (6)	एकूण Total (7)	
एकूण लोकसंख्या	32,415	30,369	62,784	3,43,930	3,21,357	6,65,287	Total population
1 शेतकरी	5,734	2,802	8,536	77,591	14,932	92,523	Cultivators
2 शेतमजूर	3,150	3,321	6,471	34,732	20,768	55,500	Agricultural labourers
3 पशुसंवर्धन, जंगलकाम, मच्छीमारी, शिकार, मळे, फळबागा वगैरे क्षेत्रात काम करणारे.	449	69	518	4,160	832	4,992	In livestock, forestry, fishing, hunting and plantations, orchards and allied activities.
4 खाणकाम आणि दगड खाणकामात काम करणारे.	63	14	77	1,101	163	1,264	In mining and quarrying
5 वस्तुनिर्माण, प्राक्रिया साधारण दुहस्तीचे उद्योगधंदे करणारे.							In manufacturing, processing, servicing and repairs—
(अ) घरगुती उद्योगधंद्यात काम करणारे	445	175	620	5,647	2,064	7,711	(a) Household industry
(ब) घरगुती उद्योगधंद्यांव्यतिरिक्त इतर उद्योगधंद्यात काम करणारे.	2,475	222	2,697	15,834	1,598	17,432	(b) Other than household industry.
6 बांधकाम करणारे	376	86	462	3,207	358	3,565	In construction
7 व्यापार आणि वाणिज्य क्षेत्रात काम करणारे.	1,607	135	1,742	13,012	917	13,929	In trade and commerce
8 वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण क्षेत्रातील काम करणारे.	756	32	788	5,899	170	6,069	In transport, storage and communications.
9 इतर कामे करणारे	1,965	427	2,392	16,360	3,170	19,530	In other services
एकूण मुख्यतः काम करणारे	17,020	7,282	24,302	1,77,543	44,973	2,22,516	Total main workers
रीमार्तिक कामगार	396	2,021	2,417	3,537	18,552	22,089	Marginal workers
एकूण काम न करणारे	15,000	21,066	36,066	1,62,850	2,57,833	4,20,683	Total non-workers

†भारताची जनगणना, १९८१, मॉडलका-एक, भारत, १९८३ चा दुसरा संशोधन निबंध, या पुस्तिकेनुसार ५ टक्के नमुन्यांच्या माहितीवर आधारित.

†Based on 5 per cent sample data as give in Census of India, 1981, Series-1, India, Paper-2 of 1983.

*आसाम वगळून/Excluding Assam.

आधार.—महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार.

Source.—Registrar General and Census Commissioner, Government of India.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 4

औद्योगिक गटांनुसार झालेले राज्य उत्पन्न (चालू किमतीनुसार)
NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRIAL ORIGIN AT CURRENT PRICES
(सुधारित मालिका/Revised Series)

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No. (1)	विभाग (2)	1970-71 (3)	1971-72 (4)	1975-76 (5)	1976-77 (6)	1977-78 (7)	1978-79 (8)	1979-80* (9)	1980-81* (10)	1981-82* (11)	1982-83* (12)	1983-84† (13)	Sector (2)
1	कृषि	1,046.0	1,012.1	2,289.2	2,361.0	2,732.6	2,778.1	3,258.5	3,698.1	4,144.4	4,257.2	5,254.3	Agriculture
2	वन उद्योग	39.3	40.3	58.7	80.1	83.6	117.4	137.5	124.5	160.3	175.3	193.6	Forestry and logging
3	मत्स्योद्योग	15.8	20.9	68.6	65.7	63.6	81.5	80.0	96.9	92.4	100.8	126.2	Fishing
4	खाणी	7.9	9.8	17.9	21.6	21.2	25.3	39.9	56.6	66.4	82.4	97.6	Mining and quarrying
	एकूण—प्राथमिक	1,109.0 (28.6)	1,083.1 (26.4)	2,434.4 (31.7)	2,528.4 (29.5)	2,901.0 (30.1)	3,002.3 (28.2)	3,515.9 (28.7)	3,976.1 (28.6)	4,463.5 (28.7)	4,615.7 (27.2)	5,671.7 (28.4)	Sub-total : Primary
5	कारखाने—												Manufacturing—
	5.1 नोंदणीकृत	799.1	895.1	1,473.3	1,665.1	1,884.4	2,263.4	2,640.0	3,009.0	3,103.0	3,394.4	4,071.0	Registered
	5.2 इतर	228.6	248.3	426.4	497.1	558.9	638.3	742.6	852.0	911.5	976.1	1,120.4	Unregistered
6	बांधकाम	240.4	233.3	436.3	466.2	503.9	561.3	626.1	677.8	750.4	843.0	970.0	Construction
7	बीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा	57.1	57.6	117.6	181.6	212.2	229.8	208.8	256.3	362.8	458.3	511.5	Electricity, gas and water supply
	एकूण—दुय्यम	1,325.2 (34.2)	1,434.3 (35.0)	2,453.6 (32.0)	2,810.0 (32.8)	3,159.4 (32.8)	3,692.8 (34.6)	4,217.5 (34.5)	4,795.1 (34.5)	5,127.7 (33.0)	5,671.8 (33.4)	6,672.9 (33.4)	Sub-total : Secondary
8	परिवहन, दळणवळण, वखार, व्यापार, खाणावळ आणि उपाहारगृहे वगैरे.	765.6 (19.7)	833.2 (20.4)	1,477.3 (19.3)	1,766.6 (20.6)	1,966.5 (20.4)	2,164.0 (20.3)	2,456.9 (20.1)	2,836.0 (20.4)	3,215.8 (20.7)	3,639.6 (21.5)	4,226.9 (21.2)	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यावसायिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा.	675.7 (17.5)	743.8 (18.2)	1,311.5 (17.0)	1,468.6 (17.1)	1,597.9 (16.7)	1,798.9 (16.9)	2,039.3 (16.7)	2,287.8 (16.5)	2,720.6 (17.6)	3,047.7 (17.9)	3,403.8 (17.0)	Banking and insurance, real estate and ownership of dwellings, business services, public administration and other services.
	एकूण—इतर	1,441.3 (37.2)	1,577.0 (38.6)	2,788.8 (36.3)	3,235.2 (37.7)	3,564.4 (37.1)	3,962.9 (37.2)	4,496.2 (36.8)	5,123.8 (36.9)	5,936.4 (38.3)	6,687.3 (39.4)	7,630.7 (38.2)	Sub-total : Tertiary
	एकूण—निव्वळ राज्य उत्पन्न	3,875.5 (100.0)	4,094.4 (100.0)	7,676.8 (100.0)	8,573.6 (100.0)	9,624.8 (100.0)	10,658.0 (100.0)	12,229.6 (100.0)	13,895.0 (100.0)	15,527.6 (100.0)	16,974.8 (100.0)	19,975.3 (100.0)	Net State Domestic Product
	दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये)	783.1	807.7	1,387.8	1,516.4	1,665.6	1,804.5	2,025.9	2,231.7	2,445.7	2,624.7	3,031.7	Per Capita State Income (Rs.)

*अस्थायी Provisional.

†प्राथमिक Preliminary

टीप.—कसातील आकडे निव्वळ राज्य उत्पन्नामधील आकड्यांशी टक्केवारी दर्शविताने.
आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Note.—Figures in brackets show percentages to Net State Domestic Product.
Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5

औद्योगिक गटांनुसार झालेले राज्य उत्पन्न (१९७०-७१ च्या किमतीनुसार)
NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRIAL ORIGIN AT 1970-71 PRICES

(सुधारित मालिका/Revised series)

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No.	विभाग	1970-71	1971-72	1975-76	1976-77	1977-78	1978-79	1979-80*	1980-81*	1981-82*	1982-83*	1983-84†	Sector
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(2)
1	कृषि ..	1,046.0	1,055.9	1,456.0	1,442.5	1,595.1	1,559.8	1,629.9	1,596.7	1,671.4	1,637.5	1,739.1	Agriculture
2	वन उद्योग ..	39.3	40.7	28.7	34.9	37.8	45.8	38.0	34.3	37.8	36.4	36.3	Forestry and logging
3	मत्स्योद्योग ..	15.8	19.1	32.0	29.1	24.2	29.3	26.5	29.1	24.6	24.4	28.9	Fishing
4	खाणी ..	7.9	9.6	12.4	12.5	11.4	13.1	14.6	17.4	19.1	20.9	23.8	Mining and quarrying
	एकूण—प्राथमिक ..	1,109.0 (100.0)	1,125.3 (101.5)	1,529.1 (137.9)	1,519.0 (137.0)	1,668.5 (150.4)	1,648.0 (148.6)	1,709.0 (154.1)	1,677.5 (151.3)	1,752.9 (158.1)	1,719.2 (155.0)	1,828.1 (164.8)	Sub-total : Primary
5	कारखाने— 5.1 नोंदणीकृत ..	799.1	813.8	984.4	1,101.9	1,206.6	1,377.8	1,399.3	1,398.9	1,508.0	1,624.0	1,796.0	Manufacturing— Registered
	5.2 इतर ..	228.6	239.4	262.1	290.8	304.8	337.1	343.3	356.1	348.0	350.4	367.8	Unregistered
6	बांधकाम ..	240.4	243.4	256.5	259.2	262.4	265.7	269.1	272.5	276.0	279.4	282.9	Construction
7	वीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा ..	57.1	62.7	71.9	81.0	86.2	94.8	95.0	103.0	109.5	112.6	122.9	Electricity, gas and water supply.
	एकूण—दुय्यम ..	1,325.2 (100.0)	1,359.3 (102.6)	1,574.9 (118.8)	1,732.9 (130.8)	1,860.0 (140.4)	2,075.4 (156.6)	2,106.7 (159.0)	2,130.5 (160.8)	2,241.5 (169.1)	2,366.4 (178.6)	2,569.6 (193.9)	Sub-total : Secondary
8	परिवहन, दळणवळण, वखार, व्यापार, खाणावळ आणि उपाहारगृहे वगैरे.	765.6	791.3	935.9	1,032.5	1,110.6	1,205.1	1,224.5	1,240.7	1,299.6	1,367.1	1,468.6	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यावसायिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा.	675.7	706.3	819.4	836.9	866.4	944.3	955.0	956.8	998.6	1,122.3	1,176.6	Banking and insurance, real estate and ownership of dwellings, business services, public administration and other services.
	एकूण—तर ..	1,441.3 (100.0)	1,497.6 (103.9)	1,755.3 (121.8)	1,869.4 (129.7)	1,977.0 (137.2)	2,149.4 (149.1)	2,179.5 (151.2)	2,197.5 (152.5)	2,298.2 (159.5)	2,489.4 (172.7)	2,645.2 (183.5)	Sub-total : Tertiary
	एकूण—निव्वळ राज्य उत्पन्न ..	3,875.5 (100.0)	3,982.2 (102.7)	4,859.3 (125.4)	5,121.3 (132.1)	5,505.5 (142.1)	5,872.8 (151.5)	5,995.2 (154.7)	6,005.5 (155.0)	6,292.6 (162.4)	6,575.0 (169.7)	7,042.9 (181.7)	Net State Domestic Product
	दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये) ..	783.1 (100.0)	785.6 (100.3)	878.4 (112.2)	905.8 (115.7)	952.7 (121.7)	994.3 (127.0)	993.1 (126.8)	964.5 (123.2)	991.1 (126.6)	1,016.7 (129.8)	1,068.9 (136.5)	Per Capita State Income(Rs.)

*अस्थायी Provisional

†प्राथमिक Preliminary

टोप.—कंसांतोल आकडे रतंभ (३) मधील आकड्यांशी टक्केवारी वर्धवितत.

Note.—Figures in brackets show percentages to column (3).

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

औद्योगिक गटानुसार झालेले राष्ट्रीय उत्पन्न (चालू किमतीनुसार)
NATIONAL INCOME BY INDUSTRIAL ORIGIN AT CURRENT PRICES
 (सुधारित मालिका/Revised series)

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No.	विभाग (1)	1970-71 (3)	1971-72 (4)	1975-76 (5)	1976-77 (6)	1977-78* (7)	1978-79* (8)	1979-80* (9)	1980-81* (10)	1981-82* (11)	1982-83* (12)	1983-84@ (13)	Sector (2)
1	कृषि ..	16,354	16,913	25,964	26,357	30,396	30,978	31,644	39,575	42,719	44,600	57,222	Agriculture
2	वन उद्योग ..	397	436	626	701	719	865	989	1,044	1,283	1,494	1,758	Forestry and logging
3	मत्स्योद्योग ..	229	246	526	559	578	689	717	845	939	1,133	1,250	Fishing
4	खाणी ..	327	340	764	852	924	1,006	1,289	1,544	2,705	3,898	4,944	Mining and quarrying
	एकूण—प्राथमिक ..	17,307 (50.1)	17,935 (48.6)	27,880 (44.6)	28,469 (42.4)	32,617 (43.0)	33,538 (41.1)	34,639 (39.0)	43,008 (40.6)	47,646 (39.4)	51,125 (38.4)	65,174 (40.7)	Total—Primary
5	कारखाने												Manufacturing—
5.1	नोंदणीकृत ..	2,874	3,124	5,831	6,641	7,293	8,372	9,609	10,916	12,412	13,143	14,759	Registered
5.2	इतर ..	1,745	1,965	3,571	3,789	4,319	4,918	5,673	6,347	6,885	7,345	8,448	Unregistered
6	बांधकाम ..	1,853	2,038	3,134	3,708	4,307	4,420	4,459	5,381	5,892	7,533	9,340	Construction
7	वीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा ..	318	341	651	889	1,013	1,232	1,415	1,625	1,834	2,109	2,572	Electricity, gas and water supply
	एकूण—दुय्यम ..	6,790 (19.7)	7,468 (20.3)	13,187 (21.1)	15,027 (22.4)	16,932 (22.3)	18,942 (23.2)	21,156 (23.8)	24,269 (22.9)	27,023 (22.4)	30,130 (22.6)	35,119 (21.9)	Sub-total—Secondary
8	परिवहन, दळणवळण, वखार, व्यापार, खाणावळ आणि उपाहार-गृहे वगैरे	5,454 (15.8)	5,943 (16.1)	11,907 (19.0)	12,853 (19.1)	14,514 (19.1)	15,868 (19.4)	18,153 (20.5)	21,310 (20.1)	25,882 (21.4)	27,922 (21.0)	32,418 (20.2)	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्यावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यावसायिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	4,968 (14.4)	5,527 (15.0)	9,583 (15.3)	10,808 (16.1)	11,844 (15.6)	13,240 (16.3)	14,826 (16.7)	17,290 (16.4)	20,262 (16.8)	23,974 (18.0)	27,568 (17.2)	Banking and insurance, real estate and ownership of dwellings, business services, public administration and other services.
	एकूण—इतर ..	10,422 (30.2)	11,470 (31.1)	21,490 (34.3)	23,661 (35.2)	26,358 (34.7)	29,108 (35.7)	32,979 (37.2)	38,600 (36.5)	46,144 (38.2)	51,896 (39.0)	59,986 (37.4)	Sub-total: Tertiary
	एकूण—निव्वळ देशांतर्गत उत्पन्न	34,519 (100.0)	36,873 (100.0)	62,557 (100.0)	67,157 (100.0)	75,907 (100.0)	81,588 (100.0)	88,774 (100.0)	1,05,877 (100.0)	1,20,813 (100.0)	1,33,151 (100.0)	1,60,279 (100.0)	Net National Domestic Product
	एकूण—निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न ..	34,235	36,582	62,302	66,924	75,674	81,432	88,927	1,06,175	1,20,806	1,32,470	1,59,598	Net National Product (i.e. National Income).
	दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये) ..	632.8	660.3	1,026.4	1,079.4	1,193.6	1,254.7	1,339.3	1,563.7	1,740.7	1,868.4	2,201.4	Per Capita National Income (Rs.)

* अस्थायी Provisional @ शीघ्र अंदाज Quick estimates

टीप.—कंसातील आकडे एकूण निव्वळ देशांतर्गत उत्पन्नाची टक्केवारी दर्शवतात.
 आधार.—केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली.

Note.—Figures in brackets show percentages to the total Net National Domestic Product.
 Source.—Central Statistical Organisation, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 7
 औद्योगिक गटांनुसार झालेले राष्ट्रीय उत्पन्न (१९७०-७१ च्या किमतीनुसार)
 NATIONAL INCOME BY INDUSTRIAL ORIGIN AT 1970-71 PRICES
 (सुधारित मालिका/Revised series)

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No.	विभाग (2)	1970-71 (3)	1971-72 (4)	1975-76 (5)	1976-77 (6)	1977-78* (7)	1978-79* (8)	1979-80* (9)	1980-81* (10)	1981-82* (11)	1982-83* (12)	1983-84@ (13)	Sector (2)
1	कृषि ..	16,354	16,209	18,170	16,886	19,046	19,569	16,886	19,107	19,726	19,141	20,924	Agriculture
2	वन उद्योग ..	397	414	418	404	358	382	349	326	332	308	323	Forestry and logging
3	मत्स्योद्योग ..	229	244	293	285	285	299	297	302	306	327	348	Fishing
4	खाणी ..	327	332	418	427	432	442	455	491	535	615	679	Mining and quarrying
	एकूण—प्राथमिक ..	17,307 (100.0)	17,199 (99.4)	19,299 (111.5)	18,002 (104.0)	20,121 (116.3)	20,692 (119.6)	17,987 (103.9)	20,226 (116.9)	20,899 (120.7)	20,391 (117.8)	22,274 (128.7)	Sub-total: Primary
5	कारखाने— 5.1. नोंदणीकृत ..	2,874	2,923	3,396	3,805	4,034	4,474	4,395	4,433	4,663	4,697	4,897	Manufacturing Registered
	5.2. इतर ..	1,745	1,827	2,161	2,235	2,393	2,632	2,587	2,595	2,660	2,742	2,916	Unregistered
6	बांधकाम ..	1,853	1,867	1,972	2,155	2,384	2,329	2,205	2,314	2,339	2,458	2,498	Construction
7	वीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा ..	318	337	449	518	537	609	617	647	703	755	809	Electricity, gas and water supply.
	एकूण—दुय्यम ..	6,790 (100.0)	6,954 (102.4)	7,978 (117.5)	8,713 (128.3)	9,348 (137.7)	10,044 (147.9)	9,804 (144.4)	9,989 (147.1)	10,365 (152.6)	10,652 (156.9)	11,120 (163.8)	Sub-total: Secondary
8	परिवहन, वळणवळण, वखार, व्यापार, खाणावळ आणि उपाहार- गृहे वगैरे.	5,454	5,606	6,898	7,225	7,748	8,386	8,304	8,736	9,234	9,497	10,050	Transport, storage and com- munications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर माल- मत्ता, राहत्या वरांची मालकी, व्यावसायिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा.	4,968	5,267	6,190	6,573	6,920	7,484	7,948	8,468	9,135	10,093	11,014	Banking and insurance, real estate and ownership of dwellings, business services, public administration and other services.
	एकूण—इतर ..	10,422 (100.0)	10,873 (104.3)	13,088 (125.6)	13,798 (132.4)	14,668 (140.7)	15,870 (152.3)	16,252 (155.9)	17,204 (165.1)	18,369 (176.3)	19,590 (188.0)	21,064 (202.1)	Sub-total: Tertiary
	एकूण—निव्वळ देशांतर्गत उत्पन्न	34,519 (100.0)	35,026 (101.5)	40,365 (116.9)	40,513 (117.4)	44,137 (127.9)	46,606 (135.0)	44,043 (127.6)	47,419 (137.4)	49,633 (143.8)	50,633 (146.7)	54,458 (157.8)	Net National Domestic Product.
	एकूण—निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न ..	34,235 (100.0)	34,713 (101.4)	40,274 (117.6)	40,429 (118.1)	44,043 (128.6)	46,546 (136.0)	44,085 (128.8)	47,507 (138.8)	49,631 (145.0)	50,437 (147.3)	54,276 (158.6)	Net National Product (i.e. National Income).
	दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये) ..	632.8 (100.0)	626.6 (99.0)	663.5 (104.9)	652.1 (103.0)	694.7 (109.8)	717.2 (113.3)	663.9 (104.9)	699.7 (110.6)	715.1 (113.0)	711.4 (112.4)	748.6 (118.3)	Per Capita National Income (Rs.)

* अस्थायी Provisional @ शीघ्र अंदाज Quick estimates

टीप.—कंसातील आकडे स्तंभ (३) मधील आकड्यांशी टक्केवारी दर्शवितात.
 स्रोत—केन्द्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली.

Note.—Figures in brackets indicate percentages to column 3.
 Source.—Central Statistical Organisation, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 8

महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पाचे
ECONOMIC AND PURPOSE CLASSIFICATION OF

आर्थिक वर्गीकरण.	उद्देशानुरूप Purpose					
	सर्वेसाधारण सेवा General Services			सामाजिक आणि सामूहिक सेवा Social and Community Services		
	1982-83 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1983-84 (सुधारित अंदाज) (Revised estimates)	1984-85 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)	1982-83 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1983-84 (सुधारित अंदाज) (Revised estimates)	1984-85 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
१ चालू खर्च—						
(अ) सेवा व वस्तू	32,366	36,634	52,305	20,451	23,877	26,479
(ब) व्याज	.....	.....	.....	.....	.....	.....
(क) अनुदाने	5,810	6,390	6,711	58,079	67,136	71,626
(ड) इतर चालू हस्तांतरित रकमा	1,044	1,275	1,734	3,499	6,051	3,828
एकूण—(१)	39,220	44,299	60,750	82,029	97,064	1,01,933
२ भांडवली खर्च—						
२. १(अ) एकूण भांडवली निमिती	2,024	4,003	4,414	3,570	6,135	7,417
(ब) भांडवली अनुदाने	253	187	177	2,740	2,878	2,802
(क) भाग भांडवलात गुंतवणूक	.....	.....	.....	186	214	274
(ड) कर्जे	597	60	50	6,765	9,070	11,268
(इ) इतर भांडवली हस्तांतरित रकमा	.....	4	5	1,225	773	744
एकूण—(२.१)	2,874	4,254	4,646	14,486	19,070	22,505
२. २ ऋणाची परतफेड	.....	.....	.....	.....	.....	.....
एकूण—(२)	2,874	4,254	4,646	14,486	19,070	22,505
एकूण—(१+२)	42,094	48,553	65,396	96,515	1,16,134	1,24,438

* ऋणांक राज्य सरकारी मालमत्तेतील (जमीन) घट दर्शवितात.

टीप.—(१) मागील वर्षाच्या आर्थिक पाहणीच्या प्रकाशनात प्रसिद्ध केलेल्या उद्देशानुसार वर्गीकरणात व येथे सादर केलेल्या वर्गीकरणात थोडा फरक आहे.

(२) सर्वसाधारण सेवेत प्रशासनिक व न्यायदान, कायदा व सुव्यवस्था, करवसुलीविषयक सेवा व इतर सर्वसाधारण सेवा यांचा अंतर्भाव होतो.

(३) सामाजिक व सामूहिक सेवेत मूलभूत सामाजिक सेवा उदा. शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, कुटुंबकल्याण, वैद्यकीय सोयी, मागासवर्गीयांचे कल्याण व इतर सामाजिक सेवा उदा. सामाजिक सुरक्षा व कल्याण कार्यक्रम व करमणूक, सार्वजनिक उद्यान इत्यादी बाबतीतील सेवांचा समावेश होतो.

(४) आर्थिक सेवेत कृषि, लघु पाटबंधारे, मृद संधारण, क्षेत्र विकास, पशुसंवर्धन, दुग्ध व कुक्कुट विकास, वन, शिकार व मत्स्यव्यवसाय, जल व वीज विकास, उद्योग व खनिजे, परिवहन व दळणवळण, सहकार इत्यादिविषयक सेवा या कार्यक्रमांचा अंतर्भाव होतो.

(५) इतर सेवा या सदरात आपत्तीच्या निवारणासाठी केलेला खर्च, जमिनीची कमालमर्यादा, जमीनदारी पद्धती निर्मूलनामुळे भूधारकांना नुकसानभरपाई, सरकारी ऋणावरील व्याज प्रदान, सरकारी ऋण व्यवहार इत्यादींचा समावेश होतो.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

TABLE No. 8

आर्थिक व उद्देशानुरूप वर्गीकरण

MAHARASHTRA STATE GOVERNMENT BUDGET

(रुपये लाखात)
(Rs. in lakh)

वर्गीकरण Classification			आर्थिक सेवा Economic Services			इतर सेवा Other Services			एकूण Total			Economic Classification							
1982-83 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1983-84 (सुधारित अंदाज) (Revised estimates)	1984-85 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)	1982-83 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1983-84 (सुधारित अंदाज) (Revised estimates)	1984-85 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)	1982-83 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1983-84 (सुधारित अंदाज) (Revised estimates)	1984-85 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)	(8)	(9)	(10)		(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(1)
16,483	20,112	19,153	310	1,102	332	69,610	81,725	98,269	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	1. Current Expenditure—
..	..	..	17,458	20,836	25,557	17,458	20,836	25,557	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	(a) Consumption expenditure
3,818	4,524	6,029	7	10	50	67,714	78,060	84,416	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	(b) Interest
10,905	8,062	15,212	149	2,576	62	15,597	17,964	20,836	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	(c) Grants
..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	(d) Other current transfers
31,206	32,698	40,394	17,924	24,524	26,001	1,70,379	1,98,585	2,29,078	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	Total—(1)
55,435	68,792	64,473	115	4	5	61,144	78,934	76,309	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	2. Capital Expenditure—
8,850	12,255	10,378	..	113	..	11,843	15,433	13,357	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	(i)(a) Gross capital formation
4,265	6,326	6,487	..	..	..	4,451	6,540	6,761	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	(b) Capital grants
31,006	26,857	18,744	37	448	53	38,405	36,435	30,115	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	(c) Investment in shares
194	298	337	25	(-)40*	27	1,444	1,035	1,113	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	(d) Loans
..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	(e) Other capital transfers
99,750	1,14,528	1,00,419	177	525	85	1,17,287	1,38,377	1,27,655	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	Total—(i)
..	..	..	1,15,561	1,29,388	93,053	1,15,561	1,29,388	93,053	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	(ii) Repayment of debt
99,750	1,14,528	1,00,419	1,15,738	1,29,913	93,138	2,32,848	2,67,765	2,20,708	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	Total—(2)
1,30,956	1,47,226	1,40,813	1,33,662	1,54,437	1,19,139	4,03,227	4,66,350	4,49,786	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	Grand Total—(1+2)

* Negative figures represent depletion in the assets (land) held by State Government.

- Note.—(1) The purpose classification presented here slightly differs from that published in the Economic Surveys of previous years.
- (2) General services cover the services which are administrative and judiciary, those related to the maintenance of law and order and the tax collection and other general services.
- (3) Social and community services cover the basic social services like education, public health, family welfare, medical facilities, backward class welfare and other social services like social security and welfare activities, recreation, public gardens etc.
- (4) Economic services cover the services like agriculture, minor irrigation, soil conservation, area development, animal husbandry dairy and poultry development, forests, hunting and fisheries, water and power development, industry and minerals, transport and communications, co-operative activities etc.
- (5) Other services cover the outlay in connection with relief on calamities, land ceiling, compensation to land owners on abolition of Zamindari System, payment of interest on public debt, public debt transactions etc.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9

महाराष्ट्र राज्यातील कृषि क्षेत्रावरील करांपासून महसुली जमा
REVENUE RECEIPTS FROM TAXES ON AGRICULTURAL SECTOR IN MAHARASHTRA

(रुपये लाखात)
(Rs. in lakh)

अनुक्रमांक Serial No.	तपशील	1970-71	1975-76	1979-80	1980-81	1981-82	1982-83	1983-84	1984-85 (R/E)	Particulars
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(2)
1	कृषि उत्पन्नावरील कर	5.04	24.21	44.97	23.08	7.39	37.98	5.32	32.00	Taxes on agricultural income
2	जमीन महसूल/कर-सर्वसाधारण वसुली	696.36	910.16	976.52	852.77	788.53	1,202.38	942.74	1,289.74	Land revenue/tax-ordinary collections.
3	महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी यांमध्ये वाढ करण्याबाबत अधिनियम, १९७४. महाराष्ट्र कर (सुधारणा) अधिनियम, १९७५ अन्वये सुधारल्याप्रमाणे	....	18.98	43.84	38.41	142.41	96.37	.....	.....	Increase of land revenue under section 3 of the Maharashtra Increase of Land Revenue and Special Assessment Act, 1974 as modified by Maharashtra Tax (Amendment) Act, 1975
4	रोजगार हमी योजनेकरिता जमीन महसुलामधील वाढ	—	—	20.43	43.12	26.76	65.70	168.82	130.60	Increase in land revenue for Employment Guarantee Scheme
5	जमिनीवरील पट्टी व उपकर	83.46	352.44	587.29	356.08	721.13	850.73	622.06	850.00	Rates and cesses on land
6	ऊस खरेदीवरील कर	442.95	1,780.02 (+)94.64*	2,219.36 (+)0.13*	1,775.53 (+)0.36*	2,165.40 (+)0.91*	2,805.97 (+)4.24*	3,631.92 (+)229.20	1,800.00	Tax on purchase of sugarcane
7	शिक्षण उपकर अधिनियम—									Education Cess Act—
	(अ) वाणिज्यिक पिकांखालील शेत जमिनीवरील विशेष आकारणी	—	—	7.60	7.64	22.13	22.40	2.58	991.47	(a) Special assessment on agricultural lands under commercial crops
	(ब) जलसिंचित कृषि जमिनीखालील रोजगार हमी उपकर	—	—	37.54	78.35	94.35	57.44	120.60	133.71	(b) Employment Guarantee Cess on irrigated agricultural lands
	(क) महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी अधिनियम, १९७४ खालील विशेष आकारणीत वाढ	—	—	36.31	30.00	243.30	63.26	53.75	16.39	(c) Increase in special assessment under Maharashtra Land Revenue and Special Assessment Act, 1974

*०४५, विनये वस्तु व सेवा यांवरील इतर कर व शुल्क खालील जमा. *Receipts under the head 045, Other Taxes and Duties on Commodities and Services.

R/E=सुधारित अंदाज, Revised Estimates,

आधार.—वित्त विभाग, मंत्रालय, मुंबई.

Source.—Finance Department, Mantralaya, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 10

महाराष्ट्रातील एकूण वहित धारण जमिनी, त्यांचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र
 NUMBER, AREA AND AVERAGE SIZE OF OPERATIONAL HOLDINGS IN MAHARASHTRA
 कृषि गणना
 Agricultural Census

अनु- क्रमांक Serial No.	आकार वर्ग (हेक्टर) Size Class (Hectare)	वहित धारण जमिनी Number of holdings ('00)		वहित धारण जमिनीचे एकूण क्षेत्र ('०० हेक्टर) Area of operational holdings ('00 Hectare)		धारण जमिनीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर) Average size of holdings (Hectare)	
		1970-71 (3)	1976-77 (4)	1970-71 (5)	1976-77 (6)	1970-71 (7)	1976-77 (8)
1	Below 0.5 हून कमी	6,834	8,125	1,634	1,987	0.24	0.24
2	0.5—1.0 ..	5,585	6,930	4,142	5,075	0.74	0.73
3	1.0—2.0 ..	8,783	11,421	12,842	16,756	1.46	1.46
4	2.0—3.0 ..	6,266	7,902	15,386	19,329	2.46	2.44
5	3.0—4.0 ..	4,606	5,493	15,920	18,999	3.45	3.45
6	4.0—5.0 ..	3,576	4,105	15,961	18,297	4.46	4.45
7	5.0—10.0 ..	8,715	9,412	61,213	65,081	7.02	6.91
8	10.0—20.0 ..	4,180	3,693	56,302	48,931	13.47	13.24
9	20.0—30.0 ..	703	440	16,671	10,290	23.70	23.38
10	30.0—40.0 ..	163	76	5,537	2,590	33.96	34.07
11	40.0—50.0 ..	50	22	2,220	968	44.18	44.00
12	50.0 व त्याहून अधिक/ and above	45	24	3,966	2,745	89.03	114.37
एकूण/Total ..		49,506	57,643	2,11,794	2,11,048	4.28	3.66

आधार.—कृषि गणनेचे सांख्यिकीय तक्ते, कृषि विभाग, महाराष्ट्र शासन, पुण.

Source.—Statistical Tables on Agricultural Census, Department of Agriculture, Government of Maharashtra, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 11

महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, उत्पादन आणि दर हेक्टरमागे उत्पादन
AREA UNDER AND PRODUCTION AND YIELD PER HECTARE OF PRINCIPAL
CROPS IN MAHARASHTRA

(अन्नधान्ये)
(Foodgrains)(क्षेत्र हजार हेक्टरमध्ये, उत्पादन शंभर टनामध्ये, दर हेक्टरमागे उत्पादन किलोग्राममध्ये)
(Area in '000 hectares, production in '00 tonnes, yield per hectare in kilogram)

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	तांदूळ/Rice			गहू/Wheat			ज्वारी/Jowar			
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरमागे उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरमागे उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरमागे उत्पादन Yield Per hectare	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	
1	1960-61	..	1,300	13,692	1,054	907	4,011	442	6,284	42,235	672
2	1965-66	..	1,321	8,843	669	833	2,800	336	6,057	22,948	379
3	1970-71	..	1,352	16,622	1,229	812	4,403	542	5,703	15,574	273
4	1975-76	..	1,416	22,858	1,615	1,169	11,991	1,026	6,064	34,662	572
5	1979-80	..	1,485	18,285	1,231	1,164	10,060	864	6,825	54,641	801
6	1980-81	..	1,504	23,606	1,570	1,079	9,313	863	6,438	44,275	688
7	1981-82	..	1,515	24,354	1,607	1,128	9,885	876	6,578	48,911	744
8	1982-83	..	1,486	19,488	1,311	1,023	8,033	786	6,647	46,525	700
9	1983-84	..	1,521	24,606	1,617	1,183	11,421	965	6,541	46,784	715

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	बाजरी/Bajri			सर्व तृणधान्ये/All cereals			तूर/Tur			
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरमागे उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरमागे उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरमागे उत्पादन Yield per hectare	
(1)	(2)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	
1	1960-61	..	1,635	4,886	299	10,606	67,550	637	530	4,683	883
2	1965-66	..	1,828	3,698	202	10,512	40,374	384	564	2,480	440
3	1970-71	..	2,039	8,241	404	10,320	47,367	459	627	2,711	432
4	1975-76	..	1,808	5,600	310	10,931	78,687	720	676	4,078	604
5	1979-80	..	1,428	6,071	425	11,411	93,245	817	663	4,113	621
6	1980-81	..	1,709	7,599	445	11,233	89,000	792	706	3,598	500
7	1981-82	..	1,744	7,786	447	11,467	95,326	831	706	4,271	605
8	1982-83	..	1,390	4,449	320	11,029	82,527	748	680	3,989	586
9	1983-84	..	1,813	9,080	501	11,593	96,941	836	731	4,870	666

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	हरभरा/Gram			सर्व कडधान्ये/All pulses			सर्व अन्नधान्ये/All cereals and pulses			
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरमागे उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरमागे उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरमागे उत्पादन Yield per hectare	
(1)	(2)	(21)	(22)	(23)	(24)	(25)	(26)	(27)	(28)	(29)	
1	1960-61	..	402	1,341	334	2,349	9,889	421	12,955	77,439	598
2	1965-66	..	312	790	252	2,330	6,574	282	12,842	46,948	366
3	1970-71	..	310	866	281	2,566	6,770	264	12,886	54,137	420
4	1975-76	..	446	1,805	404	2,914	11,675	401	13,845	90,362	653
5	1979-80	..	453	1,734	383	2,666	10,376	389	14,076	1,03,621	736
6	1980-81	..	429	1,502	350	2,804	8,312	296	14,037	97,312	693
7	1981-82	..	461	1,769	384	2,752	10,391	378	14,219	1,05,717	743
8	1982-83	..	437	1,479	339	2,574	9,629	374	13,604	92,156	677
9	1983-84	..	495	2,118	428	2,962	12,577	425	14,554	1,09,518	752

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 11—contd.

(क्षेत्र हजार हेक्टरमध्ये, उत्पादन शंभर टनांमध्ये,
दर हेक्टरमागे उत्पादन किलोग्रॅममध्ये)(Area in '000 hectares, production in '00 tonnes,
yield per hectare in kilogram)(नगदी पिके)
(Cash crops)

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	कापूस (रुई)/Cotton (lint)			मुईमूग/Groundnut		
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरमागे उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरमागे उत्पादन Yield per hectare
(1)	(2)	(30)	(31)	(32)	(33)	(34)	(35)
1	1960-61	2,500	2,878	115	1,083	7,999	739
2	1965-66	2,716	1,787	66	1,117	4,731	423
3	1970-71	2,750	824	30	904	5,863	649
4	1975-76	2,307	1,326	58	854	6,925	811
5	1979-80	2,588	2,882	111	723	5,380	744
6	1980-81	2,667	2,157	81	712	4,407	619
7	1981-82	2,710	2,490	92	676	4,348	643
8	1982-83	2,655	2,765	104	617	4,194	680
9	1983-84	2,685	1,384	52	810	8,075	997

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	ऊस (गूळ)/Sugarcane (gur)			तंबाखू/Tobacco		
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरमागे उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरमागे उत्पादन Yield per hectare
(1)	(2)	(36)	(37)	(38)	(39)	(40)	(41)
1	1960-61	156	11,562	7,436	25	123	480
2	1965-66	171	11,197	8,444	13	64	461
3	1970-71	204	16,408	9,837	12	52	448
4	1975-76	268	22,186	9,718	11	49	441
5	1979-80	274	21,074	9,493	14	79	552
6	1980-81	317	25,939	10,152	12	68	571
7	1981-82	366	31,515	10,608	12	73	608
8	1982-83	390	33,264	10,210	12	71	582
9	1983-84	294	28,377	9,652	10	79	782

टोप.—(१) १९८१-८२, १९८२-८३ आणि १९८३-८४ सालांतील आकडे
अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

(२) कापसाचे उत्पादन रुईमध्ये आहे.

(३) जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोपद्वारा, महाराष्ट्र राज्य" या
प्रकाशनाचा तक्ता क्रमांक ४०२ मध्ये आहे.Note.—(1) The figures for 1981-82, 1982-83 and 1983-84 are
provisional.

(2) Production of cotton is in lint.

(3) The districtwise data on area and production are avail-
able in table no. 4.2 of Statistical Abstract of
Maharashtra State.

आधार.—कृषि संचालक, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Source.—Director of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 12

महाराष्ट्र राज्यातील जलसिंचनाच्या साधनांनी मिजणारे क्षेत्र
AREA IRRIGATED BY SOURCES IN MAHARASHTRA STATE

(हजार हेक्टरांत/In thousand hectares)

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	सरकारी कालवे Govt. canals	खाजगी कालवे Private canals	तलाव Tanks	विहिरी Wells	इतर साधने Other sources	मिजविण्यात आलेले निव्वळ क्षेत्र Net area irrigated	मिजविण्यात आलेले एकूण क्षेत्र Gross area irrigated	ओलिताखालील पिकांची सघनता (टक्के) Intensity of irrigated cropping (per cent)	विहिरीची संख्या (१०००) No. of irrigated wells (in '000)	दर विहिरीमागे मिजलेले निव्वळ क्षेत्र (हेक्टरमध्ये) Net area irrigated per well (in hect.)	पिकाखालील एकूण क्षेत्र Gross cropped area	मिजविण्यात आलेल्या एकूण क्षेत्राची पिकाखालील एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी Percentage of gross irrigated area to gross cropped area
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
1	1960-61	213	31	193	595	41	1,072	1,220	13.8	542	1.10	18,823	6.48
2	1965-66	219	30	190	711	57	1,206	1,388	15.1	620	1.15	18,972	7.32
3	1970-71	267	19	205	768	86	1,347	1,570	16.6	694	1.11	18,737	8.38
4	1971-72	282	25	213	771	77	1,367	1,622	18.6	712	1.08	18,115	8.95
5	1974-75	319	20	232	936	105	1,612	1,933	19.9	764	1.23	19,506	9.90
6	1975-76	....	....	....	1,084	717*	1,802	2,171	20.5	779	1.39	19,664	11.04
7	1976-77	....	....	....	1,092	742*	1,833	2,242	22.3	785	1.39	19,786	11.33
8	1977-78	....	....	....	1,082	809*	1,892	2,358	24.6	804	1.35	19,829	11.89
9	1978-79	....	....	....	1,097	830*	1,927	2,405	24.8	817	1.34	19,915	12.08
10	1979-80	....	....	....	1,120	838*	1,958	2,442	24.7	N.A.	N.A.	19,991	12.22
11	1980-81	....	....	....	1,138	841	1,979	2,516	27.1	N.A.	N.A.	20,133	12.50
12	1981-82	....	....	....	1,154	871	2,025	2,686	32.6	N.A.	N.A.	20,386	13.18
13	1982-83	....	....	....	1,082	827	1,909	2,531	32.6	N.A.	N.A.	19,957	12.68

N.A.—उपलब्ध नाही/Not available

- टीप.—(१) आकडे संक्षिप्ततात लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.
(२) जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोपवारा, महाराष्ट्र राज्य" प्रकाशनाच्या तक्ता क्रमांक ४.४ मध्ये उपलब्ध आहे.
(३) *तळी, कालवे आदी पृष्ठभागीय साधनांद्वारे मिजणाऱ्या निव्वळ क्षेत्राचा यात अंतर्भाव आहे.

- Note.—(1) Details do not add up to the totals due to rounding.
(2) Districtwise yearly data are available in table no. 4.4 of the Statistical Abstract of Maharashtra State.
(3) *Refers to the total net irrigated area by surface-irrigation.

साधर.—कृषि संचालक, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Source.—Director of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 13

महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख पिकांच्या कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक
INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION OF PRINCIPAL CROPS IN MAHARASHTRA

[पायाभूत काळ : १९६७-७० (त्रैवार्षिक) = १०० Base : 1967-70 (Triennium) = 100]

गट/वस्तू	भार Weight	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1979-80	1980-81*	1981-82*	1982-83*	1983-84*	Groups/commodities
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
१ अन्नधान्ये—											1. Foodgrains—
(अ) तृणधान्ये—											(a) Cereals—
(१) तांदूळ	11.52	100.2	64.7	121.7	167.3	133.9	172.8	178.5	142.7	180.1	(i) Rice
(२) गहू	4.81	104.4	72.9	114.6	312.1	261.8	242.4	257.3	209.1	297.3	(ii) Wheat
(३) ज्वारी	21.12	134.4	73.0	49.6	110.3	173.9	140.9	155.7	148.1	148.9	(iii) Jowar
(४) बाजरी	5.80	76.9	58.2	129.7	88.1	95.5	119.6	122.7	70.0	142.9	(iv) Bajri
(५) घाली	0.01	94.1	82.4	141.2	200.0	396.2	396.2	379.2	322.6	447.1	(v) Barley
(६) मका	0.24	60.3	84.8	82.2	278.4	374.5	404.5	406.4	347.1	469.3	(vi) Maize
(७) नाचणी	1.19	108.4	72.2	103.6	119.7	128.7	133.5	145.2	136.9	153.4	(vii) Ragi
(८) कोदरा	0.09	110.4	89.6	68.8	73.8	90.9	88.5	89.0	67.7	96.9	(viii) Kodra
(९) इतर धान्ये	0.27	98.8	81.0	79.6	107.4	124.3	100.6	99.3	101.3	150.7	(ix) Other cereals
एकूण—तृण धान्ये	45.05	113.7	69.1	87.1	144.6	162.4	158.1	168.7	143.5	173.7	Total—Cereals
(ब) कडधान्ये—											(b) Pulses—
(१) हरभरा	1.32	130.4	76.7	84.2	175.6	168.7	146.1	172.1	143.9	206.0	(i) Gram
(२) तूर	4.46	156.5	82.8	90.6	136.3	137.4	120.2	142.7	133.3	162.7	(ii) Tur
(३) इतर कडधान्ये	4.66	90.6	77.5	74.9	135.8	106.2	75.3	102.0	97.6	131.0	(iii) Other pulses
एकूण—कडधान्ये	10.44	123.8	79.7	82.8	141.0	127.4	103.5	128.3	118.7	154.0	Total—Pulses
एकूण—अन्नधान्ये	55.49	115.6	71.1	86.3	143.9	155.9	147.8	161.1	138.8	170.0	Total—Foodgrains
२ अन्नधान्येतर—											2. Non-foodgrains—
(अ) गळिताची धान्ये—											(a) Oil seeds—
(१) भूईमग	9.25	127.4	75.3	93.4	110.3	85.7	97.2	100.3	87.7	131.6	(i) Groundnut
(२) तीळ	0.70	89.3	85.5	56.2	99.1	152.5	113.7	100.4	147.2	161.0	(ii) Sesamum
(३) मोहरी, राई आणि जवस	0.58	163.9	100.3	94.4	177.5	176.0	158.3	175.4	160.3	198.5	(iii) Rape, mustard and linseed
(४) एरंड	0.01	150.0	83.3	100.0	200.0	250.0	233.3	166.7	366.7	433.3	(iv) Castor seed
एकूण—गळिताची धान्ये	10.54	126.9	77.4	91.0	113.3	95.2	101.8	104.5	95.9	137.5	Total—Oilseeds

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 13—contd.

गट/वस्तू	भार Weight	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1979-80	1980-81*	1981-82*	1982-83*	1983-84*	Groups/commodities
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
(ब) तंतू पिके—											(b) Fibres—
(१) कापूस ..	8.43	112.7	77.1	35.5	57.2	124.3	93.1	107.5	119.3	59.7	(i) Cotton
(२) मेस्टा ..	0.03	137.2	97.0	46.4	115.8	99.3	110.9	105.9	95.5	97.8	(ii) Mesta
एकूण—तंतू पिके ..	8.46	122.8	77.2	35.5	57.4	124.2	93.1	107.4	119.2	59.8	Total—Fibres
(क) संकीर्ण—											(c) Miscellaneous—
(१) ऊस ..	21.64	81.4	78.8	115.5	156.2	148.3	182.6	220.8	234.1	199.7	(i) Sugar-cane
(२) तंबाखू ..	0.18	256.2	133.3	108.3	102.1	164.6	141.7	152.1	147.9	164.6	(ii) Tobacco
(३) बटाटे ..	0.35	150.0	129.3	99.4	133.8	102.8	101.8	147.7	121.4	120.6	(iii) Potato
(४) मिरची ..	3.34	98.8	93.8	69.6	89.6	81.9	85.4	82.7	79.6	77.3	(iv) Chillies
एकूण—संकीर्ण पिके ..	25.51	85.9	81.8	109.2	146.8	139.1	168.4	201.2	211.7	182.4	Total—Miscellaneous
एकूण—अन्नधान्येतर ..	44.51	102.6	79.9	90.9	121.9	125.9	138.3	160.5	166.7	148.4	Total—Non-foodgrains
सर्व पिके ..	100.00	109.8	75.0	88.3	134.1	142.5	143.6	160.8	151.2	160.4	All commodities

*अंतिम अंदाज/Final forecast.

आधार—कृषि संचालक, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Source.—Director of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 14

महाराष्ट्र राज्यातील पशुधन, कोंबड्या आणि बंदके
LIVESTOCK AND POULTRY IN MAHARASHTRA STATE

(हजारत/In thousand)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	एकूण गाई/बैल Total cattle	एकूण म्हशी/रडे Total buffaloes	एकूण मेंढ्या आणि शेळ्या Total sheep and goats	इतर पशुधन Other livestock	एकूण पशुधन Total livestock	दर	पिकाखालील	दर लाख	एकूण
							शंभर हेक्टर चराई क्षेत्रामागे शेळ्या, मेंढ्या (संख्या) Sheep and goats per hundred hectares of grazing and pasture land (No.)	दर शंभर हेक्टर निव्वळ क्षेत्रामागे पशुधन (संख्या) Livestock per hundred hectare of net cropped area (No.)	लोकसंख्ये- मागे पशुधन No. of livestock per lakh of popu- lation	कोंबड्या-बंदके Total poultry
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1	1956	14,109	2,722	6,576	362	23,769	454	133	68	8,882
2	1961	15,328	3,087	7,273	360	26,048	505	146	66	10,577
3	1966	14,729	3,042	7,326	352	25,449	522	140	57	9,902
4	1972	14,705	3,301	8,038	317	26,361	483	155	52	12,217
5	1978	15,218	3,899	10,199	326	29,642	645	163	51	18,751

जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोपवारा, महाराष्ट्र राज्य" मध्ये उपलब्ध आहे.

Districtwise data are available in Statistical Abstract of Maharashtra State.

साधर.—पशुधन गणना.

Source.—Livestock census.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 15

भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक
INDEX NUMBERS OF INDUSTRIAL PRODUCTION IN INDIA

(पायाभूत वर्ष १९७०=१००/Base : 1970=100)

अनुक्रमांक Serial No. (1)	बाब (2)	1971- 72 (3)	1978- 79 (4)	1979- 80 (5)	1980- 81 (6)	1981- 82 (7)	1982- 83 (8)	1983- 84 (9)	1983-@ 84 (10)	1984-@ 85 (11)	Item (2)
(I)	सर्वसाधारण निर्देशांक	106.4	150.1	148.1	154.0	167.2	173.8	183.0	177.5	188.4	General Index
(II)	खाणकाम व दगड खाणकाम	101.9	144.1	145.1	151.3	175.2	194.1	216.3	204.2	241.9	Mining and quarrying
(III)	वस्तूनिर्माण	106.5	146.6	143.5	148.8	159.9	163.9	170.7	166.0	173.9	Manufacturing
(1)	साखर	80.6	154.5	112.8	115.1	154.0	202.4	168.8	108.5	75.1	Sugar
(2)	वस्त्रनिर्माण	102.2	109.7	111.5	115.7	112.9	104.8	111.7	115.9	115.1	Manufacture of textile
(3)	खरी वस्तूचे उत्पादन	113.2	146.0	141.0	152.0	157.5	164.0	178.7	174.2	181.2	Rubber products
(4)	रसायने व रासायनिक वस्तू	116.5	186.5	184.1	188.2	212.8	217.9	231.5	223.9	245.7	Chemicals and chemical products.
(5)	पेट्रोलियम पदार्थ	108.6	141.0	150.4	140.5	164.2	181.0	191.3	187.1	187.1	Petroleum products.
(6)	यंत्रसामग्री (विद्युत यंत्रसामग्री सोडून)	117.1	209.1	206.0	221.8	239.0	238.7	255.5	244.4	258.4	Machinery excep electrical machi nery.
(7)	विद्युत यंत्रसामग्री, साधने, उपकरणे व पुरवठा	107.0	161.6	160.0	175.9	182.1	174.2	184.6	175.8	183.3	Electrical machinery, apparatus, appliances and supplies.
(8)	परिवहन सामग्री	99.7	127.8	126.6	130.6	145.1	142.5	160.7	148.9	171.5	Transport equipment.
(IV)	विद्युत, वायू व वाफ—										Electricity,gas and steam—
(1)	विद्युत	110.4	187.8	191.8	202.9	223.6	239.5	255.9	249.9	281.8	Electricity

@ सरासरी नऊ महिन्यांकरिता असून अस्थायी. Average for nine months and provisional.

* अस्थायी Provisional

भाषांतर.—केंद्रीय सांख्यिकी संघटना (औ.सां.कक्ष), कलकत्ता.

Source.—Central Statistical Organisation (I.S. Wing), Calcutta.

महाराष्ट्र राज्यातील खनिज उत्पादन (‡)

MINERAL PRODUCTION IN MAHARASHTRA (‡)

(उत्पादनाचे आकडे हजार टनांत व मूल्याचे आकडे हजार रुपयांत)
(Quantity in thousand tonnes and value in thousand Rs.)

अनुक्रमांक Sr. No.	खनिज पदार्थ (2)	उत्पादन/मूल्य (3)	1961 (4)	1966 (5)	1971 (6)	1976 (7)	1980 (8)	1981 (9)	1982 (10)	1983 (11)	1984* (12)	Quantity/ Value (3)	Mineral (2)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(3)	(2)
1	क्रोमाईट	(अ) उत्पादन ..	1	2	3	3	3	3	....	....	....	(i) Quantity	Chromite
		(ब) मूल्य ..	108	139	468	650	640	870	84	....	....	(ii) Value	
2	कोळसा	(अ) उत्पादन ..	856	1,226	2,085	3,490	5,300	6,630	7,593	8,563	9,711	(i) Quantity	Coal
		(ब) मूल्य ..	18,643	32,209	74,517	2,07,899	6,05,360	8,13,207	10,26,683	12,27,675	17,03,547	(ii) Value	
3	कच्चे लोखंड	(अ) उत्पादन ..	362	222	613	757	1,388	1,059	786	253	1,312	(i) Quantity	Iron ore
		(ब) मूल्य ..	5,099	3,707	6,933	12,224	45,758	35,975	30,688	9,087	54,291	(ii) Value	
4	बुनखडी	(अ) उत्पादन ..	55	98	363	593	665	751	871	973	1,887	(i) Quantity	Limestone
		(ब) मूल्य ..	230	524	3,316	8,029	13,170	17,646	24,584	29,457	60,213	(ii) Value	
5	कच्चे मॅंगनीज	(अ) उत्पादन ..	179	340	218	200	223	222	237	237	220	(i) Quantity	Manganese ore
		(ब) मूल्य ..	20,625	28,447	14,784	31,667	49,788	51,362	71,958	86,764	88,660	(ii) Value	
6	केओलिन	(अ) उत्पादन ..	2	5	3	4	6	6	8	4	5	(i) Quantity	Kaolin (Natural)
		(ब) मूल्य ..	13	41	16	37	123	134	150	68	85	(ii) Value	
7	बॉक्साईट	(अ) उत्पादन ..	27	9	302	294	349	298	348	376	478	(i) Quantity	Bauxite
		(ब) मूल्य ..	199	107	2,052	7,646	8,841	11,890	13,639	25,781	19,077	(ii) Value	
8	मीठ	(अ) उत्पादन ..	384	470	472	433	495	540	437	419*	426**	(i) Quantity	Salt
9	डोलोमाईट	(अ) उत्पादन ..	6	7	5	7	27	25	27	19	18	(i) Quantity	Dolomite
		(ब) मूल्य ..	38	64	53	133	692	812	886	642	778	(ii) Value	
10	सिलिका सॅंड	(अ) उत्पादन ..	5	17	27	67	80	105	102	115	157	(i) Quantity	Silica sand
		(ब) मूल्य ..	34	132	346	1,628	2,110	2,785	2,698	3,411	3,841	(ii) Value	
11	गेरू	(अ) उत्पादन ..	....	1	2	1	3	1	1	2	2	(i) Quantity	Ochre
		(ब) मूल्य ..	....	13	18	13	39	24	23	41	32	(ii) Value	
12	कोरंडम	(अ) उत्पादन ..	....	....	@	....	1	1	1	1	....	(i) Quantity	Corundum
		(ब) मूल्य ..	....	....	6	....	678	688	792	399	455	(ii) Value	
13	क्यायनाईट	(अ) उत्पादन ..	....	....	5	16	28	19	15	20	22	(i) Quantity	Kyanite
		(ब) मूल्य ..	....	....	1,066	2,981	6,239	5,606	3,077	3,587	3,793	(ii) Value	
14	स्टेटाईट	(अ) उत्पादन ..	....	1	2	2	2	@	....	....	....	(i) Quantity	Steatite
		(ब) मूल्य ..	....	6	12	13	15	2	....	....	....	(ii) Value	
	एकूण .. मूल्य	..	44,998 (100)	65,406 (145)	1,03,587 (230)	2,72,920 (607)	7,33,453 (1,630)	9,41,001 (2,091)	11,75,262 (2,612)	13,86,912 (3,082)	19,34,772 (4,300)	Value	Total

83

(‡) गोण खनिजे सोडून Excluding 'Minor minerals'. (**9 महिन्यांकरिता/months)

*अस्थायी/Provisional (11 महिन्यांकरिता/months.)

@ आकडे ५०० टनांखालील आहेत. Less than 500 tonnes.

- टीप.— (१) १९८३ चे आकडे सुधारित आहेत.
(२) १९६१ चे पायाभूत वर्ष धरून कंसातील आकडे शेकड्यांरी दर्शविताने.
(३) मिठाचे मूल्य खनिजांच्या एकूण मूल्यात अंतर्भूत केलेले नाही.
बांधार.— (१) इंडियन ब्यूरो ऑफ माईन्स, भारत सरकार, नागपूर.
(२) सहाय्यक मीठ आयुक्त, भारत सरकार, मुंबई (फक्त मिठाकरिता).

- Note.— (1) Figures for 1983 are revised.
(2) Figures in the brackets show the percentage relative by taking 1961 as base.
(3) Value of salt is not included in the value of all minerals.
Source.— (1) Indian Bureau of Mines, Government of India, Nagpur.
(2) Assistant Salt Commissioner, Government of India, Bombay (for salt only).

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 17

महाराष्ट्र राज्यातील वीजपुरवठा

ELECTRICITY SUPPLY IN MAHARASHTRA

वाव	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1979-80	1980-81	1981-82*	1982-83*	1983-84*	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(1)
I. स्थापित क्षमता (हजार किलोवॅट) —										
(i) वाष्पजन्य	443	653	1,051	1,401	2,351	2,771	2,625†	3,045†	3,045	.. Steam
(ii) तेलजन्य	34	52	14	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	.. Oil
(iii) जलजन्य	282	599	844	1,175	1,297	1,317	1,241†	1,241†	1,241†	.. Hydro
(iv) नैसर्गिक वायु	.....	.....	.....	.....	.....	.....	60†	240†	240†	.. Gas
(v) अणुशक्तीजन्य	.....	.....	210	210	210	210	160†	160†	160†	.. Nuclear
एकूण	759	1,304	2,119	2,786	3,858	4,298	4,086	4,686†	4,686	.. Total
II. उत्पादन (दशलक्ष किलोवॅट तास) —										
(i) वाष्पजन्य	1,835	2,416	3,391.8	6,252.2	9,808.7	11,415.9	12,522.7	13,474.4	14,300.4	.. Steam
(ii) तेलजन्य	68	62	0.5	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	.. Oil
(iii) जलजन्य	1,365	3,157	4,533.3	4,753.1	5,948.3	6,448.2	6,333.4	5,723.0	6,177.6	.. Hydro
(iv) नैसर्गिक वायु	.....	.....	.....	.....	.....	.....	1.9	1,061.7	1,594.5	.. Gas
(v) अणुशक्तीजन्य	.....	.....	1,208.7	1,046.8	872.8	886.9	910.6	679.0	850.6	.. Nuclear
एकूण	3,268	5,635	9,134.3	12,052.1	16,629.8	18,750.9	19,768.6	20,938.1	22,923.1	.. Total
III. वर्षातील वापर (दशलक्ष किलोवॅट तास) —										
(i) घरगुती दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती.	260	448	732	1,049	1,620	1,779	1,923	2,197	2,374	.. Domestic light and small power.
(ii) वाणिज्यिक दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीज शक्ती.	198	362	547	745	899	949	1,093	1,126	1,192	.. Commercial light and small power.

(iii) उद्योगघंटाकारिता वीज	1,853	3,297	5,312	5,935	7,642	8,130	8,595	8,225	9,284	.. Industrial power
(iv) सार्वजनिक दिवाबत्ती	20	39	74	101	158	159	164	175	185	.. Public lighting
(v) वाहने चालविण्यासाठी वीज	339	414	421	658	812	766	730	743	695	.. Traction
(vi) जर्लासंचन व जलापनयन	15	90	356	803	1,344	1,723	1,884	2,345	2,542	.. Irrigation and dewatering.
(vii) पाणीपुरवठा @	35	66	146	196	262	330	@	@	@	.. Water works
(viii) संकीर्ण	....	....	62	3	184	198	563	630	662	.. Miscellaneous
एकूण	2,720	4,717	7,650	9,490	12,920	14,034	14,952	15,442	16,934	.. Total

IV-वरदोई विजेचा वापर—

(i) वाणिज्यिक दिवाबत्ती व लहान प्रमाणातील वीज-शक्ति (किलोवॅट तास)	5.0	8.0	10.9	13.3	15.1	15.1	17.0	17.2	17.8	IV. Per capita consumption of electricity Commercial light and small power (in kilowatt hour)
(ii) उद्योगघंटाकारिता वीज (किलोवॅट तास)	46.8	72.8	105.4	106.7	127.9	129.5	133.9	125.4	138.2	Per capita consumption of electricity Industrial power (in kilowatt hour)

Neg. = नगण्य Negligible † अवधारित derated

@ संकीर्ण मध्ये समाविष्ट आहेत. Included in miscellaneous.

टोप.—(१) * १९८१-८२, १९८२-८३ व १९८३-८४ या वर्षांचे आकडे अस्थायी असून ते महाराष्ट्र राज्य विद्युत् मंडळाकडून घेतले आहेत.

(२) वरील आकडे सार्वजनिक वापराकरिता वीज उत्पादन करणाऱ्या कारखान्यांचे आहेत.

(३) आकडे संक्षिप्तात लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

आधार.—(१) सेंट्रल इलेक्ट्रिसिटी अथॉरिटी, कर्माशियल डायरेक्टोरेट, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

(२) महाराष्ट्र राज्य विद्युत् मंडळ, मुंबई.

Note.—(1) *The figures for 1981-82, 1982-83 and 1983-84 are provisional and obtained from Maharashtra State Electricity Board.

(2) The above figures relate to public utilities only.

(3) Details may not add up to the totals due to rounding.

Source.—(1) Central Electricity Authority, Commercial Directorate, Government of India. New Delhi.

(2) Maharashtra State Electricity Board, Bombay.

महाराष्ट्र राज्यातील चालू
FACTORIES AND FACTORY

कारखान्याचा प्रकार	डिसेंबर १९६५ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1961		डिसेंबर १९६६ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1966		डिसेंबर १९७१ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1971		डिसेंबर १९७६ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1976	
	चालू कारखान्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment	चालू कारखान्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment	चालू कारखान्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment	चालू कारखान्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
एक. शक्तीवर चालणारे कारखाने—								
(अ) ५० हून कमी कामगार कामावर असलेले.	5,097	99	5,504	108	6,341	123	8,414	157
(ब) ५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले.	1,781	626	2,246	715	2,701	824	2,715	874
एकूण—शक्तीवर चालणारे कारखाने	6,878	725	7,750	823	9,042	947	11,129	1,031
दोन. बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने—								
(अ) ५० हून कमी कामगार कामावर असलेले.	1,004	21	934	18	856	15	724	11
(ब) ५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले.	351	41	359	38	343	36	70	6
एकूण—बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने.*	1,355	63	1,293	57	1,199	51	794	17
तीन. एकूण कारखाने—								
(अ) ५० हून कमी कामगार कामावर असलेले.	6,101	120	6,438	126	7,197	138	9,138	168
(ब) ५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले.	2,132	667	2,605	753	3,044	860	2,785	880
एकूण—सर्व कारखाने	8,233	787	9,043	879	10,241	998	11,923	1,048

- टीप.—(१) प्रतिवृत्त न फाठविणाऱ्या कारखान्यातील कामगारांची अंदाजे सरासरी वरील आकड्यामध्ये अंतर्भूत आहे.
(२) वरील आकडे १९४८ च्या कारखाना अधिनियमाखाली येणाऱ्या कारखान्यासंबंधीचे आहेत.
(३) १९८३ चे व १९८४ अर्धवर्षाचे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.
(४) "बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने" यामध्ये कारखाना अधिनियम, १९४८ च्या विभाग ८५ खाली नोंदविलेल्या लहान कारखान्यांचा समावेश आहे.
* १९७४ पासून विडी कारखान्यांची नोंद यातून काढून त्यांचा वेगळ्या अधिनियमाखाली समावेश करण्यात आला.
(५) रोजगाराचे आकडे संक्षिप्तत लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

आधार.—मुख्य निरीक्षक, कारखाने, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई

TABLE No. 18

कारखाने व त्यातील कामगार

EMPLOYMENT IN MAHARASHTRA

(रोजगारांची संख्या हजारत)
(Employment figures in thousand)

जून १९८२ अखेर संपणारे अर्धवर्ष Half Year ending June 1982		डिसेंबर १९८२ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1982		जून १९८३ अखेर संपणारे अर्धवर्ष Half-Year ending June 1983		डिसेंबर १९८३ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1983		जून १९८४ अखेर संपणारे अर्धवर्ष Half-Year ending June 1984		Type of factory (1)
चालू कार- खान्यांची संख्या Number of working factories (10)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (11)	चालू कार- खान्यांची संख्या Number of working factories (12)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (13)	चालू कार- खान्यांची संख्या Number of working factories (14)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (15)	चालू कार- खान्यांची संख्या Number of working factories (16)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (17)	चालू कार- खान्यांची संख्या Number of working factories (18)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (19)	
10,551	185	10,224	178	10,482	183	10,388	179	10,535	181	1. Power operated factories—
3,164	923	3,041	891	3,092	927	3,080	923	2,965	914	(a) Employing less than 50 workers.
										(b) Employing 50 or more workers.
13,715	1,108	13,265	1,069	13,574	1,110	13,468	1,102	13,500	10,95	Total—Power operated factories.
3,968	23	4,035	23	4,341	25	4,468	24	4,700	26	2. Non-power operated factories—
67	6	59	6	66	7	71	11	60	5	(a) Employing less than 50 workers.
										(b) Employing 50 or more workers.
4,035	29	4,094	29	4,407	32	4,539	35	4,760	31	Total—Non-power operated factories.*
14,519	208	14,259	202	14,823	207	14,856	203	15,235	206	3. All factories—
3,231	929	3,100	897	3,158	934	3,151	934	3,025	919	(a) Employing less than 50 workers.
										(b) Employing 50 or more workers.
17,750	1,137	17,359	1,098	17,981	1,141	18,007	1,137	18,260	1,126	Total—All factories

Note.—(1) Employment includes estimated average daily employment of factories not submitting returns.

(2) Figures relate to the factories registered under the Factories Act, 1948.

(3) Figures for 1983 and half yearly 1984 are provisional.

(4) Non-power operated factories are inclusive of the small factories registered under section 85 of the Factories Act, 1948. *Bidi factories are deregistered and covered under separate Act, from 1974.

(5) Details may not add up to totals due to rounding in respect of employment.

Source.—Chief Inspector of Factories, Maharashtra State, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No 19

महाराष्ट्र राज्यातील विविध उद्योगांतील कामगार

EMPLOYMENT IN DIFFERENT INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

(संभारान/In '00)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग	कामगारांची दैनिक सरासरी Average daily number of workers employed									Industries
		1961	1966	1971	1976	1981	1982	अर्धवार्षिक Half yearly 1983	1983	अर्धवार्षिक Half yearly 1984	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
1	खाद्य वस्तू	551	554	573	770	883	924	956	952	925	Food products
2	पेये	11	16	23	33	41	43	46	46	50	Beverages
3	तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ	340	346	325	36	41	43	44	39	44	Tobacco and tobacco products
4	मुती कापड	3,210	2,882	2,831	2,806	2,804	1,999	2,266	2,287	2,207	Cotton textiles
5	लोकर, रेशीम व कृत्रिम तंतूचे कापड	349	345	523	486	496	458	431	438	430	Wool, silk and synthetic fibre textiles
6	कापडाच्या वस्तू	132	243	162	275	254	231	212	212	205	Textile products
7	लाकडाच्या वस्तू, फर्निचर	109	111	75	62	75	125	137	145	146	Wood and wood products, furniture and fixture.
8	कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग.	390	451	494	511	549	529	523	544	544	Paper and paper products, printing, publishing and allied industries.
9	कातडी, कातडीच्या आणि केसाळ कातडीच्या वस्तू (दुरुस्ती सोडून).	11	13	14	23	25	20	25	22	23	Leather, leather and fur products (except repairs).
10	रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळस. यांचे पदार्थ.	174	245	349	353	421	441	453	457	481	Rubber, plastic, petroleum and coal products.
11	रसायने व रासायनिक पदार्थ	340	519	760	947	1,059	1,039	1,036	995	967	Chemicals and chemical products
12	अधातू खनिज पदार्थ	284	339	402	403	403	386	412	397	605	Non-metallic mineral products
13	मूलभूत धातू व मिश्र धातू	160	242	380	529	689	683	722	680	645	Basic metal and alloys industries.
14	धातूच्या वस्तू व मुटे भाग (यंत्रे व परिवहन सामग्री सोडून).	339	466	544	515	621	600	619	610	572	Metal products and parts (except machinery and transport equipments),

15	यंत्रसामग्री, यांत्रिक अवजारे आणि सुटे भाग (विद्युत यंत्रसामग्री सोडून).	..	396	651	772	861	1,101	1,105	1,127	1,099	1,031	Machinery, machine tools and parts (except electrical machinery)
16	विद्युत यंत्रसामग्री व साधने, उपकरणे, पुरवठा आणि सुटे भाग.	..	198	366	550	570	685	673	681	662	641	Electrical machinery, apparatus, appliances, supplies and parts
17	परिवहन सामग्री व सुटे भाग	.. ..	469	502	608	701	903	856	823	913	872	Transport equipments and parts
18	उत्पादन करणारे इतर उद्योग	.. ..	157	186	180	169	209	171	172	171	170	Other manufacturing industries
19	इतर	.. ..	256	315	412	431	663	661	723	699	701	Others.
एकूण		..	7,874	8,793	9,977	10,481	11,921	10,985	11,408	11,368	11,257	Total

- टीप.—(१) आकडे शंभरामध्ये दिलेले असल्यामुळे त्यांची बेरीज जमेलक असू नये.
(२) १९७४ पासून विडी कारखान्यांची नोंद वेगळ्या अधिनियमात करण्यात आली.
(३) एकूण कारखाने आणि रोजगाराची जिल्हावार माहिती 'सांख्यिकी गोष्टवारा, महाराष्ट्र राज्य' या प्रकाशनात तक्ता क्र. ८.२ मध्ये देण्यात आलेली आहे.
(४) १९८३ अर्धवार्षिक व १९८४ चे आकडे अस्थायी आहेत.

आधार.—मुख्य निरीक्षक, कारखाने, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

- Note.—(1) Details may not add up to totals due to rounding.
(2) Bidi factories are covered under separate Act, from 1974.
(3) Districtwise data on number of factories and employment are given in table No. 8.2 of Statistical Abstract of Maharashtra State.
(4) Figures for 1983 and Half yearly 1984 are provisional.

Source.—Chief Inspector of Factories, Maharashtra State, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 20

महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवाद
INDUSTRIAL DISPUTES IN MAHARASHTRA

वाव	1961	1966	1971	1976	1980	1981	1982	1983	1984	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(1)
1 कापड गिरण्या										Textile—
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या.	34	89	156	72	112	66	88	102	40	(a) No. of strikes and lockouts.
(ब) भाग घेतलेल्या कामगारांची संख्या (००).	172	3,069	3,197	955	820	564	1,554	290	147	(b) No. of workers involved (00).
2 यंत्रोत्पादक कारखाने										Engineering—
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या.	57	230	211	143	212	119	84	49	87	(a) No. of strikes and lockouts.
(ब) भाग घेतलेल्या कामगारांची संख्या (००).	122	485	469	276	546	412	527	186	166	(b) No. of workers involved (00).
3 संकीर्ण										Miscellaneous—
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या.	183	462	323	122	339	451	382	253	277	(a) No. of strikes and lockouts.
(ब) भाग घेतलेल्या कामगारांची संख्या (००).	541	1,590	841	287	690	1,031	1,382	748	1,195	(b) No. of workers involved (00).
4 एकूण										Total—
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या.	274	781	690	337	663	636	554	404	404	(a) No. of strikes and lockouts.
(ब) भाग घेतलेल्या कामगारांची संख्या (००).	834	5,144	4,507	1,519	2,055	2,007	3,463	1,224	1,508	(b) No. of workers involved (00).
(क) वाया गेलेले एकूण श्रमदिन संख्या (००).	5,756	35,419	20,526	4,937	58,755	95,054	5,49,966	2,09,030	1,28,483	(c) No. of mandays lost (00).

टीप.—(१) १९८२ व १९८३ चे आकडे सुधारित असून १९८४ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.
(२) बाब क्रमांक ४(ब) समोरील आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे प्रत्यक्ष बेरजेशी जुळणार नाहीत.
आधार.—कामगार आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

Note.—(1) The figures for 1982, 1983 are revised and 1984 are provisional.
(2) Figures against item No. 4(b) may not tally against actual totals due to rounding.
Source.—Commissioner of Labour, Maharashtra State, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 21

महाराष्ट्र राज्यातील सेवायोजनाविषयक आकडेवारी
EMPLOYMENT EXCHANGE STATISTICS RELATING TO MAHARASHTRA

(हजारत/In thousand)

वर्ष/महिना Year/Month	नोंदणी झालेल्या अर्जदारांची एकूण संख्या Number of registrations	नोकरी मिळालेल्यांची संख्या Number of placements	जाहीर झालेल्या रिकाभ्या जागा Number of vacancies notified	दर हजार जाहीर केलेल्या जागेच्या संख्येमागे नोकरी मिळालेल्या व्यक्ती (संख्या) Placements per 1,000 vacancies notified (No.)	वर्ष/महिना अखेरीस पटावर असलेल्या अर्जदारांची संख्या Number on live register as at the end of the year/month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1960-61	278	29	62	476	162
1965-66	381	60	102	485	267
1970-71	415	40	87	458	361
1975-76	456	35	83	416	795
1977-78	414	32	75	430	959
1978-79	504	32	74	433	1,066
1979-80	550	34	83	410	1,116
1980-81	608	40	86	469	1,268
1981-82	653	43	94	457	1,424
1982-83	609	42	84	498	1,583
1983-84	666	39	89	439	1,962
एप्रिल/April 1984	45	2	8	306	1,968
मे/May 1984	42	2	8	278	1,973
जून/June 1984	82	3	9	284	2,018
जुलै/July 1984	82	3	9	346	2,052
ऑगस्ट/August 1984	59	3	8	380	2,074
सप्टेंबर/September 1984	55	3	8	439	2,088
ऑक्टोबर/October 1984	51	3	6	462	2,097
नोव्हेंबर/November 1984	44	5	8	625	2,101
डिसेंबर/December 1984	48	8	8	1,000	2,100

टीप.—(१) वरील आकडेवारीत "डीकॅज्युअलायझेशन स्कीम (टेक्स्टाइल)" यांच्या आकडेवारीचा समावेश नाही.

Note.—(1) The above figures are exclusive of those relating to Decasualisation scheme (Textile).

(२) स्तंभ ४ व ५ मधील आकडे पूर्णकात दिल्याने स्तंभ ६ मधील आकडेवारीत फरक आढळतो.

(2) Figures in column 6 may not tally due to rounding of figures under column numbers 4 and 5.

(३) जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोष्टावली, महाराष्ट्र राज्य" या प्रकाशनातील तक्ता क्रमांक १०.४ मध्ये उपलब्ध आहे.

(3) Districtwise data are available in table number 10.4 of Statistical Abstract of Maharashtra State.

आधार.—सेवायोजन संचालक, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

Source.—Director of Employment, Maharashtra State, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 22

रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली कामे व त्यांवरील खर्च
**CATEGORYWISE NUMBER OF WORKS AND EXPENDITURE INCURRED THEREON UNDER THE
 EMPLOYMENT GUARANTEE SCHEME IN MAHARASHTRA STATE**

(रुपये लाखात/Rs. in lakh)

कामाचा प्रकार	1982-83		1983-84		1984-85		Category of work
	मार्च १९८३ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of March 1983	सन १९८२- ८३ मधील खर्च Expenditure incurred during 1982-83	मार्च १९८४ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of March 1984	सन १९८३- ८४ मधील खर्च Expenditure incurred during 1983-84	डिसेंबर १९८४ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of December 1984	सन १९८४-८५ मधील खर्च Expenditure incurred during 1984-85 up to December 1984	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
1. जलसिंचन—							Irrigation—
(अ) मोठ्या जलसिंचन प्रकल्पातील कामे	250	395.22	279	642.49	208	369.01	.. (a) Canals of major irrigation projects
(ब) मध्यम जलसिंचन योजना	103	173.48	79	195.62	141	182.21	.. (b) Medium irrigation projects
(क) लघु जलसिंचन							.. (c) Minor irrigation—
(१) लघु जलसिंचन तलाव	501	996.09	465	1,107.25	564	902.13	.. (i) Minor irrigation tanks
(२) पाझर तलाव	1,878	3,638.71	1,782	4,640.72	1,495	3,499.36	.. (ii) Percolation
(३) इतर लघु जलसिंचन कामे	131	124.45	208	248.58	349	218.34	.. (iii) Other minor irrigation works.
(ड) पूर नियंत्रण	....	....	....	....	5	9.77	.. (d) Flood control
2. मृदसंस्थापन व जमीन सुधारणा—							Soil conservation and land development—
(१) नाला बंदिस्ती	1,193	932.22	905	1,152.52	1,141	983.97	(i) Nalla bunding
(२) इतर मृदसंस्थापन कामे (खार जमीन सुधारणा धरून)	1,956	897.71	1,339	1,113.69	1,712	781.20	(ii) Other soil conservation (including khar land development)
(३) जमीन सुधारणा	932	555.32	918	612.83	859	786.24	(iii) Land development
3. जंगल काम	1,728	813.74	1,951	1,081.72	2,224	855.19	Forest works
4. रस्तेविषयक कामे	3,002	4,244.29	3,333	6,853.03	3,189	3,452.42	Road works
5. इतर	55	83.44	118	123.14	116	78.02	Other works
एकूण	11,729	12,854.67	11,377	17,774.59	12,003	12,117.86	Total

आधार.—नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Planning Department, Government of Maharashtra, Bombay.

महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील कामगारांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक
CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR WORKING CLASS AT SELECTED CENTRES IN MAHARASHTRA

वर्ष/महिना Year/Month	मुंबई BOMBAY		सोलापूर SOLAPUR		नागपूर NAGPUR		पुणे PUNE		जळगाव JALGAON		नांदेड NANDED		औरंगाबाद AURANGABAD	
	आधारभूत वर्ष १९६०=१०० Base year 1960=100		आधारभूत वर्ष १९६०=१०० Base year 1960=100		आधारभूत वर्ष १९६०=१०० Base year 1960=100		आधारभूत वर्ष १९६१=१०० Base year 1961=100		आधारभूत वर्ष १९६१=१०० Base year 1961=100		आधारभूत वर्ष १९६१=१०० Base year 1961=100		आधारभूत वर्ष १९६१=१०० Base year 1961=100	
	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक Consumer price index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक Consumer price index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक Consumer price index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक Consumer price index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक Consumer price index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक Consumer price index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक Consumer price index
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)
1966-67	155	147	162	150	161	148	151	141	184	162	179	160	172	156
1971-72	204	190	214	198	210	192	189	176	203	188	210	198	201	190
1976-77	320	298	328	308	327	295	314	287	319	296	345	315	335	308
1978-79	346	325	359	343	353	325	338	310	357	328	367	338	376	346
1979-80	383	359	390	372	374	354	367	336	394	359	407	379	416	384
1980-81	431	400	432	411	419	398	415	375	441	402	467	438	456	422
1981-82	508	460	544	499	505	469	490	432	530	472	579	523	548	496
1982-83	548	502	544	515	534	507	505	468	534	494	594	542	548	514
1983-84	625	564	627	579	598	558	609	541	608	554	665	598	630	578
1984-85	676	609	665	612	647	601	643	573	636	583	719	649	679	617
जानेवारी/January 1984	640	576	674	611	612	571	631	555	611	558	703	629	689	617
फेब्रुवारी/February 1984	639	578	655	600	589	561	623	551	626	568	674	614	680	612
मार्च/March 1984	639	579	638	590	603	569	597	539	601	556	696	627	633	583
एप्रिल/April 1984	647	586	636	588	604	570	609	546	608	561	699	630	629	581
मे/May 1984	660	595	649	598	626	584	634	561	633	576	702	635	644	592
जून/June 1984	672	604	653	601	628	585	642	568	638	581	700	633	654	599
जुलै/July 1984	682	611	655	605	643	597	650	574	646	587	722	647	667	608
ऑगस्ट/August 1984	679	610	664	611	655	605	642	569	652	595	732	657	665	608
सप्टेंबर/September 1984	677	609	678	620	656	605	640	568	638	587	731	658	680	617
ऑक्टोबर/October 1984	687	615	681	622	656	606	642	572	642	590	750	669	684	620
नोव्हेंबर/November 1984	690	618	683	623	672	614	652	579	639	586	743	665	700	631
डिसेंबर/December 1984	677	612	684	625	664	614	647	579	648	592	728	657	704	635
जानेवारी/January 1985	676	613	679	623	655	610	656	585	631	582	730	659	712	640
फेब्रुवारी/February 1985	675	614	666	615	651	608	650	588	636	585	706	646	704	636
मार्च/March 1985	686	624	654	609	659	613	649	588	622	578	682	636	707	641

आधार.—कामगार आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.
 Source.—Commissioner of Labour, Maharashtra State, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 24

नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांकरिता ग्राहक किमतींचे निर्देशांक
 CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR URBAN NON-MANUAL EMPLOYEES

(पायाभूत वर्ष १९६०=१००)
 (Base : 1960=100)

वर्ष/महिना Year/Month	मुंबई Bombay	नागपूर Nagpur	पुणे Pune	भारत All India
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1966-67 ..	142	144	142	146
1971-72 ..	172	174	174	180
1976-77 ..	255	276	280	277
1978-79 ..	285	297	303	306
1979-80 ..	315	323	329	330
1980-81 ..	347	362	369	369
1981-82 ..	393	400	412	413
1982-83 ..	440	429	446	446
1983-84 ..	493	484	490	492
1984-85 ..	538	530	526	532
जानेवारी/January 1984 ..	504	496	500	504
फेब्रुवारी/February 1984 ..	502	500	497	503
मार्च/March 1984 ..	505	499	495	505
एप्रिल/April 1984 ..	517	507	498	510
मे/May 1984 ..	525	508	506	514
जून/June 1984 ..	530	17	516	523
जुलै/July 1984 ..	535	537	522	533
ऑगस्ट/August 1984 ..	539	534	526	537
सप्टेंबर/September 1984 ..	541	533	527	538
ऑक्टोबर/October 1984 ..	544	537	531	540
नोव्हेंबर/November 1984 ..	545	537	535	541
डिसेंबर/December 1984 ..	544	536	534	537
जानेवारी/January 1985 ..	544	536	540	538
फेब्रुवारी/February 1985 ..	544	535	540	537
मार्च/March 1985 ..	545	539	542	540

आधार.—केंद्रीय सांख्यिकी संघटना, नवी दिल्ली.

Source.—Central Statistical Organisation, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 25

शेतमजुरांकरिता ग्राहक किमतींचे निर्देशांक (महाराष्ट्र)

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR AGRICULTURAL LABOURERS IN MAHARASHTRA

(पायाभूत वर्ष : शेतकी वर्ष १९६०-६१=१००)

(Base : Agricultural year 1960-61=100)

वर्ष/महिना Year/Month	अन्न गट Food group	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index
(1)	(2)	(3)
1971-72	223	204
1976-77	338	309
1978-79	337	312
1979-80	385	352
1980-81	421	383
1981-82	515	462
1982-83	488	447
1983-84	553	502
1984-85	567	517
जानेवारी/January 1984	592	533
फेब्रुवारी/February 1984	574	520
मार्च/March 1984	543	496
एप्रिल/April 1984	548	500
मे/May 1984	542	496
जून/June 1984	549	502
जुलै/July 1984	563	514
ऑगस्ट/August 1984	577	525
सप्टेंबर/September 1984	587	533
ऑक्टोबर/October 1984	590	535
नोव्हेंबर/November 1984	586	532
डिसेंबर/December 1984	566	517
जानेवारी/January 1985	575	525
फेब्रुवारी/February 1985	562	516
मार्च/March 1985	554	510

साधर.—लेबर ब्युरो, सिमला.

Source.—Labour Bureau, Simla.

तबता क्रमांक/TABLE No. 26

अखिल भारतीय घाऊक किमतीचे निर्देशांक

ALL INDIA WHOLESALE PRICE INDEX NUMBERS

(पायाभूत वर्ष : १९७०-७१ = १००/Base : 1970-71=100)

वर्ष • Year	मूलभूत वस्तू Primary articles	इंधन, शक्ति, दिवाबत्ती व वंगण Fuel, power, light and lubricants	उत्पादित पत्रका माल Manufactured products	सर्व वस्तू All commodities
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
भार/Weight	(416·67)	(84·59)	(498·74)	(1,000·00)
1971-72	101	106	110	106
1976-77	167	231	175	177
1977-78	184	234	179	186
1978-79	181	245	180	186
1979-80	206	283	216	218
1980-81	238	354	257	257
1981-82	264	428	271	281
1982-83(p)	274	459	272	289
1983-84(p)	304	490	295	315
1984-85(p)	324	518	319	338

(P) अस्थायी/Provisional.

आधार.—आर्थिक सल्लागार, उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source.—Office of the Economic Adviser, Ministry of Industry, Government of India, New Delhi.

तबता क्रमांक/TABLE No. 27

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचे निर्देशांक

ALL INDIA CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS

(पायाभूत वर्ष : १९६० = १००/Base : 1960=100)

वर्ष/महिना Year/Month	अन्न Food	पान-सुपारी, मादक पदार्थ व तंबाखू Pan. supari, tobacco and intoxicants	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and light	घरभाडे Housing	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, bedding and footwear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
भार/Weight	(60·92)	(4·79)	(5·77)	(6·26)	(8·54)	(13·72)	(100·00)
1976-77	317	298	327	174	322	264	301
1978-79	347	330	371	192	376	284	331
1979-80	373	366	441	200	404	310	360
1980-81	419	399	483	213	441	346	401
1981-82	476	444	557	227	407	382	451
1982-83	508	475	634	244	522	413	486
1983-84	581	529	698	270	559	457	547
1984-85	607	586	783	301	586	514	582
जानेवारी/January 1984	596	539	729	284	566	475	563
फेब्रुवारी/February 1984	590	546	739	284	570	481	561
मार्च/March 1984	583	555	744	284	571	485	558
एप्रिल/April 1984	582	569	747	284	569	490	559
मे/May 1984	587	571	751	284	573	493	562
जून/June 1984	603	573	756	284	575	498	574
जुलै/July 1984	616	585	761	300	579	507	585
ऑगस्ट/August 1984	617	580	771	300	578	510	586
सप्टेंबर/September 1984	619	580	776	300	586	513	589
ऑक्टोबर/October 1984	623	582	782	300	582	521	592
नोव्हेंबर/November 1984	623	587	795	300	594	524	595
डिसेंबर/December 1984	610	590	807	300	598	526	588
जानेवारी/January 1985	606	599	810	321	597	528	588
फेब्रुवारी/February 1985	600	604	816	321	598	528	585
मार्च/March 1985	600	613	824	321	600	528	586

आधार.—लेबर ब्युरो, सिमला, भारत सरकार.

Source.—Labour Bureau, Simla, Government of India.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 28

महाराष्ट्रातील रास्त भावांच्या दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू

QUANTITY OF RICE AND WHEAT ISSUED TO FAIR PRICE SHOPS IN MAHARASHTRA

(लाख टनांत/In lakh tonnes)

वर्ष Year	तांदूळ/Rice			गहू/Wheat			शिधावाटप/ रास्त भावांच्या दुकानांची संख्या No. of ration/fair price shops
	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Bombay rationing area	इतर जिल्हे Other districts	एकूण (रकाना २+ काना ३) Total (Col. 2+ Col. 3)	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Bombay rationing area	इतर जिल्हे Other districts	एकूण (रकाना ५+ रकाना ६) Total (Col. 5+ Col. 6)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1972	2.11	3.19	5.30	1.11	5.88	6.99	N.A.
1977	2.89	1.25	4.14	2.68	2.19	4.87	28,039
1978	1.95	0.82	2.77	1.08	1.47	2.55	27,488
1979	1.62	0.74	2.36	0.93	2.97	3.90	26,795
1980	2.23	2.40	4.63	1.94	3.45	5.39	28,541
1981	2.19	4.26	6.45	1.87	2.87	4.75	29,400
1982	2.68	3.82	6.50	1.98	3.06	5.03	30,907 R
1983	2.24	1.67	3.91	2.19	3.50	5.69	31,690 R
1984(P)	1.89	1.00	2.89	1.29	1.88	3.17	32,279

(P)अस्थायी/Provisional. N.A.= उपलब्ध नाही/Not available. R—मुधारलेले/Revised.

आधार.—अन्न व नागरी पुरवठा विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Food and Civil Supplies Department, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 29

महाराष्ट्र राज्याला भारत सरकार आणि इतर राज्यांकडून प्रत्यक्ष मिळालेली अन्नधान्ये

ACTUAL RECEIPTS OF FOODGRAINS FROM GOVERNMENT OF INDIA AND OTHER STATES TO MAHARASHTRA STATE

(हजार टनांत/In '000 tonnes)

वर्ष Year	भारत सरकारकडून From Government of India				इतर राज्यांकडून From other States				एकूण (स्तंभ ५+ स्तंभ ९) Total (Col. 5+9)
	तांदूळ Rice	गहू† Wheat†	इतर अन्नधान्ये Others	एकूण Total	तांदूळ Rice	गहू Wheat	इतर अन्नधान्ये Others	एकूण Total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
1974 ..	186	1,003	393	1,582	18	44	51	113	1,695
1978 ..	242	641	..	883	..	..	..	..	883
1979 ..	218	722	..	940	..	..	..	..	940
1980 ..	423	834	..	1,257	..	..	..	..	1,257
1981 ..	682	842	..	1,524	74	21	9	104	1,628
1982 ..	472	905	..	1,377	..	..	11	11	1,388
1983 R ..	300	979	..	1,279	..	..	..	..	1,279
1984(P) ..	299	724	..	1,023	..	..	..	..	1,023

(P)अस्थायी/Provisional. R=मुधारित/Revised. †गहूचा कोटा, गिरण्यांना पुरवण्यात आलेला कोटा वरून आहे./Wheat quota is inclusive of quota of R. F. Mills.

आधार.—अन्न व नागरी पुरवठा विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Food and Civil Supplies Department, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 30

महाराष्ट्रातील लेव्हीची वसुली
PROCUREMENT OF LEVY IN MAHARASHTRA

(हजार टनांत/In thousand ton)

वर्ष/Year	भात/तांदूळ Paddy/Rice	गहू Wheat	ज्वारी Jowar	बाजरी Bajri	एकूण Total
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1965-66	116	....	235	....	351
1970-71	351	....	69	....	420
1975-76*	74	55	229	17	375
1978-79†	43	....	84	....	127
1979-80†	3	....	82	....	85
1980-81†	80	....	53	....	133
1981-82†	35	....	132	....	167
1982-83	....	....	166	....	166
1983-84	....	....	8	....	8
1984-85 (p)	2	....	159	....	161

(p) अस्थायी/Provisional

*आंकडे लेव्ही व ऐच्छिक विक्रीचे आहेत/Figures are of levy and voluntary sales.

†वसुलीचे आंकडे "आधार किंमत उपाययोजने" खालील आहेत/Procurement is according to "support price operations."

साधर.—अन्न व नागरी पुरवठा विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Food and Civil Supplies Department, Government of Maharashtra, Bombay.

महाराष्ट्रातील शैक्षणिक क्षेत्रात झालेली वाढ
GROWTH OF EDUCATION IN MAHARASHTRA

शिक्षणाचा प्रकार	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1979-80	1980-81	1981-82	1982-83	1983-84	1984-85*	Type of Institution
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
1. प्राथमिक—											
Primary—											
(१) संस्था	34,594	41,781	45,143	48,299	49,877	51,045	51,534	52,209	52,667	53,000	.. (i) Institutions
(२) विद्यार्थी (हजारांत)	4,178	5,535	6,229	6,993	8,271	8,392	8,674	8,824	9,031	9,245	.. (ii) Enrolment ('000)
(३) शिक्षक (हजारांत)	113	153	185	221	223	222	226	231	236	242	.. (iii) Teachers ('000)
(४) प्रत्येक शिक्षकामागे विद्यार्थ्यांची संख्या.	37	36	34	32	37	38	38	38	38	38	.. (iv) No. of students per teacher.
2. दुय्यम—											
Secondary—											
(१) संस्था	2,468	4,032	5,339	5,810	6,026	6,119	6,237	6,482	6,989	7,500	.. (i) Institutions
(२) विद्यार्थी (हजारांत)	858	1,500	1,936	2,442	3,092	3,309	3,522	3,756	4,001	4,280	.. (ii) Enrolment ('000)
(३) शिक्षक (हजारांत)	35	57	77	96	110	114	119	124	130	137	.. (iii) Teachers ('000)
(४) प्रत्येक शिक्षकामागे विद्यार्थ्यांची संख्या.	25	26	25	25	28	29	30	30	31	31	.. (iv) No. of students per teacher.
3. उच्च (सर्व प्रकारचे)—											
Higher (all types)—											
(१) संस्था	211	361	547	701	724	739	759	765	835	905	.. (i) Institutions
(२) विद्यार्थी (हजारांत)	110	189	328	474	557	589	623	669	710	750	.. (ii) Enrolment ('000)

*अस्थायी/provisional.

टीप.— जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोषवारा, महाराष्ट्र राज्य" या प्रकाशनाच्या तक्ता क्रमांक १४.१ ते १४.३ मध्ये उपलब्ध आहे.

Note.— Districtwise data are available in table Nos. 14.1 to 14.3 of Statistical Abstract of Maharashtra State.

बांधार.—शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Source.—Directorate of Education, Maharashtra State, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 32

महाराष्ट्र राज्यातील संस्थांकडून मिळालेल्या वैद्यकीय सुविधा

MEDICAL FACILITIES AVAILABLE THROUGH INSTITUTIONS IN MAHARASHTRA STATE

(सार्वजनिक आणि सार्वजनिक सहाय्यित)
(Public and Public aided)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	हस्पतालये (संख्या) Hospitals (No.)	दवाखाने (संख्या) Dispensaries (No.)	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (संख्या) Primary Health Centres (No.)	प्राथमिक आरोग्य पथके (संख्या) Primary Health Units (No.)	क्षयरोग रुग्णालये आणि रुग्ण चिकित्सालये (संख्या) T.B. Hospitals and clinics (No.)	संस्थांतील खाटांची संख्या No. of beds in institutions	दर लाख लोकसंख्ये- मागे खाटा Beds per lakh of population
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
1	1971	299	1,372	388	1	72	43,823	88
2	1976	763*	1,825*	409	220	90	71,491*	128*
3	1978	968*	3,139*	413	304	90	85,820*	147*
4	1979	968*	3,139*	430	366	90	85,922*	144*
5	1980	985*	3,193*	431	400	90	85,922*	142
6	1981	1015*	3,193*	454	400	90	86,330*	137
7	1982	1,015*	3,193*	477	400	90	87,230*	135
8	1983	1,015*	3,098*	705	294**	90	88,598*	141
9	1984	1,274*	6,256*	1,539	114**	90	1,01,761*	162

*निजी रुग्णालये व दवाखाने त्यातील खाटा घेऊन.

Include private hospitals, dispensaries and their beds.

**प्राथमिक आरोग्य केंद्र म्हणून श्रेणी वाढ झाल्यामुळे संख्या कमी झाली.

Reduction in numbers due to upgradation as Primary Health Centres.

टीप.—जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोष्टवारा, महाराष्ट्र राज्य" ह्या प्रकाशनातील तक्ता क्रमांक १५.४ मध्ये आहे.

Note.—Districtwise data are available in table No. 15.4 of Statistical Abstract of Maharashtra State.

साधार.—आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Source.—Directorate of Health Services, Maharashtra State, Pune.

दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गवारीप्रमाणे लोकसंख्येची टक्केवारी

PERCENTAGE DISTRIBUTION OF POPULATION ACCORDING TO MONTHLY PER CAPITA EXPENDITURE CLASSES

दरडोई मासिक खर्चाचे वर्ग (रुपयात) Monthly per capita expenditure classes in Rs.	ऑक्टोबर १९७३ ते जून १९७४ October 1973 to June 1974			जुलै १९७७ ते जून १९७८ July 1977 to June 1978			जानेवारी १९८३ ते डिसेंबर १९८३ January 1983 to December 1983		
	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
0—34	24.32	12.78	21.33	12.92	3.50	9.99	0.29	0.23	0.27
34—43	24.28	15.47	22.02	17.86	6.20	14.22	1.79	0.38	1.33
43—55	21.49	17.22	20.39	23.43	10.97	19.54	6.22	1.42	4.67
55—75	18.70	20.23	19.10	24.35	18.75	22.60	18.51	5.37	14.27
75—100	8.27	14.22	9.80	12.42	18.65	14.36	26.17	10.14	20.96
100—150	2.53	12.97	5.22	6.65	21.17	11.18	28.86	25.14	27.66
150—200	0.22	3.41	1.04	1.43	9.66	4.00	10.41	18.57	13.05
200 किंवा त्याहून अधिक/and above	0.19	3.70	1.10	0.94	11.10	4.11	7.75	38.75	17.79
एकूण All Classes	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

टीप.—(१) वरील आकडे राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या राज्य नमुन्यावरून मिळालेल्या माहितीवर आधारलेले आहेत.

Note.—(1) The figures are based on the State Sample of the National Sample Survey.

(२) १९८३ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

(2) The figures of 1983 are provisional.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

घरखर्चाच्या निरनिराळ्या
PER CAPITA MONTHLY EXPENDITURE

धाब	ऑक्टोबर १९७३ ते जून १९७४/October 1973 to June 1974						जुलै १९७७	
	ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State		ग्रामीण/Rural	
	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
1. तृणधान्ये ..	19.74	40.23	14.99	20.01	18.51	33.19	18.40	30.17
2. कडधान्ये ..	2.26	4.61	2.58	3.44	2.34	4.20	3.18	5.21
3. दूध व दुधाचे पदार्थ ..	2.90	5.91	7.15	9.55	4.00	7.17	3.47	5.69
4. इतर अन्न पदार्थ ..	11.94	24.33	24.53	32.75	15.21	27.27	15.78	25.89
एकूण—अन्न पदार्थ ..	36.84	75.08	49.25	65.75	40.06	71.83	40.83	66.96
5. कापड ..	3.18	6.48	2.89	3.86	3.10	5.56	5.30	8.69
6. इंधन व दिवाबत्ती ..	3.21	6.54	4.44	5.93	3.52	6.31	4.52	7.41
7. इतर अन्नोत्तर पदार्थ ..	5.84	11.90	18.32	24.46	9.09	16.30	10.33	16.94
एकूण—अन्नोत्तर पदार्थ ..	12.23	24.92	25.65	34.25	15.71	28.17	20.15	33.04
एकूण ..	49.07	100.00	74.90	100.00	55.77	100.00	60.98	100.00

टीप.—(१) द. मा. ख. म्हणजे दरडोई मासिक खर्च (रुपयात).

(२) १९८३ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

(३) बरील आकडे राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या राज्य नमुन्यावरून मिळालेल्या माहितीवर आधारलेले आहेत.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

/TABLE No. 34

बाबीवरील वरडोई मासिक खर्च

ON DIFFERENT ITEMS OF CONSUMPTION

ते जून १९७८/July 1977 to June 1978

जानेवारी १९८३ ते डिसेंबर १९८३/January 1983 to December 1983

नागरी/Urban		राज्य/State		ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State		Item
द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	
(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(1)
17.03	15.10	17.97	23.30	29.04	25.18	29.36	14.01	29.14	19.97	.. Cereals
4.62	4.10	3.63	4.71	5.73	4.97	7.80	3.72	6.40	4.39	.. Pulses
9.93	8.81	5.49	7.12	6.36	5.51	18.14	8.65	10.17	6.97	.. Milk and milk products.
35.92	31.86	22.05	28.59	30.52	26.47	65.75	31.37	41.97	28.76	.. Other food items
67.50	59.87	49.15	63.72	71.65	62.13	121.05	57.75	87.68	60.09	.. Total—Food items
7.28	6.46	5.92	7.68	9.54	8.27	12.35	5.89	10.45	7.16	.. Clothing
7.13	6.32	5.33	6.91	9.27	8.04	13.41	6.40	10.62	7.28	.. Fuel and light
30.84	27.35	16.73	21.69	24.86	21.56	62.79	29.96	37.16	25.47	.. Other non-food items
45.25	40.13	27.98	36.28	43.67	37.87	88.55	42.25	58.23	39.91	.. Total—Non-food items
112.75	100.00	77.13	100.00	115.32	100.00	209.60	100.00	145.91	100.00	.. Total

Note.—(1) P.C.E. means *per capita* expenditure in Rs.

(2) The figures of 1983 are provisional.

(3) The figures are based on the State Sample of the National Sample Survey.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 35

महाराष्ट्र राज्यातील लोकसंख्येच्या गटांनुसार वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या ठेवींचे व कर्जाचे वर्गीकरण
DISTRIBUTION OF DEPOSITS AND ADVANCES OF SCHEDULED COMMERCIAL BANKS
ACCORDING TO POPULATION GROUPS IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

जून महिन्याच्या शेवटच्या शुक्रवारी संपणाऱ्या वर्षाची स्थिती Position as on last Friday of June of the year	ग्रामीण Rural		निमसरकारी Semi-Urban		महा-नागरी Urban Metropolitan		एकूण ठेवी Total deposits	दरडोई ठेवी (रुपये) Per capita deposits (in Rs.)	दिलेली एकूण कर्जे Total advances	दिलेली दरडोई कर्जे (रुपये) Per capita advances (in Rs.)	एकूण बँक कार्यालयांची संख्या Total No. of banking offices (No.)	दर लाख लोकसंख्येमागे बँक कार्यालयांची संख्या Number of banking offices per lakh of population	दर १,००० चौरस किलोमीटर क्षेत्रामागे बँक कार्यालयांची संख्या Number of banking offices per '000 sq. km. of area
	ठेवी Deposits	कर्जे Advances	ठेवी Deposits	कर्जे Advances	ठेवी Deposits	कर्जे Advances							
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
1971 ..	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	1,460.06	290	1,291.20‡	256	1,471	2.9	4.8
1976 ..	78.53	58.86	266.33	132.02	2,904.43	2,396.16	3,249.29	582	2,587.04	464	2,381	4.3	7.7
1977 ..	108.90	74.96	323.65	160.72	3,677.60	2,707.28	4,110.15	712	2,942.96	512	2,671	4.7	8.7
1978 ..	139.10	94.30	417.77	213.34	4,198.81	3,202.87	4,755.68	813	3,510.51	600	2,913	5.0	9.5
1979 ..	179.69	22.95	1,514.68	260.46	4,920.99	3,908.54	5,615.36	944	4,291.95	721	3,113	5.2	10.1
1980 ..	230.71	158.73	620.85	310.04	5,404.67	4,487.43	6,256.23	1,034	4,956.20	819	3,320	5.5	10.8
1981 ..	308.51	226.20	713.56	383.55	6,568.26	5,320.98	7,590.33	1,204	5,930.73	940	3,627	5.8	11.7
1982 ..	388.97	281.51	869.03	439.71	7,151.67	5,621.88	8,409.67	1,303	6,343.09	983	3,877	6.0	12.6
1983 ..	446.53	314.90	1,048.93	556.26	8,303.59	7,942.98	9,799.05	1,515	8,814.14	1,363	4,073	6.3	13.2
1984* ..	563.15	431.43	1,062.65	617.84	10,050.66	10,162.14	11,676.45	1,772	11,211.41	1,702	4,376	6.6	14.2

*अस्थायी/Provisional.

N.A. = उपलब्ध नाही/Not Available.

‡याकडे जून १९७१ च्या दुसऱ्या शुक्रवारचे आदित. Data relate to the second Friday of June 1971.

आधार.—(१) रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया यांनी प्रकाशित केलेले, सारांशात्मक सांख्यिकी दशविणारे प्रकाशन.

Source.—(1) Banking Statistics, Basic Statistical Returns, Summary Results.

आणि

and

(२) बँक कार्यालयांची निर्देशिका.

(2) Directory of Bank offices published by the Reserve Bank of India.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 36

महाराष्ट्र राज्यातील निरनिराळ्या प्रकारांनुसार रस्त्यांची लांबी
ROAD LENGTH ACCORDING TO DIFFERENT CLASSES IN MAHARASHTRA STATE

(हजार किलोमीटरमध्ये/In thousand kilometre)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	राष्ट्रीय महामार्ग National highways	राज्य महामार्ग State highways	प्रमुख जिल्हा रस्ते Major districts roads	इतर जिल्हा रस्ते Other district roads	ग्राम रस्ते Village roads	एकूण रस्ते All roads	दर शंभर चौ. किलोमीटर क्षेत्रामागे रस्त्यांची लांबी (कि.मी.) Road length per 100 sq. km. of area (km.)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
1	1965-66	2	11	13	9	18	52	16.9
2	1970-71	2	14	18	11	20	65	21.2
3	1975-76	3	15	20	15	36	89	28.9
4	1979-80	3	19	25	25	67	139	45.2
5	1980-81	3	19	25	25	69	141	45.8
6	1981-82	3	19	25	26	70	144	46.8
7	1982-83	3	19	26	27	72	146	47.5
8	1983-84 (P)	3	19	26	27	73	148	48.1

(P) अस्थायी/Provisional

टीप.—(१) आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे त्यांची बेरीज जुटेलच असे नाही.

Note.—(1) Details may not add up to totals due to rounding.

(२) जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोष्टवारा, महाराष्ट्र राज्य" प्रकाशनाच्या तक्ता क्रमांक १३.२ मध्ये उपलब्ध आहे.

(2) Districtwise data are available in table No. 13.2 of Statistical Abstract of Maharashtra State.

(३) ग्रामीण रस्त्यामध्ये अवर्गीकृत रस्त्यांचा समावेश आहे.

(3) Village roads also include "unclassified" roads.

आधार.—सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Public Works Department, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 37

महाराष्ट्र राज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने
NUMBER OF MOTOR VEHICLES IN OPERATION IN MAHARASHTRA

बनुक्रमिक Sr. No.	वाहनांचा प्रकार (2)	1961 (3)	1966 (4)	1971 (5)	1976 (6)	1980 (7)	1981 (8)	1982 (9)	1983 (10)	1984 (11)	1985 (12)	Class of vehicles (2)
1	मोटार सायकली व स्कूटर.	12,532	29,985	83,930	1,71,135	3,02,548	3,46,826	4,07,470	4,82,974	5,97,744	7,09,320	.. Motorcycles & scooters
2	मोटार गाड्या	50,589	68,858	1,22,508	1,79,989	2,13,700	2,24,752	2,37,845	2,50,975	2,65,470	2,82,972	.. Motor cars
3	टॅक्सी कॅब्स	6,086	8,802	17,806	22,657	29,239	31,302	33,953	35,846	37,843	39,843	.. Taxi cabs
4	स्वयंचालित रिक्शा	379	922	3,049	9,906	22,828	29,474	36,327	46,497	56,460	67,119	.. Auto-rickshaws
5	स्टेज कॅरिजेस—											Stage carriages—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणाऱ्या.	3,345	5,136	9,526	9,665	12,207	13,789	15,139	16,540	16,991	17,382	.. (i) Diesel engine
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणाऱ्या.	790	548	624	49	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.. (ii) Petrol engine
6	कॉन्ट्रॅक्ट कॅरिजेस—											Contract carriages—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणाऱ्या.	.....	.....	.....	.....	1,259	1,498	1,662	1,980	2,197	2,457	.. (i) Diesel engine
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणाऱ्या.	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.. (ii) Petrol engine
7	मालमोटागी—											Lorries—
	(अ) खाजगी वाहने—											A. Private carriers—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणारी.	1,302	5,053	10,878	19,216	22,993	23,719	23,318	27,484	27,796	28,870	.. (i) Diesel engine
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणारी.	4,641	6,181	9,354	7,107	7,644	7,755	7,731	7,822	7,947	8,894	.. (ii) Petrol engine
	(ब) सार्वजनिकवाहने—											B. Public carriers—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणारी.	6,486	14,064	24,109	40,744	57,850	63,360	70,803	77,034	84,216	92,423	.. (i) Diesel engine
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणारी.	10,691	12,087	12,437	9,654	10,079	10,250	10,358	10,898	11,011	12,364	.. (ii) Petrol engine
8	रुग्णवाहिका	119	278	441	643	839	925	999	1,203	1,315	1,448	.. Ambulances
9	शाळेच्या बसेस	269	359	491	504	574	594	621	661	729	792	.. School buses
10	खाजगी प्रवासी वाहने	177	370	810	1,478	2,053	2,171	2,344	2,701	2,739	2,978	.. Private service vehicles
11	जोड वाहन (ट्रेलर)	1,554	4,021	7,075	11,298	19,599	23,173	27,788	31,896	35,725	37,910	.. Trailors
12	ट्रॅक्टरस	899	3,543	7,821	12,019	20,646	24,079	27,880	31,969	36,040	37,439	.. Tractors
13	इतर	285	539	810	1,636	1,294	1,319	1,581	1,932	2,164	2,837	.. Others
	एकूण	1,00,144	1,60,746	3,11,669	4,97,700	7,25,352	8,04,986	9,05,819	10,28,412	11,86,387	13,45,048	.. Total
	दर लाख लोकसंख्येमागे मोटार वाहनांची संख्या.	253	355	618	890	1,199	1,309	1,445	1,596	1,811	1,973	.. Motor vehicles per lakh of population
	दर लाख लोकसंख्येमागे रुग्णवाहिकांची संख्या.	0.3	0.7	0.9	1.2	1.4	1.5	1.6	1.9	2.0	2.1	.. Ambulances per lakh of population

टीप.—वरील आकडे दर वर्षाच्या १ जानेवारीचे आहेत.
आधार.—परिवहन आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

Note.—Figures are as on 1st January of each year.
Source.—Transport Commissioner, Maharashtra State, Bombay.

महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ (संस्था, सभासद आणि खेळते भांडवल)
CO-OPERATION IN MAHARASHTRA (Societies, Members and Working Capital)

संस्थांचे प्रकार (1)	1960-61 (2)	1965-66 (3)	1970-71 (4)	1975-76 (5)	1979-80† (6)	1980-81† (7)	1981-82† (8)	1982-83† (9)	1983-84† (10)	Type. (1)
I. सहकारी संस्थांची संख्या—										
<i>Number of societies—</i>										
(1) शिखर व मध्यवर्ती—कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था	39	29	29	30	31	31	31	31	33	.. Agricultural and non-agricultural credit-apex and central.
(2) कृषि पत संस्था*	21,400	20,861	20,426	20,130	18,581	18,577	18,591	18,526	18,521	.. Agricultural credit.*
(3) बिगर-कृषि पत संस्था	1,630	2,255	2,964	3,863	5,051	5,474	5,818	6,062	6,359	.. Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	344	419	410	400	415	423	443	478	501	.. Marketing.
(5) उत्पादक संस्था	4,306	6,506	6,810	9,553	13,079	14,327	15,245	16,368	17,767	.. Productive enterprises.
(6) इतर	3,846	7,337	11,964	15,683	20,195	21,915	24,073	25,993	27,949	.. Others.
II. सभासदांची संख्या (हजारामध्ये)—										
<i>Number of members ('000)—</i>										
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था	76	67	70	951	954	1,014	1,124	1,189	1,245	.. Agricultural and non-agricultural credit-apex and central.
(2) कृषि पत संस्था	2,170	3,360	3,794	4,447	5,241	5,416	5,612	5,757	5,896	.. Agricultural credit.
(3) बिगर-कृषि पत संस्था	1,087	1,779	2,438	3,143	3,761	3,759	4,346	4,505	5,110	.. Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	141	219	282	351	462	471	508	546	557	.. Marketing.
(5) उत्पादक संस्था	323	622	959	1,396	1,993	2,124	2,469	2,444	2,500	.. Productive enterprises.
(6) इतर	394	739	1,038	1,341	1,626	1,999	2,298	2,459	2,550	.. Others.
III. खेळते भांडवल (लाख रुपये)—										
<i>Working capital (in lakh Rs.)—</i>										
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था	11,907	29,331	61,317	1,10,409	1,49,990	1,83,052	2,18,449	2,60,397	3,00,255	.. Agricultural and non-agricultural credit apex and central.
(2) कृषि पत संस्था	5,812	17,500	34,329	31,549	46,135	52,746	60,304	65,031	71,940	.. Agricultural credit.
(3) बिगर-कृषि पत संस्था	4,593	8,031	16,806	34,405	72,873	1,20,881	1,47,017	1,70,608	2,04,531	.. Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	592	2,683	3,910	13,551	13,608	18,822	20,360	20,675	20,352	.. Marketing.
(5) उत्पादक संस्था	4,132	8,764	21,920	60,203	91,313	1,02,945	1,35,748	1,58,358	1,60,000	.. Productive enterprises.
(6) इतर	2,060	4,866	10,749	28,728	38,112	42,591	52,159	56,613	60,000	.. Others.

*यात प्राथमिक कृषि पत संस्था, प्राथमिक भू-सुधार संस्था आणि धान्य बँका यांचा १९७१-७२ पर्यंत समावेश आहे.
Includes primary agricultural credit societies, primary and development banks and grain banks upto 1971-72.

†प्राथमिक भू-सुधार संस्था राज्य भू-सुधार संस्थांमध्ये १९७२-७३ पासून समाविष्ट झाल्या आहेत.
Primary Land Development Banks were amalgamated with State Land Development bank, w.e.f. 1972-73.

टीप.—(१) १९८२-८३ चे आकडे सुधारित आहेत. १९८३-८४ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.
Note.—(1) The figures for 1982-83 are revised and those for 1983-84 are provisional.

(२) जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोषवारा, महाराष्ट्र राज्य" या प्रकाशनाच्या तक्ता क्रमांक १६.१ ते १६.६ मध्ये उपलब्ध आहे.
(2) Districtwise data are available in table Nos. 16.1 to 16.6 of the Statistical Abstract of Maharashtra State.

आधार.—सहकार आयुक्त आणि निबंधक, सहकारी संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Source.—Commissioner for Co-operation and Registrar, Co-operative Societies, Maharashtra State, Pune.

तत्का क्रमांक/TABLE No. 39

महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ (दिलेले कर्ज, येणे कर्ज व उलाढाल)
CO-OPERATION IN MAHARASHTRA (Advances, Outstanding Loans and Turnover)

संस्थांचे प्रकार	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1979-80	1980-81	1981-82	1982-83	1983-84	Type
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(1)
I. दिलेले कर्ज (लाख रुपये)—										<i>Advances (in lakh Rs.)—</i>
(१) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विंगर-कृषि पत संस्था.	17,538	43,221	75,103	1,90,954	2,34,040	3,20,048	3,90,184	4,52,500	4,16,091	Agricultural and non-agricultural credit—apex and central.
(२) कृषिपत संस्था	4,256	9,130	13,296	17,009	17,705	24,999	30,214	31,300	31,656	Agricultural credit.
(३) विंगर-कृषि पत संस्था	4,703	8,550	20,443	35,557	68,567	1,12,948	1,15,011	1,58,768	1,81,242	Non-agricultural credit.
(४) पणन संस्था	347	753	327	510	352	349	399	420	650	Marketing.
(५) उत्पादक संस्था	71	249	328	459	657	1,208	779	889	900	Productive enterprises.
(६) इतर	84	263	374	445	1,326	1,218	3,533	1,972	2,010	Others.
II. येणे कर्ज (लाख रुपये)—										<i>Outstanding loans (in lakh Rs.)—</i>
(१) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विंगर-कृषि पत संस्था.	8,714	23,386	47,803	71,563	93,704	1,13,677	1,53,530	1,84,779	1,74,378	Agricultural and non-agricultural credit—apex and central.
(२) कृषि पत संस्था	4,788	14,328	28,410	22,977	33,365	38,367	44,136	46,751	50,475	Agricultural credit.
(३) विंगर-कृषि पत संस्था	3,185	5,806	10,506	19,478	38,538	73,089	90,766	1,04,538	1,21,907	Non-agricultural credit.
(४) पणन संस्था	80	235	182	293	366	387	1,175	1,225	1,300	Marketing.
(५) उत्पादक संस्था	57	382	607	1,423	2,298	3,033	3,086	3,391	4,000	Productive enterprises.
(६) इतर	218	597	785	1,370	2,212	2,523	4,415	6,100	6,250	Others.
III. उलाढाल तयार मालाच्या विक्रीचे मूल्य (लाख रुपये)—										<i>Turnover value of produced goods sold (in lakh Rs.)—</i>
(१) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विंगर-कृषि पत संस्था	..	..	..	..	..	..	..	..	..	Agricultural and non-agricultural credit—apex and central.
(२) कृषि पत संस्था	1,005	1,730	5,097	8,209	12,005	14,623	18,336	16,730	16,910	Agricultural credit.
(३) विंगर-कृषि पत संस्था	247	258	306	455	675	977	1,279	2,522	2,650	Non-agricultural credit.
(४) पणन संस्था	4,761	14,501	21,389	73,765	89,569	97,923	93,615	1,14,244	98,300	Marketing.
(५) उत्पादक संस्था	3,601	7,250	19,433	52,001	88,750	1,03,134	1,08,212	1,14,120	75,000	Productive enterprises.
(६) इतर	1,117	4,549	6,914	14,123	16,873	18,684	24,282	4,406	25,000	Others.

टीप.—(१) १९८२-८३ चे आकडे सुधारित आहेत. १९८३-८४ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

Note.—(1) The figures for 1982-83 are revised and those for 1983-84 are provisional.

(२) जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोपवारा, महाराष्ट्र राज्य" या प्रकाशनाच्या तक्त्या क्रमांक १६.१ ते १६.६ मध्ये उपलब्ध आहे.

(2) Districtwise data are available in table Nos. 16.1 to 16.6 of Statistical Abstract of Maharashtra State.

आधार.—सहकार आयुक्त आणि निबंधक, सहकारी संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Source.—Commissioner for Co-operation and Registrar, Co-operative Societies, Maharashtra State, Pune.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 40

वस्तुनिर्माणात गुंतलेल्या स्वकार्यरत उद्योग व अनिर्देशित आस्थापना उद्योगांची पाहणी १९८४-८५
**SURVEY OF MANUFACTURING OWN-ACCOUNT ENTERPRISES
 AND NON DIRECTORY ESTABLISHMENT, 1984-85**

ग्रामीण/Rural

उद्योग गट	वेरजेशी टक्केवारी Percentage to total of				दर उद्योगायोगे Per enterprise			दर कामगारामागे Per worker			Industry Group
	उद्योगांची संख्या No. of enterprise	रोजगार Employment	एकूण उत्पादनाचे मूल्य Gross value of output	स्थूल मूल्यवृद्धी Gross value added	कामगारांची संख्या Number of workers	एकूण उत्पादनाचे मूल्य (₹.) Gross value of output (Rs.)	स्थूल मूल्यवृद्धी (₹.) Gross value added (Rs.)	एकूण उत्पादनाचे मूल्य (₹.) Gross value of output (Rs.)	स्थूल मूल्यवृद्धी (₹.) Gross value added (Rs.)	(1)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(1)	
1. खाद्यवस्तू	9.99	10.12	21.34	16.98	1.71	18,159	8,675	10,624	5,076	Food products.	
2. पेये, तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ.	9.05	10.08	3.79	6.20	1.88	3,554	3,496	1,892	1,861	Beverages, tobacco and tobacco products.	
3. सुती कापड	1.40	2.26	8.84	4.91	2.72	53,631	17,889	19,685	6,566	Cotton textiles.	
4. वूलकर, रेशीम व कृत्रिम तंतूचे कापड.	1.08	1.28	0.82	0.58	2.00	6,459	2,760	3,231	1,381	Wool, silk and synthetic fibre textiles.	
5. जूताग, हेम्प व मेस्ताचा कापड.	0.03	0.03	0.04	0.04	1.86	11,520	7,766	6,206	4,184	Jute, hemp and mesta textiles.	
6. कापडाच्या वस्तू (ज्यात पादत्राणे सोडून परीधान कापडाचा समावेश आहे).	30.64	27.72	18.88	22.70	1.53	5,236	3,779	3,432	2,477	Textiles products (including apparels other than footwears.)	
7. लाकूड, लाकडाच्या वस्तू, फर्निचर.	20.05	20.79	16.34	18.31	1.75	6,924	4,660	3,961	2,666	Wood, wood products, furnitures and fixtures.	
8. कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण प्रकाशन व संबंधित उद्योग.	0.09	0.20	0.85	0.55	3.56	76,938	29,956	21,596	8,409	Paper and paper products and printing, publishing and allied activities.	
9. कातडी, कातडीच्या आणि केसाळ कातडीच्या वस्तू (दुरुस्ती सोडून).	5.50	5.06	9.29	7.48	1.55	14,327	6,928	9,251	4,474	Leather, leather and fur products (except, repairs).	
10. रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा.	0.07	0.08	0.35	0.28	1.85	41,188	20,106	22,280	10,876	Rubber, plastic, petroleum and coal products.	
11. रसायने व रासायनिक पदार्थ (पेट्रोलियम व कोळसा पदार्थ सोडून)	0.03	0.07	0.11	0.13	3.92	31,400	22,120	8,010	5,643	Chemicals and chemical products (except product of petroleum and coal).	
12. अधातू खनिज पदार्थ.	4.28	6.14	3.03	3.43	2.42	6,019	4,086	2,489	1,689	Non-metallic mineral products.	
13. मूलभूत धातू व मिश्रधातू.	0.16	0.18	0.17	0.17	1.86	9,146	5,411	4,920	2,911	Basic metals and alloys industries.	
14. धातूच्या वस्तू व मुटे भाग (यंत्रे व परिवहन सामग्री सोडून).	2.33	2.35	3.63	3.81	1.70	13,258	8,345	7,781	4,898	Metal products and parts except machinery and transport equipments.	
15. यंत्रसामग्री, यांत्रिक अवजारे आणि मुटे भाग (विद्युत यंत्रसामग्री सोडून).	1.00	0.79	0.71	0.95	1.33	6,006	4,822	4,501	3,614	Machinery, machine tools and parts (except electrical machinery).	
16. विद्युत यंत्रसामग्री, साधने, उपकरणे पुरवठा आणि मुटे भाग.	0.06	0.08	0.61	0.22	2.35	92,512	20,296	39,232	8,607	Electrical machinery, apparatus, appliances and supplies and parts.	
17. परिवहन सामग्री व मुटे भाग.	0.38	0.48	0.67	0.56	2.14	15,158	7,563	7,084	3,535	Transport equipment and parts.	
18. वस्तुनिर्माण करणारे इतर उद्योग.	3.92	4.46	3.51	4.23	1.92	7,615	5,514	3,969	2,874	Other Manufacturing industries.	
19. दुरुस्ती सेवा	9.94	7.83	7.02	8.47	1.33	6,003	4,349	4,518	3,273	Repair services.	
20. एकूण	100.00	100.00	100.00	100.00	1.69	8,496	5,102	5,039	3,026	All industries.	

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Maharashtra State, Bombay.

Date 13/11/85 मनुनिर्माणित गुंतिल्ल्या स्वकार्यरत उद्योग व अनिर्देशित आस्थापना उद्योगांची पाहणी १९८४-८५

SURVEY OF MANUFACTURING OWN-ACCOUNT ENTERPRISES AND NON-DIRECTORY ESTABLISHMENTS 1984-85

शहरी/Urban

उद्योग गट	नेरजेशी टक्केवारी Percentage to total of				दर उद्योगामागे Per enterprise			दर कामगारामागे Per worker			Industry Group
	उद्योगांची संख्या No. of enterprise	रोजगार Employment	एकूण उत्पादनाचे मूल्य Gross value of output	स्थूल मूल्यवृद्धी Gross value added	कामगारांची संख्या Number of workers	एकूण उत्पादनाचे मूल्य (रु.) Gross value of output (Rs.)	स्थूल मूल्यवृद्धी (रु.) Gross value added (Rs.)	एकूण उत्पादनाचे मूल्य (रु.) Gross value of output (Rs.)	स्थूल मूल्यवृद्धी (रु.) Gross value added (Rs.)		
१	(2)	(3)	(3)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(1)	
1. खाद्यवस्तू	12.19	13.37	23.17	16.15	2.27	50,597	16,359	22,260	7,197	Food products.	
2. पेये, तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ.	8.70	7.20	1.23	2.23	1.71	3,768	3,157	2,202	1,845	Beverages, tobacco and tobacco products.	
3. सुती कापड	8.82	9.90	16.33	11.75	2.33	49,242	16,445	21,170	7,070	Cotton textile.	
4. लोकर, रेशीम व कृत्रिम तंतूचे कापड.	0.42	0.47	0.66	0.40	2.36	42,326	11,817	17,971	5,017	Wool, silk and synthetic fibre textiles.	
5. ताग, हेम्प व मेस्ता कापड.										Jute, hemp and mesta textiles.	
6. कापडाच्या वस्तू (ज्यात पाददाने सोडून परी-धान कपडांच्या समावेश आहे.)	25.09	21.84	14.08	20.39	1.80	14,940	10,032	8,283	5,562	Textile products (including wearing appa- rrels other than foot- wear).	
7. लाकूड, लाकूडाच्या वस्तू व फर्निचर.	9.58	9.59	6.52	8.13	2.07	18,130	10,483	8,742	5,055	Wood and wood pro- ducts, furnitures and fixtures.	
8. कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग.	2.69	4.03	4.97	4.41	3.11	49,300	20,294	15,859	6,528	Paper and paper pro- ducts and printing publishing and allied activities.	
9. कातडी, कातडाच्या व केसाळ कातडाच्या वस्तू (दुरुस्ती सोडून)	2.30	2.29	2.26	2.37	1.98	26,150	12,742	13,181	6,422	Leather, Leather and fur products (except repairs).	
10. रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रो- लियम व कोळसा.	1.14	1.42	3.46	1.82	2.58	81,050	19,742	31,388	7,662	Rubber, plastic, petro- leum and coal pro- ducts.	
11. रसायने व रासायनिक पदार्थ (पेट्रोलियम व कोळसा पदार्थ सोडून)	0.16	0.17	0.97	0.51	2.19	1,64,614	39,563	75,092	18,047	Chemical and chemi- cals products (excep- product of petro- leum and coal).	
12. अधातू, खनिज पदार्थ.	1.73	2.30	1.85	1.85	2.76	28,334	13,151	10,280	4,771	Non-metallic, mineral products.	
13. मूलभूत धातू व मिश्रधातू.	0.48	0.56	0.40	0.54	2.39	21,838	13,672	9,130	5,716	Basic metal and alloy- st industries.	
14. धातूच्या वस्तू व सुटे भाग (यंत्रे व परिवहन सामग्री सोडून).	1.96	2.72	3.61	3.80	2.87	49,039	23,961	17,058	8,335	Metal products and parts except machi- nery and transport equipments.	
15. यंत्रसामग्री यांत्रिक अवजारे आणि सुटे भाग (विद्युत यंत्र- सामग्री सोडून).	0.72	1.07	1.81	2.11	3.09	67,257	36,345	21,784	11,772	Machinery, machine tools and parts except electrical machinery.	
16. विद्युत यंत्रसामग्री साधने, उपकरणे पुर- वठा आणि सुटे भाग.	0.26	0.38	0.81	0.86	2.97	82,017	40,407	27,621	13,608	Electrical machinery, apparatus, applian- ces and supplies parts.	
17. परिवहन सामग्री व सुटे भाग.	0.28	0.42	0.49	0.36	3.11	47,305	16,071	15,202	5,165	Transport equipment and parts.	
18. वस्तुनिर्माण करणारे इतर उद्योग.	7.36	7.26	6.81	6.58	2.04	24,640	11,041	12,051	5,400	Other manufacturing industries.	
19. दुरुस्ती सेवा	16.12	15.10	10.57	15.74	1.94	17,453	12,055	8,989	6,209	Repair services.	
20. एकूण	100.00	100.00	100.00	100.00	2.07	26,621	12,346	12,848	5,959	All industries.	

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Maharashtra State, Bombay.